

গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
Gauhati University
দূৰ আৰু অনলাইন শিক্ষা কেন্দ্ৰ
Centre for Distance and Online Education

ASM-01-2046

অসমীয়া স্নাতকোত্তৰ পাঠ্যক্রম (০১)
M.A. in Assamese (01)
(under CBCS)

দ্বিতীয় যান্মাসিক
Second Semester

পাঠ্যবিষয় : ASM-2046
ভাৰতীয় সাহিত্য সমালোচনা

SLM Development Team

HoD, Department of Assamese, GU
Programme Coordinator, MA in Assamese, GUCDOE (GUIDOL)
Dr. Apurba Kr. Deka, Assistant Professor, GUCDOE (GUIDOL)
Mr. Dalim Ch. Das, Assistant Professor, GUCDOE (GUIDOL)

Contributors:

Prof. Jagadish Sarma Dept. of Sanskrit, G.U.	Block:1 (Unit : 1 & 2), Block:2 (Unit : 3)
Dr. Indira Saikia Bora Rtd. Prof., Pragiyotish College	Block:1 (Unit : 3), Block:2 (Unit : 1)
Prof. Sudeshna Bhattacharya Dept. of Sanskrit, G.U.	Block:1 (Unit : 4), Block:2 (Unit : 4)
Dr. Runima Sarma Bhattadev University, Pathsala	Block:1 (Unit : 5)
Prof. Malinee Goswami Rtd. Professor, G.U.	Block:1 (Unit : 6)
Dr. Ratul Buzarbarua KBVSAS University, Nalbari	Block:1 (Unit : 7)
Dr. Binima Buzarbarua KBVSAS University, Nalbari	Block:2 (Unit : 2)
Dr. Gayatri Sarma Handique Girl's College	Block:2 (Unit : 5)
Prof. Bimal Mazumdar Dept. of Assamese, G.U.	Block:3 (Unit : 1 & 2)
Dr. Nabakanta Sarma Kanya Mahavidyalaya, Guwahati	Block:3 (Unit : 3 & 4)
Prof. Taranee Deka Dept. of Assamese, G.U.	Block:4 (Unit : 1, 2, 3 & 4)

Course Coordination:

Director	CDOE, Gauhati University
Prof. Taranee Deka	Dept. of Assamese, Gauhati University
Dr. Apurba Kr. Deka	Asstt. Prof., GUCDOE
Mr. Dipankar Saikia	Editor SLM, GUCDOE

Content Editor:

Prof. Jagadish Sarma	Dept. of Sanskrit, Gauhati University
-----------------------------	---------------------------------------

---

Format Editor

Dr. Apurba Kr. Deka	Asstt. Prof., GUCDOE
----------------------------	----------------------

Typesetting & Cover Designing:

Bhaskar Jyoti Goswami	CDOE, Gauhati University
Nishanta Das	CDOE, Gauhati University

May, 2023

© Copyright by GUCDOE. All rights reserved. No part of this work may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, or otherwise.
Published on behalf of Gauhati University Centre for Distance and Online Education by the Director, and printed at Gauhati University Press, Guwahati-781014.

বিষয়সূচী (Contents)

প্রথম খণ্ড

প্রথম বিভাগ	: প্রাচ্য সাহিত্য সমালোচনাৰ ধাৰা
দ্বিতীয় বিভাগ	: সাহিত্যৰ স্বৰূপ
তৃতীয় বিভাগ	: শব্দশক্তি
চতুৰ্থ বিভাগ	: ধ্বনিঃ ধাৰণা, বিৱৰ্তন আৰু প্ৰয়োগ
পঞ্চম বিভাগ	: ধ্বনিবাদী আচাৰ্য্যসকলৰ কৃতি
ষষ্ঠ বিভাগ	: বহ্নেজ্ঞিঃ ধাৰণা আৰু প্ৰয়োগ
সপ্তম বিভাগ	: বহ্নেজ্ঞিবাদ আৰু আচাৰ্য্য কুন্তক

দ্বিতীয় খণ্ড

প্রথম বিভাগ	: বসঃ ধাৰণা, বিৱৰ্তন আৰু প্ৰয়োগ
দ্বিতীয় বিভাগ	: বসবাদী আচাৰ্য্যসকলৰ কৃতি
তৃতীয় বিভাগ	: সাহিত্যৰ গুণঃ ধাৰণা আৰু প্ৰয়োগ
চতুৰ্থ বিভাগ	: বীতিঃ ধাৰণা আৰু প্ৰয়োগ
পঞ্চম বিভাগ	: বীতিবাদ আৰু বামণাচাৰ্য্য

তৃতীয় খণ্ড

প্রথম বিভাগ	: ভক্তিবাদ : স্বৰূপ আৰু ধাৰণা
দ্বিতীয় বিভাগ	: ভাৰতীয় ভক্তিবাদী সাহিত্যৰ পটভূমি
তৃতীয় বিভাগ	: ভক্তিবাদৰ ধাৰণা
চতুৰ্থ বিভাগ	: ভক্তিবাদী আলংকাৰিকসকলৰ সাহিত্যৰ পৰিচয়

চতুৰ্থ খণ্ড

প্রথম বিভাগ	: দেশীবাদ : স্বৰূপ আৰু ধাৰণা
দ্বিতীয় বিভাগ	: পশ্চিমীয়া দেশীবাদী ধাৰণা
তৃতীয় বিভাগ	: ভাৰতীয় দেশীবাদী ধাৰণা
চতুৰ্থ বিভাগ	: অসমীয়া সাহিত্যত দেশীবাদ

প্রথম খণ্ড

বিভাগৰ গঠন :

- ১.১ ভূমিকা (Introduction)
- ১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ১.৩ প্ৰাচ্য সাহিত্য সমালোচনাৰ ইতিহাস
- ১.৪ সাহিত্যৰ সংজ্ঞা
- ১.৫ কাব্যৰ প্ৰয়োজন
- ১.৬ কাব্যৰ হেতু
- ১.৭ কাব্যৰ গুণ আৰু দোষ
- ১.৮ সাৰাংশ (Summing Up)
- ১.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ১.১০ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

১.১ ভূমিকা (Introduction)

ভাৰতীয় কাব্যতত্ত্বক আলংকাৰ শাস্ত্ৰ আৰু কাব্য সমালোচকসকলক আলংকাৰিক বোলা হয়। প্ৰকৃত অৰ্থত সাহিত্যৰ এটা বিশেষ অঙ্গক বুজাবলৈহে কাব্য অভিধাটি প্ৰয়োগ কৰা হয়। কিন্তু প্ৰাচীন কালত কাব্য শব্দটোক বহল অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰি সাহিত্য শব্দটোক এটা সীমিত অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰিছিল। সাহিত্য শব্দটি মাঘ, ডামহ প্ৰভৃতি আলংকাৰিকসকলে শব্দাৰ্থৰ সহিতহে অৰ্থতহে প্ৰয়োগ কৰিছিল।

সাহিত্য অথবা কাব্যৰ স্বৰূপ সম্পৰ্কত বিভিন্ন আলংকাৰিকসকলে বিভিন্ন ধৰণে মতবাদ আগবঢ়াই গৈছে। সাহিত্য সৃষ্টিৰ হেতু, সাহিত্যৰ গুণ অথবা দোষ সম্পৰ্কেও নানা মতামতৰ সৃষ্টি হৈছিল। এই বিভাগটিত এই দিশবোৰৰ বিষয়ে আলোকপাত কৰা হৈছে। প্ৰাচ্য সাহিত্য সমালোচনাৰ ইতিহাস, সাহিত্যৰ স্বৰূপ, সাহিত্যৰ হেতু, সাহিত্যৰ গুণ, দোষ আদি দিশ এই বিভাগটিত আলোচনা কৰা হৈছে।

১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপোনালোকে—

- প্ৰাচ্য সাহিত্য সমালোচনাৰ ইতিহাস বিচাৰ কৰিব পাৰিব,
- সাহিত্যৰ স্বৰূপ নিৰ্ণয় কৰিবলৈ সমৰ্থ হ'ব,
- কাব্যৰ প্ৰয়োজনীয়তা সম্পৰ্কে বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব,
- কাব্য সৃষ্টিৰ হেতু ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব, আৰু
- কাব্যৰ গুণ আৰু দোষ নিৰ্ণয় কৰিব পাৰিব।

১.৩ প্রাচ্য সাহিত্য সমালোচনাৰ ইতিহাস

বহুবাদী ভাব প্ৰয়োগৰ উৰ্দ্ধত মানব জাতিৰ নান্দনিক উপলক্ষিৰ আবেদনতাতেই সাহিত্যৰ প্ৰয়োজনীয়তা। এই প্ৰয়োজনীয়তাৰ কাৰণেই সৃষ্টি হৈছিল মানব জাতিৰ অন্যতম সুপ্ৰাচীন শৈল্পিক সৃষ্টি-কাব্যৰ। কাব্য বা কবিতা বুলিলে আদিম সমাজত সমগ্ৰ সাহিত্য কৰ্মকেই বুজোৱা হৈছিল আৰু ইয়াকেই জ্ঞান প্ৰকাশৰ একমাত্ৰ বাহক বুলি গণ্য কৰা হৈছিল। কিন্তু সকলো প্ৰকাৰৰ স্বতঃস্ফূৰ্ত কৃতিকেই সাহিত্যৰ সংজ্ঞাৰ ভিতৰত পেলাব নোৱাৰি। ছন্দ, বস, অলংকাৰ আদিৰ সমন্বয়ে সাহিত্যৰ বাক্যসমূহক এক অভিনৱত্ব প্ৰদান কৰি সেই বাক্যসমূহক এক নন্দনতাত্ত্বিক পৰ্যায়লৈ উন্নীত কৰে। যি সৃষ্টিয়ে পাঠকক আনন্দ প্ৰদান কৰে, হৃদয়ৰ গোপন কক্ষত আশা বিয়পায় তেনে তথা মানুহৰ অন্তৰায়াৰ সৈতে জগতাস্থাৰ মিলন ঘটায়, তেনেকুৱা সৃষ্টিবানিকহে সাহিত্যৰ গভীৰ ভিতৰত আনিব পৰা যায়। সংস্কৃত সমালোচনা শাস্ত্ৰ মতেও কাব্য হৈছে কবিৰ নান্দনিক সৃষ্টি, আৰু যিবোৰ সৃষ্টিয়েই পাঠকক বসান্বাদনৰ মাজেৰে লৌকিক তথা পাৰমাৰ্থিক আনন্দ প্ৰদান কৰে; সেইবোৰেই সাহিত্য।

ভাৰতীয় কাব্য পৰম্পৰাৰ বৈচিত্ৰ্যময় ইতিহাস স্বৰ্গবেদৰ পৰাই আৰম্ভ হৈছে। বেদ, বৈদিক ঋষিসকলৰ হৃদয়ৰ আকুল আহ্বানৰ স্বতঃস্ফূৰ্ত বহিঃপ্ৰকাশ হ'লেও, ঋষিসকলৰ অজ্ঞাতসাৰেই ই এক নৈসৰ্গিক কাব্যিক গুণেৰে মহিমামণ্ডিত। স্বৰ্গবেদৰ 'উবা-সুহৃ ই (ঋ, বে. ৩.৬১) এক সুন্দৰ দৃষ্টান্ত। বায়ুৰ আৰু মহাভাৰত এই দুখন যুগান্তকাৰী মহাকাব্যইও ভাৰতীয় কাব্য সাহিত্যৰ সূৰূপাত ঘটাইছিল। বায়ুকি ভাৰতৰ আদি কবি, তেৱেই অন্তৰায়াত ধ্বনিত হোৱা কৰুণ শোকক শ্লোকত পৰিণত কৰি ভাৰতীয় কাব্যৰ মূল আদৰ্শটো অৱতাৰণা কৰিছিল। পতঞ্জলিৰ 'মহাভাষ্য', ভৰতৰ 'নাট্যশাস্ত্ৰ' আদি শাস্ত্ৰতো কাব্যৰ জিলিঙণি দেখিবলৈ পোৱা যায়। ৰাজসভাৰ ৰাজকবিসকলেও কৃত্ৰিম কাব্যশৈলীৰ আধাৰত সাহিত্য ৰচনা কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰিছিল।

পৰ্যায়ক্ৰমে ধৰ্মনিৰপেক্ষ লৌকিক কাব্যৰ ৰচনাই লোকসমাজত মনোবঞ্জনৰ সাধন হিচাপে বিশেষ জনপ্ৰিয়তা অৰ্জন কৰিছিল। এই ৰচনাৰাশিৰ গঠন তথা প্ৰকৃতি সম্পৰ্কে সচেতন পণ্ডিতসকলে নীতি নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিবলৈ বাধ্য হোৱাৰ লগতে পণ্ডিতসকলে কাব্যসমূহৰ বিচাৰ অথবা সমালোচনা দাঙি ধৰি সমালোচনা শাস্ত্ৰৰ গতিধাৰাৰ উদগম ঘটাইছিল। ব্ৰীষ্টীয় সপ্তম শতিকাৰ পৰা সংস্কৃত সাহিত্যৰ সমালোচনাৰ ধাৰা প্ৰবাহিত হৈছে বুলি বিভিন্ন পণ্ডিতে মত পোষণ কৰিছে। সাহিত্যিক ৰচনাক ভাল-বেয়া নিকপণ কৰিবলৈ যি বিচাৰ পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰা হয় সিয়েই সাহিত্যিক সমালোচনা; সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিহাসত ইয়াক অলংকাৰ শাস্ত্ৰ বোলা হয়।

সংস্কৃত সাহিত্যত কাব্য সমালোচনা শাস্ত্ৰৰ এক সুদীৰ্ঘ ইতিহাস দেখিবলৈ পোৱা যায়। ভৰত মুনিৰ 'নাট্যশাস্ত্ৰ'কেই এই প্ৰকাৰৰ সাহিত্য কৰ্মৰ প্ৰথম নিদৰ্শন বুলি কোৱা

হৈছে। ভাৰতীয় নন্দনতত্ত্বৰ এই প্ৰবাহৰ উৎস ঋগ্বেদতই প্ৰথমে পোৱা হৈছিল। মন্ত্ৰদ্রষ্টা ঋষিসকল অকল কবিয়েই নাছিল, তেওঁলোক একো একো গৰাকী সমালোচকো আছিল। নিম্নোক্ত মন্ত্ৰটিতে ইয়াৰ আভাস পৰিস্ফুট হৈছে—

উত ত্বং পশ্যন্ন নন্দর্শ বাচমুত ত্বহ শ্ৰৱন্ন শৃণোতেনম্।

উত তঐশ্ব ওধং বিসষ্টে জায়েব পত্যা উশতি সুবাসাঃ।।

—(ঋ. বে. ৮.২৩.৪)

ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে কাব্যৰূপীয়ে তেওঁৰ ওচৰতহে আত্মপ্ৰকাশ কৰে, যিজনো তেওঁৰ স্বৰূপ উপলব্ধি কৰে। ইয়াত কবি মন্ত্ৰদ্রষ্টা ঋষিয়ে সহৃদয় সমালোচকসকলক প্ৰশংসা কৰিছে।

ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ পৃষ্ঠাতো কাব্য আলোচনাৰ প্ৰতিচ্ছবি পৰিস্ফুট হৈ আছে। আদিকবি বাস্মীকি এগৰাকী কবিয়েই নাছিল, তেওঁ এগৰাকী সুনিপুণ সমালোচকো। এইগৰাকী মুনিৰ মানসপটতেই সমন্বয় ঘটিছিল কবিৰ কাব্যায়িত্ৰী প্ৰতিভা আৰু সমালোচনাৰ ভাৱিয়িত্ৰী প্ৰতিভাৰ। কবিয়ে ৰামায়ণ সৃষ্টিৰ সূচনা এনেদৰে বৰ্ণনা কৰিছে—

পাদবন্ধোক্ষৰসমং তস্ত্ৰীলয় সমধিতং।

শোকার্ভস্য প্ৰবৃত্তো মে শোকে ভৱতু নান্যথা।।

—(ৰামায়ণ. ১, ২, ১৮)

কোনো এক ক্ৰমৰ ব্যাধৰ হাতত মৃত্যু হোৱা ক্ৰৌঞ্চ পক্ষীটোৰ মৃত্যুত ক্ৰন্দৰতা ক্ৰৌঞ্চীৰ আকুল আবেগত কাৰুণিক কবিৰ অন্তঃকৰণ প্ৰবীভূত হৈ পৰিছিল। সহৃদয় কবিৰ দুঃখাৰ্ত্ত অনুভূতিৰ স্বতঃস্ফূৰ্ত্ত বহিঃপ্ৰকাশ হিচাপে নিগৰিত হোৱা 'না নিবাদ প্ৰতিষ্ঠাম্...' এই শ্লোকটোৰ অৰ্থৰ বিষয়ে চিন্তা কৰি কবিয়ে নিজেই সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ল যে, তেওঁৰ সহৃদয় আন্দোলিত শোকেই শ্লোকত পৰিণত হ'ল। এই নৈসৰ্গিক শোক-শ্লোকৰ পৰিৱৰ্তনেই পৰৱৰ্তী সংস্কৃত সমালোচনা শাস্ত্ৰত এক বিশেষ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰি আহিছে। 'ধ্বনিবাদ'ৰ প্ৰৱৰ্তক প্ৰখ্যাত আলংকাৰিক আনন্দবৰ্ধনে এই শোক-শ্লোক সমীকৰণৰ দ্বাৰাই অনুপ্ৰাণিত হৈ 'ধ্বনি'কেই কাব্যৰ আত্মৰূপে স্বীকাৰ কৰি ধ্বনিবাদৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। তেওঁৰ মতে—

কাব্যস্যাত্মা স এবাৰ্থস্তথা চাদিকরেঃ পুৰা।

ক্ৰৌঞ্চদ্বন্দ্বৰিয়োগথঃ শোকঃ শ্লোকত্বমাগতঃ।।

(ধ্বন্যালোক, ১, ৫)

বৈদিক ঋষিসকলৰ অথবা ক্ৰৌঞ্চমিথুনৰ কৰুণ দৃশ্যৰ প্ৰভাৱত আদিকবি বাস্মীকিৰ মানসপটত অজ্ঞাতসাৰেই নন্দনতাত্ত্বিক বিশ্লেষণৰ ভাৱধাৰা ফুটি উঠিলেও

ভাৰতীয় সমালোচনা শাস্ত্ৰৰ শৃঙ্খলাবদ্ধ ৰূপ পোনপ্ৰথমে উদ্ভাসিত হয় ভৰতমুনিৰ 'নাট্যশাস্ত্ৰ'ৰ যোগেদি। এই প্ৰাচীন গ্ৰন্থখনত 'নাট্য'কেই প্ৰধান বিষয়বস্তু হিচাপে আলোচনা কৰা হৈছে যদিও ইয়াত অনুবাসিকভাৱে হ'লেও সাহিত্য বিদ্যাকে সামৰি লোৱা হৈছে। 'নাট্যশাস্ত্ৰ'ত অলংকাৰ শাস্ত্ৰীয় বিষয়বোৰ আলোচনা হোৱা হেতুকে বহুতো পণ্ডিতে মত পোষণ কৰিছে যে, নাট্য সাহিত্যতেই অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ জন্মস্থান সোমাই আছে। প্ৰখ্যাত সাহিত্য সমালোচক ড° ডি. বাৰ্ণকৰ ভাষাত—

“সমালোচকসকলে নাটককে শ্ৰেষ্ঠ সাহিত্যিক ৰূপ বুলি গ্ৰহণ কৰাত সম্পূৰ্ণ এক মত। এই সন্দৰ্ভত এইটো এটি অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশ যে নাট্য সাহিত্যৰ পৰাই অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ উৎপত্তি হৈছে। ভৰতমুনিৰ 'নাট্যশাস্ত্ৰ'ই অলংকাৰ বিষয়ক আদিম গ্ৰন্থ। এৰিষ্টটলৰ 'পয়েটিক্‌স্'ৰ মতে 'ট্ৰেজেদি'য়েই হৈছে শ্ৰেষ্ঠ কাব্য সংস্কৃত আলংকাৰিকসকলৰ ভিতৰত বামণেই প্ৰথমে কৈছে যে সকলো কবিসকলৰ ভিতৰত নাটকেই হৈছে শ্ৰেষ্ঠ বচনা, কিয়নো ই হৈছে নানাবিধ সাহিত্য কলাৰে মণ্ডিত আৰু সেয়ে ই হৈছে স্বয়ংসম্পূৰ্ণ আৰু চিত্ৰৰ দৰে বৈচিত্ৰময়ী।”

সংস্কৃত অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ বীজ ৰোপণ কৰা 'নাট্যশাস্ত্ৰ'ৰ আটাইতকৈ উল্লেখযোগ্য অবদান হৈছে—নন্দনতাত্ত্বিক অনুভূতিকে কাব্যৰ প্ৰাণ বুলি স্বীকৃতি প্ৰদান কৰা। এইবিধিতেই এইটো প্ৰণিধানযোগ্য যে অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ লগতে ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰো এটি যোগসূত্ৰ আছে। অঙ্গাসী সম্বন্ধ হিচাপে অলংকাৰ শাস্ত্ৰই কাব্যিক প্ৰকাশভঙ্গীৰ বিষয়ে আলোচনা কৰে আৰু ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰই সাহিত্যৰ ভাষাগত বিশুদ্ধতাৰ ওপৰত নিয়ন্ত্ৰণ আৰোপ কৰে। দুয়োটা শাস্ত্ৰ পৰস্পৰাৰ বিষয়বস্তু হৈছে মূলতঃ শব্দতত্ত্ব; আৰু সেইকাৰণেই বহুতো পণ্ডিতে অভিব্যক্ত কৰিছে যে ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰ পৰাই অলংকাৰবাদৰ উৎপত্তি হৈছে। প্ৰাচীনকালৰ পৰাই সকলোৰে ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰ আধিপত্য স্বীকাৰ কৰি অহাৰ লগতে বহুকেইগৰাকী আলংকাৰিকে ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰৰ ওচৰত কৃতজ্ঞতা প্ৰকাশ কৰিছে। বিখ্যাত ধ্বনিবাদী আলংকাৰিক অ্যানন্দবৰ্দ্ধনে বৈয়াকৰণসকলক 'প্ৰথম বিদ্বান' বুলি অভিহিত কৰিছে। ভামহৰ 'কাব্যলংকাৰ' আৰু বামণৰ 'কাব্যলংকাৰ সূত্ৰ' আদি গ্ৰন্থত ব্যাকৰণ তত্ত্বগত শাস্ত্ৰিক বিচাৰ সম্বন্ধে বিভিন্ন ব্যাখ্যা আগবঢ়োৱা হৈছে। এনেদৰে অলংকাৰ শাস্ত্ৰ আৰু ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰই জন্মলগ্নৰে পৰা পৰস্পৰে জড়িত হৈ দুয়োবিধ শাস্ত্ৰই প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰাৰ লগতে শব্দতাত্ত্বিক বিশ্লেষণৰ ধাৰাও প্ৰবাহিত কৰি আহিছে।

আলংকাৰিক ভৰতমুনিৰ পৰা পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথলৈ প্ৰায় দুহাজাৰ বছৰ ব্যাপি সংস্কৃত সমালোচনা শাস্ত্ৰই এক সুদীৰ্ঘ ইতিহাস পাৰ কৰি আহিছে। এই সুদীৰ্ঘ কালছোৱাত কাব্যৰ সংজ্ঞা, কাব্যৰ স্বৰূপ, কাব্যৰ প্ৰয়োজন, কাব্যৰ হেতু ইত্যাদি কাব্যৰ বিভিন্ন বিষয়তত্ত্বক লৈ সমালোচকসকলৰ মাজতো বাদানুবাদৰ সৃষ্টি হৈছে। এই বাদানুবাদৰ প্ৰভাৱতে সংস্কৃত সমালোচনা সাহিত্যত গঢ় লৈ উঠিছে বিভিন্ন মতবাদ তথা সম্প্ৰদায়। সংস্কৃত সমালোচনা শাস্ত্ৰৰ ইতিহাসত বহুকেইটা মতবাদৰ উদ্ভেদ ঘটিলেও বিষয়বস্তুৰ সামঞ্জস্যৰ ওপৰত লক্ষ্য কৰি ড° পি. ডি. কাণে প্ৰভৃতি

পণ্ডিতসকলে এনেকুৱা পাঁচটা মতবাদৰ পোষকতা কৰিছে। আধুনিক সমালোচকসকলে আৰু দুটা মতবাদ সংলগ্ন কৰি ইয়াৰ পৰিধি সাতোটালৈ বৃদ্ধি কৰা দেখিবলৈ পোৱা যায়। তথাপিও চাৰিটা অথবা পাঁচটা মতবাদকে প্ৰায় সকলোৱে নিৰ্বিবাদে গ্ৰহণ কৰি আহিছে।

সংস্কৃত অলংকাৰ শাস্ত্ৰ বিষয়ক মতবাদ বা সম্প্ৰদায়সমূহ হৈছে—

(১) আচাৰ্য্য ভামহৰ দ্বাৰা পোষিত 'অলংকাৰবাদ'। এই সম্প্ৰদায়ৰ মতে দোষহীন আৰু অলংকৃত শব্দার্থই কাব্য। ভামহে তেওঁৰ গ্ৰন্থ 'কাব্যলংকাৰ'ত তেওঁ শব্দার্থী সাহিত্যে কাব্যম্—এই সূত্ৰেৰে শব্দ আৰু অৰ্থ উভয়কে কাব্যৰ মূল উপাদান বুলি স্বীকৃতি দিছে। দণ্ডী, ৰুদ্ৰট, প্ৰতিহাৰেন্দুৰাজ আদি সমালোচকে এই মতৰ সমৰ্থক।

(২) আলংকাৰিক বামণৰ দ্বাৰা প্ৰবৰ্তিত 'বীতিবাদ'। এই মতবাদ মতে কেবল শব্দ আৰু অৰ্থই কাব্য নহয়; ই গুণ আৰু অলংকাৰ যুক্ত হ'ব লাগিব আৰু সেয়েহে তেওঁৰ মতে বীতিয়েই কাব্যৰ আত্মা। বামণ বিবচিত গ্ৰন্থ 'কাব্যলংকাৰ সূত্ৰবৃত্তি' বীতিৰ সংজ্ঞা এনেদৰে দিছে যে—'বিশিষ্ট পদ ৰচনা বীতি'। সংস্কৃত আলংকাৰিকসকলৰ ভিতৰত বামণেই প্ৰথমে কাব্যদেহৰ অন্তৰ্ভাৱত যে কাব্যপ্ৰাণ আছে তাক উপলব্ধি কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল।

(৩) নাট্যশাস্ত্ৰকাৰ ভৰতমুনিৰ দ্বাৰা প্ৰবৰ্তিত 'বসবাদ'। কাব্যসমালোচনাৰ ক্ষেত্ৰত বসবাদৰ এটি তাৎপৰ্যপূৰ্ণ ভূমিকা আছে এই কাৰণেই যে ইয়ে সাহিত্যৰ স্বৰূপ নিৰ্ণয়ত অগ্ৰগণ্য ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছিল। বসতত্ত্ব বিষয়ক ভৰত মুনিৰ মূল বসসূত্ৰটো হৈছে—'বিভাৰ, অনুভাৰ আৰু ব্যভিচাৰী ভাৱৰ সংযোগত বস নিষ্পত্তি হয়।' এই মতবাদ মতে অলংকাৰ, শব্দ আদি কাব্যৰ বাহ্যিক আভৰণ, কিন্তু বস হৈছে কাব্যৰ অন্তৰ্ভাৱণ অৰ্থাৎ আত্মা। ভট্টলোল্লট, শ্ৰীশঙ্কু, ভট্টনাথক, অভিনৱগুপ্ত, বিশ্বনাথ কবিৰাজ, জগন্নাথ আদি আলংকাৰিকসকল এই মতবাদৰ সমৰ্থক।

(৪) আলংকাৰিক আনন্দবৰ্দ্ধনে প্ৰতিষ্ঠা কৰা 'ধ্বনিবাদ'। আনন্দবৰ্দ্ধনে তেওঁৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থ 'ধ্বন্যালোক'ত 'ধ্বনি'কেই কাব্যৰ আত্মা বুলি প্ৰতিপাদন কৰি সাহিত্য সমালোচনাৰ বুৰঞ্জীত এটি নতুন তথ্যৰ উদ্ঘাটন কৰিছিল। আনন্দবৰ্দ্ধনে ধ্বনিকাব্যৰ লক্ষণ দাঙি ধৰি কৈছে—'য'ত অৰ্থ বা শব্দই নিজক অপ্রধান কৰি ব্যঙ্গ্য অৰ্থক প্ৰকাশ কৰে, সেই কাব্য বিশেষকৈ পণ্ডিতসকলৰ দ্বাৰা ধ্বনিকাব্য বুলি কোৱা হয়।'

(৫) আনন্দবৰ্দ্ধনৰ পাছত আলংকাৰিক কুন্তকে 'বক্ৰোক্তি-জীৱিতম্' নামৰ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি সংস্কৃত অলংকাৰ শাস্ত্ৰত এক নতুন যুগান্তৰ সূচনা আনিছিল। তেওঁৰ এই মতবাদক 'বক্ৰোক্তিবাদ' নামে জনা যায়। কুন্তকৰ মতে বক্ৰোক্তিৰেই কাব্যৰ প্ৰাণ। তেওঁ বক্ৰোক্তিক এইদৰে বৰ্ণনা কৰিছে—'বক্ৰোক্তিৰেৰ বৈদগ্ধভঙ্গি ভনিতিকচ্যতে' অৰ্থাৎ বক্ৰোক্তি হৈছে ভাৱ প্ৰকাশৰ এক প্ৰকাৰ ভঙ্গীবিশেষ আৰু ই কবি প্ৰতিভা সম্বৃত।

(৬) ধ্বনিবিবোধী আলংকাৰিক মহিম ভট্টই তেওঁৰ 'ব্যক্তিবিবেক' নামৰ গ্ৰন্থৰ জৰিয়তে 'অনুমিতিবাদ' প্ৰতিষ্ঠা কৰে। তেওঁৰ মতে ধ্বনি অনুমানৰ অন্তৰ্গত। এইজনা আলংকাৰিকে শব্দৰ একাধিক শক্তিক স্বীকাৰ নকৰি কেৱল অভিধা শক্তিকহে স্বীকাৰ কৰিছিল।

(৭) প্ৰখ্যাত কাশ্মীৰি আলংকাৰিক ক্ষেমেন্দ্ৰক 'ঔচিত্যবাদ'ৰ প্ৰবৰ্তক হিচাপে জনা যায়। তেওঁ 'ঔচিত্যবিচাৰচৰ্চা' নামৰ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি এই মতবাদ প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। ঔচিত্যৰ সংজ্ঞা দি ক্ষেমেন্দ্ৰই কৈছে যে—'যাব লগত যিটোৰ মিল, আচাৰ্য্য সকলে তাকেই উচিত বুলি কয়। উচিতৰ যি ভাব, তাকেই ঔচিত্য বুলি কোৱা হয়।

এনেদৰে ভাৰতীয় নন্দনতত্ত্বৰ অবাধ গতিধাৰাই বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন স্তৰ অতিক্ৰম কৰি সংস্কৃত সমালোচনা শাস্ত্ৰৰ বুনিত্যাদ গঢ়ি তুলিছিল। ওপৰত উল্লেখ নকৰা বহু কেইগৰাকী আলংকাৰিকেও তেওঁলোকৰ সাহিত্য কৃতিৰে এই গতিধাৰাক পোষিত কৰিছিল। তেওঁলোকৰ ভিতৰত মন্মট, অন্নয়দীক্ষিত তথা 'অগ্নিপুৰাণ' এই ক্ষেত্ৰত প্ৰণিধানযোগ্য।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন :

১। কি কাৰণে 'নাট্যশাস্ত্ৰ'ত কাব্য সমালোচনাৰ বীজ অংকুৰিত হোৱা বুলি কোৱা হৈছে? (৪০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক।)

২। কাব্যৰ কি কি দিশৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি কাব্য সমালোচনাৰ বিভিন্ন ধাৰাসমূহ গঢ়ি উঠিছিল? (৩৫টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক।)

সাহিত্য শব্দটো অৰ্বাচীন। ইংৰাজীত 'Litterature' বুলিলে যি বুজা যায়, সাধাৰণতে 'সাহিত্য' শব্দটোৱে সেই একেই অৰ্থৰেই বোধ জন্মায়। ভাষা এটাৰ মাধ্যমত বস আৰু ৰূপ সৃষ্টি কৰিবলৈ কবিৰ অন্তৰত স্বতঃস্ফূৰ্তভাৱে যি বাস্তৱ প্ৰকাশ ঘটে, 'সাহিত্য' শব্দই তাকেই বুজায়। সংস্কৃত সাহিত্যৰ আলংকাৰিক সমালোচকসকলেও এনেধৰণৰ সৃষ্টিশীল ৰচনাৰাজিকে 'কাব্য' শব্দেৰে অভিহিত কৰিছিল আৰু বিস্তৃত অৰ্থত গদ্য আৰু পদ্য এই দুয়ো শ্ৰেণীৰ ৰচনাই সাহিত্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত আছিল। আধুনিক সকলোবোৰ ভাৰতীয় ভাষাতেই সাহিত্য শব্দটোৱে এনেধৰণৰ বসৰূপী সৃষ্টিশীল কৰ্মকেই অৰ্থাৎ সাহিত্য কৰ্মকেই অভিহিত কৰে। সংস্কৃত সাহিত্যত বসময়ী সৃষ্টিশীল সাহিত্যৰাজিৰ ক্ষেত্ৰত 'কাব্য' অথবা 'সাহিত্য' এই দুয়োটা শব্দৰে প্ৰয়োগ আলংকাৰিকসকলে কৰিছে। কাব্য শব্দৰ পৰিৱৰ্ত্তে সাহিত্য শব্দৰ প্ৰয়োগ আপেক্ষিকভাৱেই আধুনিক। সংস্কৃত আলংকাৰিকসকলেই প্ৰথমে 'কাব্য' শব্দৰ ঠাইত 'সাহিত্য' শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰিছিল। সংস্কৃত আলংকাৰিক আচাৰ্য্য কুস্তকে তেওঁৰ 'বক্তোক্তিকীৰ্ত্তি' নামৰ গ্ৰন্থত আৰম্ভণিতেই সাহিত্য শব্দটোৰ কাব্যৰ সমাৰ্থক হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিছে—'সাহিত্যার্থসুধাসিদ্ধোঃ সাৰসুসুশীলয়াম্যহম্'। কাব্য অথবা সাহিত্যৰ অন্তৰালত মুলাধাৰৰূপে এক মিলন অথবা সংস্পৰ্শৰ ভাৱ যে নিহীত হৈ আছে, কুস্তকৰ এই উক্তিৱেই ইয়াৰ ইংগিত বহন কৰিছে। এই মিলন অথবা সংগম হৈছে শব্দ আৰু অৰ্থৰ। এই শব্দাৰ্থৰ সংগতি নিত্য আৰু অভিন্ন। এই শব্দ আৰু অৰ্থৰ নিত্য সম্বন্ধৰ কথা মহাকবি কালিদাসেও তেওঁৰ 'কুমাৰসম্ভৱ' মহাকাব্যত পাৰ্বতী-মহাদেৱৰ নিত্য সম্বন্ধৰ শব্দাৰ্থৰ অৱয় তথা নিত্য সম্বন্ধৰ লগত তুলনা দাঙি ধৰিছে—

“বাগৰ্থাৱিব সংপৃক্তৌ বাগাৰ্থৌ প্ৰতিপত্তয়ে।

জগতঃ পিতৰৌ বন্দে পাৰ্বতীপৰমেশ্বৰৌ।।”

ব্যাকৰণৰ দৃষ্টিত 'সহিত' শব্দৰ পিছত 'ক্য' প্ৰত্যয়টো যোগ হৈ 'সাহিত্য' পদটো নিষ্পন্ন হৈছে—'সহিতস্য ভাৱঃ সাহিত্যম্'। ৰাজশেখৰ নামৰ সংস্কৃত আলংকাৰিকজনে (দশম শতিকাৰ) তেওঁৰ অলংকাৰ গ্ৰন্থ 'কাব্যমীমাংসাত' 'সাহিত্য' শব্দটো পোনপ্ৰথমে ব্যৱহাৰ কৰা দেখা যায়। তেওঁৰ মতে সাহিত্য বিদ্যা হৈছে পঞ্চমবিধ বিদ্যা—'সাহিত্যে পঞ্চমী বিদ্যা।' আলংকাৰিক ৰাজশেখৰেও 'কাব্য-পুৰুষ' আৰু 'সাহিত্য বিদ্যাবধু'ৰ কল্পনাৰ মাজেৰে এক অভিনৱ ধাৰণাৰ জন্ম দিছে। ৰাজশেখৰৰ পাছত আলংকাৰিক ভোজে তেওঁৰ 'শৃঙ্গাৰ প্ৰকাশ' নামৰ গ্ৰন্থত সাহিত্য শব্দটোক বিস্তৃতভাৱে ব্যৱহাৰ কৰিছে। পৰৱৰ্তী কালৰ বিশ্বনাথ কবিৰাজেও তেওঁৰ আলংকাৰিক গ্ৰন্থখনৰ নাম 'সাহিত্যদৰ্পণ' নামেৰে নামকৰণ কৰি সাহিত্যৰ ধাৰণাটোক স্পষ্ট ৰূপত প্ৰতিভাস কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল।

শব্দ আৰু অৰ্থৰ নিত্য মিলনতেই সাহিত্যৰ জন্ম। সাহিত্য অথবা কাব্যৰ সংজ্ঞা নিকৰণ কৰাৰ প্ৰসঙ্গত আচাৰ্য্য ভামহে তেওঁৰ গ্ৰন্থ 'কাব্যালংকাৰ'ত শব্দ আৰু অৰ্থৰ মিলনৰ আভাস দাঙি ধৰিছে— 'শব্দার্থৌ সহিতৌ কাব্যং গদ্যং পদ্যঞ্চ তদবিধা।' সাধাৰণ দৃষ্টিত এই সংজ্ঞাটোৱে কাব্যতত্ত্বৰ ধাৰণা দিবলৈ সমৰ্থ নহয় বুলি ধাৰণা হ'লেও, এই সংজ্ঞাটোতেই কাব্যতত্ত্বৰ বীজ নিহীত হৈ আছে। ভামহৰ কাব্য সংজ্ঞাকে আওপকীয়াভাৱে গ্ৰহণ কৰি আচাৰ্য্য দণ্ডীয়ে সাহিত্য বা কাব্যৰ স্বৰূপ সম্পৰ্কে কৈছে যে, কাব্য হৈছে কিছুমান পদৰ সমষ্টি, এই পদসমূহৰ মাজেৰে কবিয়ে স্বকীয় ইষ্টাৰ্থ প্ৰকাশ কৰে— "শৰীৰং তাংদিস্টোৰ্থব্যৱচ্ছিন্না পদাবলী"। এই ইষ্টাৰ্থ হৈছে কবিৰ অভিপ্ৰেত অৰ্থ। প্ৰত্যেকজন কবিয়ে তেওঁৰ কাব্যৰ মাজেদি হৃদয়ৰ ঐকান্তিক বাণীব প্ৰস্ফুৰণ ঘটাব খোজে।

কাব্যৰ সংজ্ঞাত আচাৰ্য্য দণ্ডীয়ে প্ৰথমতে কাব্য-শৰীৰৰ কথা উল্লেখ কৰিছে, কিন্তু কাব্যৰ প্ৰাণ সম্বন্ধে তেওঁ বিশেষ একো মতবাদ আগবঢ়োৱা নাই। কিন্তু বাস্তৱ ক্ষেত্ৰত প্ৰাণহীন কাব্য-শৰীৰৰ কথা চিন্তা কৰিব নোৱাৰি। কাব্য প্ৰাণৰ ধাৰণাটো পোনতে উল্লেখ কৰিছে আলংকাৰিক বামণে তেওঁৰ 'কাব্যালংকাৰ সূত্ৰবৃত্তি' নামৰ গ্ৰন্থত। তেওঁ ইয়াত 'বীতি'কেই কাব্যৰ প্ৰাণ বুলি উল্লেখ কৰিছে। কাব্য দেখৰ ভিতৰত যে প্ৰাণ বিৰাজমান, সেই ধাৰণাটো আলংকাৰিকসকলৰ ভিতৰত প্ৰথমতে বামণেই উপলব্ধি কৰিছিল আৰু সেই মৌলিক ধাৰণাৰ কাৰণে তেওঁ 'বীতি'কেই কাব্যৰ আত্মা বুলি ঘোষণা কৰিছিল। এইটো সঁচা যে, কাব্যপ্ৰাণৰ অনুসন্ধানত 'বীতি'ৰ ধাৰণা আলংকাৰ ধাৰণাতকৈ কিছু আগবাঢ়ি গৈছিল। এচাম সমালোচকৰ মতে বামণেই প্ৰথমে ধ্বনিবাদৰ এটা অস্পষ্ট ধাৰণা প্ৰদান কৰিছিল আৰু আনন্দবৰ্দ্ধনে তাকেই বিশ্লেষণ কৰিছিল।

সাহিত্য সৃষ্টিত বিভিন্ন উপাদানৰ উপযোগিতা থাকিলেও বস সৃষ্টিয়ে লেখকৰ মূল উদ্দেশ্য। কবিয়ে বিভিন্ন কল্পনাৰ জৰিয়তে পাঠকৰ চিন্তাৰ বিস্তৃতি ঘটাই এই চিন্তক এক অনিৰ্বচনীয় আনন্দৰ জোৱাৰত ডুবাই ৰাখিবলৈ চেষ্টা কৰে। এই বস আৱাদনেই হৈছে সাহিত্যৰ মূল উদ্দেশ্য। ভৰতমুনিয়ে তেওঁৰ নাট্যশাস্ত্ৰত এই বসনিপ্পত্তিৰ ধাৰণাটো সূত্ৰ ৰূপত উপস্থাপন কৰিছে। পৰবৰ্তী কালত বিভিন্ন টীকাকাৰসকলে ইয়াৰ বিশদ ব্যাখ্যা দাঙি ধৰিছে। এই ব্যাখ্যাসমূহৰ ভিতৰত অভিনবগুপ্তৰ ব্যাখ্যাই বসত্বোপক্ৰিত অধিক সহায়ক বুলি বিবেচিত হৈছে। আনন্দবৰ্দ্ধনে ধ্বনিকেই কাব্যৰ প্ৰাণ বুলি স্বীকৃতি দিয়াৰ উপৰিও তেওঁ ইয়াক এটা 'মহাবিষয়' বুলি অভিহিত কৰিছে। আনন্দবৰ্দ্ধনে ধ্বনিবাদ প্ৰবৰ্তন কৰিছিল আৰু অভিনবগুপ্তই 'ধ্বন্যালোক'ৰ ওপৰত 'লোচন' নামেৰে টীকা লিখিছিল। আনন্দবৰ্দ্ধনৰ মতে 'যি ৰচনাত শব্দ বা অৰ্থই নিজৰে অৰ্থ গৌণ কৰি কোনো বিশেষ অৰ্থৰ বোধ জন্মায়, তাকেই ধ্বনিকাব্য বোলা হয়। ধ্বনিকাব্যত ব্যঙ্গাৰ্থই প্ৰাধান্য লাভ কৰে। ইয়ে হৈছে কাব্যৰ প্ৰাণ। বাচ্যাৰ্থ অথবা লক্ষ্যৰ্থতকৈ ই এক ভিন্ন অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে। দৰাচলতে সকলো কবিৰে কবি কৃতিত্বৰ যশস্যা নিৰ্ভৰ কৰে বস উদ্ৰেকৰ ওপৰত। কাব্যিক প্ৰচেষ্টাত বসৰ উদ্ৰেকেই হৈছে

কবিতাৰ মূল লক্ষ্য। শব্দ আৰু অৰ্থৰ সামঞ্জস্যত বস সৃষ্টি কৰাই হৈছে কবিতাৰ মুখ্য উদ্দেশ্য। সংস্কৃত অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ পৰম্পৰা বিৰোধী মতবাদসমূহৰ ধৰ্মনিবাদে এক সমন্বয় সাধন কৰা বুলি আখ্যা দিয়া হয়। কিয়নো, কাব্যৰ সকলো উপাদানকে স্বীকৃতি দিয়া সাহিত্যৰ মুখ্য উদ্দেশ্য মানৱৰ অন্তৰত চমৎকৃতি প্ৰদান কৰা, তাকেই সুন্দৰভাৱে চোৱা হৈছে।

আলংকাৰিক কুস্তকে ধৰ্মনিবাদ স্বীকাৰ কৰা নাছিল। তেওঁ ভামহক অনুসৰণ কৰিছিল আৰু শব্দাৰ্থৰ মিলনৰ মাজেদি যে সাহিত্যৰ সৃষ্টি হয়, তাকেই প্ৰতিপাদন কৰিবলৈ বিচাৰিছিল। তেওঁৰ মতে শব্দ আৰু অৰ্থৰ মিলনৰ মাজেদি ৰচনাই যেতিয়া এক অপূৰ্ব বৈচিত্ৰ্য প্ৰকাশৰ মাধ্যমত বসিকজনক আহুদিত কৰিব পাৰে, তেতিয়াই সেই ৰচনাই কাব্যত লাভ কৰে। কুস্তকৰ মতে কেবল মাত্ৰ সুন্দৰ শব্দ অথবা অৰ্থই কাব্য সৃষ্টি কৰিব নোৱাৰে, শব্দ আৰু অৰ্থৰ মিলন অপৰিহাৰ্য। কেবল শব্দাৰ্থৰ মিলনেই যথেষ্ট নহয়। এক অপৰিহাৰ্য আভৰণৰূপে বক্তৃতা থাকিব লাগিব। বক্তৃতা হৈছে কাব্য ৰচনাৰ এক বিশেষ প্ৰকাশভঙ্গী। এই ভঙ্গীমাই কবিতাৰ এক বিশেষ স্তৰলৈ উন্নীত কৰি কাব্যক এক বিশেষ মৰ্যাদা প্ৰদান কৰে। অলংকাৰ সহিত কবিতাহে শব্দ আৰু অৰ্থৰ মিলনৰ মাজেদি সহৃদয় ব্যক্তিক আনন্দ দান কৰিবলৈ সক্ষম হয়। কুস্তকৰ এই তত্ত্বৰ মাজেদি এইটো স্পষ্ট হয় যে, সকলো অলংকাৰেই বক্তৃতাৰ এটি ৰূপ মাত্ৰ, সেইকাৰণে অলংকাৰ মাত্ৰেই বক্তৃতাৰ অন্তৰ্গত হৈ পৰে।

কুস্তকৰ পূৰ্বৱৰ্তী আলংকাৰিক ভামহ, দণ্ডী আৰু আনন্দবৰ্দ্ধনে বসবৎ অলংকাৰৰ স্বীকৃতি দিয়াৰ কাৰণে কুস্তকৰ সমালোচনাৰ পাত্ৰ হৈছিল। কুস্তকৰ মতে বসবৎ অলংকাৰত বক্তৃতাৰ সৃষ্টি হ'লেও ই সুন্দৰ ধাৰণা দিব লাগিব, আৰু তেতিয়াহে ই কাব্যৰ মৰ্যাদা লাভ কৰিব। কবি হৃদয়ৰ বিশেষ বাণীয়ে যেতিয়া শব্দৰ মাধ্যমত বসানুভূতিৰ উদ্ৰেক কৰি বহিঃপ্ৰকাশ লাভ কৰে, তেতিয়াই সি কাব্য বা সাহিত্যৰ পৰ্যায়লৈ উঠিব পাৰে। কবি হৃদয়ৰ বসনময়ী বিশেষ বাণীয়ে যেতিয়া সুকুমাৰ ৰূপত শব্দৰ মাধ্যমত প্ৰকাশ হয়, তেতিয়া প্ৰকৃত সাহিত্যৰ সৃষ্টি হয়, ইয়েই অলৌকিক চিন্তাচমৎকাৰিত্বৰ সৃষ্টিৰ কাৰণ হয়। সেই সময়ত ভাব, শব্দ, ছন্দ, অলংকাৰ— এইবোৰে এক অসাধাৰণ সংমিশ্ৰণৰ ফলত নিজৰ নিজৰ স্বাভাৱিক বিসৰ্জন দি এক নতুন আত্মা প্ৰদান কৰে। কুস্তকৰ বক্তৃতা আৰু আনন্দবৰ্দ্ধনৰ ধৰ্মনিবাদে কবি প্ৰতিভাৰ লগত ওতঃপ্ৰোতভাৱেই জড়িত। দুয়োটা মতবাদেই শ্ৰেষ্ঠ কাব্যৰ মূলতে কবি প্ৰতিভাৰ অবদানৰ মুখ্য অবদানৰূপে স্বীকৃতি দিছে।

উত্তৰ ধৰ্মনিবাদ যুগৰ প্ৰায় সকলো সমালোচকেই পৰোক্ষভাৱে ধৰ্মনিবাদৰ স্বীকাৰ কৰিও, তেওঁলোকৰ স্বকীয় বৈশিষ্ট্য দেখুৱাবলৈ তৎপৰ হৈ এনে কিছুমান কাব্যসংগ্ৰহ দাঙি ধৰিছিল, যিবোৰ সাধাৰণতে প্ৰাচীন আলংকাৰিকসকলৰ কাব্যসংগ্ৰহেই নামান্তৰ আছিল। আলংকাৰিক মন্তব্যচাৰ্য্যই তেওঁৰ অলংকাৰ শাস্ত্ৰ 'কাব্য প্ৰকাশ'ত প্ৰাচীন আলংকাৰিকসকলৰ মতবাদসমূহ হৃদয়গ্ৰাহীৰূপেই উপস্থাপন কৰি অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ এজন বিদগ্ধ পণ্ডিত ৰূপে প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰিছিল। তেওঁৰ মতে

দোষহীন অথচ গুণযুক্ত শব্দার্থই কাব্য। কেতিয়াবা কেতিয়াবা ই অলংকাৰবিহীন হ'লেও কাব্যত্ব হানি নহয়। মশ্মটে ধ্বনিবাদক এটি সুনির্দিষ্ট গতিপথ নিৰ্দ্ধাৰিত কৰি দিয়াৰ উপৰি সাহিত্যৰ সকলো উপাদানকেই চিৰকালৰ কাৰণে নিজৰ নিজৰ মৰ্যাদা অনুসৰি স্বকীয় স্থানত উপস্থাপিত কৰিলে।

উত্তৰ ধ্বনিবাদ যুগৰ আন এজন প্ৰখ্যাত সাহিত্য সমালোচক হৈছে আচাৰ্য বিশ্বনাথ কবিৰাজ। সাহিত্যৰ সংজ্ঞা দিবলৈ গৈ তেওঁ কৈছে যে—‘বাক্যং বসাত্মকং কাব্যম্’ অৰ্থাৎ বসযুক্ত বাক্যই হৈছে কাব্য। এওঁৰ আগতে আনন্দবৰ্দ্ধন বা মশ্মট ভট্টই কাব্যত বসৰ অৱদান স্বীকাৰ কৰিও বসকেই কাব্যত্বা বুলি ঘোষণা কৰিবলৈ সাহস কৰা নাছিল। বিশ্বনাথ কবিৰাজে বসক কাব্যৰ প্ৰাণ বুলি গ্ৰহণ কৰাৰ উপৰি, তেওঁ বস বুলিলে বসাত্মকো অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব লাগিব বুলি কৈছে। এওঁৰ মতে বস অথবা বসাত্মক যিকোনো এটা থাকিলেই ৰচনাই সাহিত্যৰ স্থান দাবী কৰিব পাৰে। ভৰত মুনি আদি পূৰ্বৱৰ্তী আলংকাৰিকসকলে অস্পষ্টভাৱে হ'লেও বসক যি ৰূপত কল্পনা কৰিছিল, বিশ্বনাথে বসক তেনে এক উৎকৃষ্ট স্থানত বহুৱাই ইয়াৰ সাৰ্থকতা অব্যাহত ৰাখিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল।

বসক উৎকৃষ্ট স্থান দিলেও বিশ্বনাথৰ এই সাহিত্যৰ সংজ্ঞা সম্পূৰ্ণৰূপে দোষযুক্ত বুলি ক'ব নোৱাৰি। কাৰণ এনে কিছুমান সাহিত্য আছে, য'ত বস নাই, কেৱল শব্দৰ অবিচ্ছিন্ন ঝংকাৰ আৰু অৰ্থৰ অনিৰ্বচনীয়া মাধুৰ্য মাত্ৰ প্ৰকাশ হৈছে। উদাহৰণস্বৰূপে জয়সেৱৰ ‘গীতগোবিন্দ’ৰ এটা পংক্তিলৈ আঙুলিয়াব পাৰি—

“নামমমেতং কৃতমক্ষেতং বাদয়তে মৃদু বেণুম্।

বহমনুতে তনুতে তনুসঙ্গত-পৰনচলিতমপি বেণুম্।।”

এই পংক্তিটোত শব্দৰ বৰ্মণীয় ঝংকাৰ আৰু ছন্দৰ মাধুৰ্যই এক বিশেষ স্থান অধিকাৰ কৰিছে। ইয়ে মানুহৰ চিন্তাত এক আনন্দৰ লহৰ প্ৰতিধ্বনিত কৰিছে। সেই কাৰণেই বসহীন হ'লেও এই শ্ৰেণীৰ কবি-কৃতিয়ে পাঠকক চমৎকাৰিত্ব প্ৰদান কৰা কাৰণে সাহিত্যৰ মৰ্যাদা লাভ কৰিছে।

এইবোৰক ভিত্তি কৰিয়েই পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথে কাব্যৰ সংজ্ঞা এনেদৰে দাঙি ধৰিছে—“বৰ্মণীয়ার্থ প্ৰতিপাদকঃ শব্দঃ কাব্যম্।” অৰ্থাৎ যি শব্দই বৰ্মণীয় অৰ্থ প্ৰতিবাদন কৰে সিয়েই কাব্য। এই সংজ্ঞাটিত “বৰ্মণীয় অৰ্থ” বুলি কোৱা কথাটোৱেই আটাইতকৈ লক্ষণীয় বস্তু। ইয়াত বস বুলি অথবা কোনো আনন্দৰ অনুভূতি বুলি কথা কোৱা হোৱা নাই। পণ্ডিতৰাজৰ এই ‘বৰ্মণীয়তা’ত কেইটামান বিশেষ উপাদান সোমাই আছে। এইবোৰৰ ধাৰণা জন্মিলেহে ‘বৰ্মণীয়তা’ৰ অৰ্থবোধ সম্ভৱ হয়। প্ৰত্যেক মানুহৰে অন্তৰত সুখ-দুঃখ, হৰ্ষ-বিষাদ আদি উপাদানসমূহ নৈৰ্ব্যক্তিকভাৱে ওলাই আছে। এইবোৰ ব্যক্তি বিশেষৰ স্বকীয় অনুভূতি। কিন্তু সাহিত্যৰ আত্মদানত যি অনুভূতি জন্মে, যি নান্দনিক অনুভূতি, ই অতীন্দ্ৰিয় তথা নৈৰ্ব্যক্তিক। সহৃদয় মানুহেই এই সৰ্বাত্মক বসানুভূতি আত্মদান কৰিব পাৰে। সহৃদয় পাঠকে কাব্যত বৰ্ণিত

চবিত্ৰসমূহৰ একাত্মবোধেৰে বশীভূত হৈ তেনেকুৱা অনুভূতিকেই আস্থাদন কৰে। সাধাৰণতে এই প্ৰক্ৰিয়াত এই উপাদানসমূহ লক্ষ্য কৰিব পাৰি—নৈব্যক্তিকতা, সাৰ্বজনীনতা, ব্যক্তিসত্তা আৰু বহিৰ্জাগতিক বস্তুৰ স্বৰূপোলকি, ব্যক্তিসত্তাৰ পাৰ্শ্বভূমিত লীনাৱস্থা, নন্দনতাত্ত্বিক অনুভূতিৰ প্ৰাধান্য, জ্ঞান আৰু আনন্দৰ ঐক্যতা, সেই অনুভূতিৰ পোনপটীয়া আৰু স্পষ্ট অৱস্থা, ইয়াৰ সৰ্বগ্ৰাসী বৈশিষ্ট্য আদি।

সংস্কৃত সাহিত্যৰ সমালোচনাৰ্থক মতবাদবোৰ বিশ্লেষণ কৰিলে বুজা যায় যে, কবিৰ কেৱল মুখনিসৃত শব্দসমূহেই কাব্যৰ মৰ্যাদা লাভ কৰিব নোৱাৰে। নতুবা কোনো বিশেষ প্ৰকাশভঙ্গীৰ উক্তি বিশেষকৈ কাব্যৰ অধিকাৰী হিচাপে স্বীকৃতি দিব নোৱাৰি। দোষহীন শব্দ আৰু অৰ্থৰ মিলনাৰ্থক ৰচনাকহে কাব্যত্ব সংজ্ঞা প্ৰদান কৰা হৈছে। শব্দাৰ্থৰ এই মিলন ঐকান্তিক আৰু সুকুমাৰ। কাব্যৰ সকলো উপাদানেই যেতিয়া শব্দাৰ্থৰ মিলনত এটি নতুন ৰসাস্বাদনৰ সৃষ্টি কৰে, তেতিয়াই সাহিত্যৰ সৃষ্টি হয়।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন :

১। কাব্য আৰু সাহিত্য অভিধা দুটা কি অৰ্থত আলংকাৰিকসকলে প্ৰয়োগ কৰিছিল? (৩০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক।)

.....

.....

.....

.....

.....

.....

২। কাব্যৰ প্ৰাণ বুলিলে কি বুজা যায়? (৩০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক।)

.....

.....

.....

.....

.....

১.৫ কাব্যৰ প্ৰয়োজন

কাব্য অথবা সাহিত্য হৈছে এবিধ কলা আৰু কলা হিচাপে ইয়াৰ উদ্দেশ্য হৈছে ঘাত-প্ৰতিঘাতত নিমজ্জিত হৈ থকা মানুহক নন্দনতাত্ত্বিক আনন্দ প্ৰদান কৰা। সংস্কৃত আলংকাৰিকসকলে কাব্যৰ আনন্দৰ বৈশিষ্ট্যৰ কথা বিভিন্ন গ্ৰন্থত উল্লেখ কৰিছে।

আচাৰ্য্য ভৰতে তেওঁৰ 'নাট্যশাস্ত্ৰ'ত নাটকৰ উপযোগিতা সম্বন্ধে কৈছে যে, বেদবিদ্যা, ইতিহাস, আখ্যান, স্মৃতি, সদাচাৰ আৰু অৱশিষ্ট বিষয়ৰ সহায়ত পৰিকল্পিত এই নাটকে জগতক আনন্দ প্ৰদান কৰিব— "বেদবিদ্যেতিহাসানাখ্যানস্পৰিকল্পনম্। শ্ৰুতিস্মৃতি সদাচাৰ পৰিশেষাৰ্থ কল্পনম্। বিনোদজননং লোকে নাট্যমেতদ্ ভবিষ্যতি"। কেবল নাটকেই নহয় সকলো সৃষ্টিশীল সাহিত্যই আনন্দ প্ৰদান কৰে। আনন্দবৰ্ধনে স্পষ্টভাৱেই উল্লেখ কৰিছে যে অন্য প্ৰয়োজন থাকিলেও আনন্দদানেই হৈছে কাব্যৰ মুখ্য উদ্দেশ্য। ৰসেই হৈছে কাব্যৰ সুখানুভূতিৰ মৌলিক ৰূপ। মন্থট ভট্টৰ মতে, কাব্যৰ সকলো প্ৰয়োজনৰ মূল উদ্দেশ্যই হৈছে ৰসস্থাদনৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা এক প্ৰকাৰৰ আনন্দ। পৃথিৱীৰ সকলো দেশৰ সকলো কাব্য সমালোচকৰ মতে আনন্দ দানেই হৈছে কাব্যৰ ধৰ্ম বা প্ৰয়োজন। সংস্কৃত আলংকাৰিকসকলেও কাব্যৰ প্ৰয়োজন বা উদ্দেশ্য যে আনন্দানুভূতি জগাই তোলা—সেইটো স্বীকাৰ কৰিছে তথা কিছুমান উদ্দেশ্যৰো উল্লেখ কৰিছে।

আলংকাৰিক ভামহে কৈছে যে, কাব্যানুশীলন বা উৎকৃষ্ট কাব্য অধ্যয়নে ধৰ্ম, অৰ্থ, কাম অথবা মোক্ষ লাভত সহায় কৰে। সংস্কৃত আলংকাৰিকসকলে তেওঁলোকৰ গ্ৰন্থসমূহত সাহিত্যৰ উদ্দেশ্য সম্বন্ধে ক'বলৈ গৈ চতুৰ্বৰ্গ লাভৰ কথা উল্লেখ কৰাৰ লগতে প্ৰসঙ্গভাৱে বেদাদিশাস্ত্ৰ থাকোতে কাব্যৰ অনুশীলনৰ পৰা কেনেকৈ এই চতুৰ্বৰ্গ সম্ভৱ হয় তাৰো আলোচনা দাঙি ধৰিছে। সাধাৰণতে বেদাদি শাস্ত্ৰ নীৰস তথা ইয়াৰ অধ্যয়নো কষ্টসাধ্য। আনপক্ষে কাব্যশাস্ত্ৰ সৰস আৰু ৰস-বুদ্ধি সম্পন্ন ব্যক্তিসকলেও ইয়াক সহজতে আৱহ কৰিব পাৰে।

সংস্কৃত আলংকাৰিকসকলে সাহিত্যক কেতিয়াও জীৱনৰ পৰা বিচ্ছিন্ন হিচাপে গ্ৰহণ কৰিব বিচৰা নাছিল। জীৱনেই হৈছে সাহিত্যৰ বিষয়বস্তু। জীৱনক বাদ দি সাহিত্য সৃষ্টি হ'ব নোৱাৰে। কাব্যিক জগতৰ ঘটনা প্ৰবাহক চলাই নিবলৈ যিবোৰ চৰিত্ৰৰ কল্পনা কৰা হয়, সেইবোৰৰ প্ৰতি কেতিয়াবা দৰ্শকৰ সহানুভূতি জাগে আৰু কেতিয়াবা বিৰাগো জন্মে। দৰ্শকে আদৰ্শ চৰিত্ৰটোকে গ্ৰহণ কৰে। সেইকাৰণে 'সাহিত্য দৰ্পন'ৰ কৰ্তা বিষ্ণনাথ কবিৰাজে কৈছে যে, বেদাদিবিমূখ সুকুমাৰমতি ৰাজপুত্ৰসকলে যদি কাব্যৰ পৰা শিক্ষা গ্ৰহণ কৰে, তেন্তে বান্ধৰ চৰিত্ৰই অনুকৰণ কৰিব বাৰণৰ নহয়।

ভাৰতীয় আদৰ্শত জীৱনবোধ সম্পৰ্কে বি ধাৰণা পোষণ কৰা হয়, তাত এক গভীৰ সমন্বয়বোধ দেখা যায়। পুৰুষাৰ্থ চতুষ্টয় অৰ্থাৎ ধৰ্ম, অৰ্থ, কাম আৰু মোক্ষৰ সমন্বয়ে চৰ্চা কৰিবলৈ শাস্ত্ৰই উপদেশ দিছে। এই চতুৰ্বৰ্গৰ যেতিয়া কোনোবা এটিক প্ৰাধান্য দি আন কেইটিক উপেক্ষা কৰা হয়, তেতিয়াই বিসঙ্গতিৰ সৃষ্টি হয় আৰু এই বিসঙ্গতিয়ে জীৱনত হৃদয়ৰ উৎপত্তি ঘটায়। ভাৰতীয় ঋষিসকলে যি সুন্দৰৰ ধাৰণা কৰিছিল, তাতো মঙ্গলময় ৰূপৰ আৰাধনা দেখিবলৈ পাইছিল।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন :

১। কাব্যৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ মূল দিশ কি? (৩৫টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক)

১.৬ কাব্যৰ হেতু

আলংকাৰিক ভামহে 'কাব্যলংকাৰ'ৰ আদিতে এটি প্ৰশ্ন উত্থাপন কৰিছিল— 'কবিত্ববিহীন কোন লোকে বাক্‌পটুতাৰ দাবী কৰিব পাৰে?' এই প্ৰশ্নটোৰ এয়ে অভিপ্ৰায় যে যি সকল লোকে কবি প্ৰতিভাৰ অধিকাৰী, তেওঁলোকেহে বাক্‌বৈচিত্ৰ্যে পাঠকৰ মন জয় কৰিব পাৰে। এওঁৰ মতে গুৰুৰ উপদেশ অনুসৰি এজন মুখই শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন কৰিলেও, কাব্য ৰচনা এজন প্ৰতিভাবান লোকৰ দ্বাৰাহে সম্ভৱ হ'ব পাৰে। ইয়াৰ পৰা বুজা যায় যে, ভামহে কেৱল 'প্ৰতিভা'কেই কাব্যৰ হেতু বুলি গ্ৰহণ কৰিছিল। তথাপিও তেওঁ কৈছে যে, যিসকলে কাব্য ৰচনাত মনোনিৱেশ কৰিব খোজে, তেওঁলোকে ব্যাকৰণ, ছন্দ, আভিধানিক অৰ্থ, ঐতিহাসিক গল্প, লোক ব্যৱহাৰ, তৰ্কশাস্ত্ৰ আৰু কলা অধ্যয়ন কৰা উচিত।

আলংকাৰিক দণ্ডীয়ে 'সহজাত প্ৰতিভাক' কাব্যৰ হেতু বুলি স্বীকাৰ কৰিও গভীৰ অধ্যয়ন আৰু ঐকান্তিক কাব্যিক প্ৰচেষ্টাৰে কবিত্বৰ অধিকাৰী হ'ব পৰাটো সম্ভৱ বুলি বিশ্বাস কৰিছিল। তেওঁৰ মতে— "যদিও পূৰ্বজন্মৰ বাসনাজাত প্ৰতিভাৰ অভাৱ হয়, তথাপিও বাগ্‌দেবীক জ্ঞান আৰু যত্নেৰে উপাসনা কৰিলে নিশ্চয় তেওঁ কাবোবাক অনুগ্ৰহ কৰিব পাৰে।" কবিত্ব গুণত কিছু হীন হ'লেও পৰিশ্ৰমী লোকেহে বিদগ্ধ গোষ্ঠীত বিচৰণ কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়। অন্যতম আলংকাৰিক বামণে কাব্য হেতুক কাব্যাক্ৰমে অভিহিত কৰি ইয়াক তিনিটা ভাগত বিভক্ত কৰিছে। এই তিনিটা ভাগ হৈছে ক্ৰমে—লোক, বিদ্যা আৰু প্ৰকীৰ্ণ। লোক মানে হৈছে লোক ব্যৱহাৰ; বিদ্যা বুলিলে শব্দ-শাস্ত্ৰ, কোশশাস্ত্ৰ, ছন্দশাস্ত্ৰ, কলা, দণ্ডনীতি আদিকেই সামৰা হৈছে। প্ৰকীৰ্ণ হৈছে লক্ষ্যজ্ঞান আৰু অভিযোগ। কবি হ'বলৈ হ'লে কাব্য ৰচনাৰ উদ্যম থাকিব লাগিব। তদুপৰি বুদ্ধসেৱা, সূক্ষ্ম বিচাৰ, প্ৰতিভা অৱধাৰন বা একাগ্ৰতা আদিবো যথেষ্ট অৱদান আছে। বামণৰ মতে প্ৰতিভাই কবিত্বৰ বীজ (কবিত্ব বীজং প্ৰতিভানম্)। ই এক প্ৰকাৰ জন্মজন্মান্তৰগত সংস্কাৰ বিশেষ। ইয়াৰ অবিহনে কাব্য সৃষ্টি সম্ভৱ নহয়।

অন্য এজন আলংকাৰিক ৰচনাত মতে, শক্তি, ব্যংগপ্ৰতি আৰু অভ্যাস—এই তিনিওটাই কাব্যৰ কাৰণ। ইয়াত শক্তি হৈছে প্ৰতিভা, যাৰ ফলত শব্দ আৰু অৰ্থই কবিৰ মনত আপোনা আপুনি ভূমুকি মাৰেহি। ব্যংগপ্ৰতি হৈছে শিক্ষা আৰু এই শিক্ষাই শব্দাৰ্থৰ সাৰ আৰু অসাৰ বিবেচনা কৰিবলৈ কবিক সমৰ্থ দান কৰে। অন্যহাতে অভ্যাসে শক্তি বা প্ৰতিভাৰ উৎকৰ্ষ সাধন কৰে। ৰচনাত প্ৰতিভাক সাহস আৰু ব্যংগপ্ৰতি এই দুই ভাগত বিভক্ত কৰিছে।

আলংকাৰিক ভট্টললৌপ্তৰ মতে, প্ৰতিভা হৈছে এক মানসিক শক্তি, যি সহায়ত কবিয়ে সকলো বস্তুকেই এক অভিনৱ ৰূপত দেখিবলৈ পাৰ। এই শক্তিৰ বিসকল অধিকাৰী, তেওঁলোকেহে কবিত্বৰ অধিকাৰী হ'ব পাৰে। লৌকিক জীৱনত যাৰ অন্তৰ্দৃষ্টি আৰু কাল্পনিক বৰ্ণনা সামৰ্থ্য আছে তেওঁকেই কবি হিচাপে আখ্যা দিয়া হয়। সেইকাৰণে যদিও আদিকবি বাস্কীক অন্তৰ্দৃষ্টিসম্পন্ন কবি আছিল, যেতিয়ালৈকে তেওঁ বৰ্ণনাত্মক ৰচনা সৃষ্টি কৰা নাছিল, তেতিয়ালৈকে তেওঁক কবি আখ্যা দিয়া হোৱা নাছিল। অস্তিত্বগুণ্যো 'প্ৰতিভাই' এক অসাধাৰণ কাব্যিক সৃষ্টিধৰ্মিতা ৰূপে গ্ৰহণ কৰিছিল, যাৰ দ্বাৰা অপৰূপ সৌন্দৰ্য সন্তুত কাব্যৰাজিৰ ৰচনা সম্ভৱ হয়। ধানিকৰ আনন্দবৰ্দ্ধনেও কাব্য সৃষ্টিৰ কাৰণ হিচাপে 'প্ৰতিভা'কেই সমৰ্থন কৰিছিল। তেওঁৰ মতে কবিয়েই হ'ল সাহিত্যৰ জগতখনৰ শ্ৰেষ্ঠ (অপাৰ কাব্য সংসাৰে কৰিবলৈ প্ৰজাপতিঃ)। কবিৰ দৃষ্টিত যাক বেনোকে লাগে, তেনেভাবেই বিশ্বই পৰিৱৰ্তন লাভ কৰে। যদি কবি শৃঙ্গাৰী হয়, তেন্তে গোটেই জগত ৰসময় হৈ পৰে। অন্যহাতে যদি তেওঁ বেবসিক হয়, তেনেহ'লে সকলোবোৰ নীৰস হৈ পৰে। কবিয়ে কল্পনা শক্তিৰ বলত কাব্য-জগতত এক স্বতন্ত্ৰতা আনে। তেওঁ অচেতন বস্তুকো চৈতন্যশীল হিচাপে আৰু চৈতন্যশীল বস্তুকো অচেতন হিচাপে অংকিত কৰিব পাৰে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন :

কাব্য আৰু ৰচনাৰ হেতু বুলিলে কোনটো গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশক বুজোৱা হয়? (৩৫টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক)

.....

.....

.....

.....

.....

১.৭ কাব্যৰ গুণ আৰু দোষ

গুণ : কাব্যৰ অনংকাৰে বাহিৰৰ শোভা বঢ়োৱাত সহায় কৰিলেও কাব্যৰ স্বৰূপ প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰে। কাব্যৰ স্বৰূপ প্ৰকাশক হ'ল কাব্যৰ গুণ। গুণ কাব্যৰ নিত্য

ধর্ম। গুণ নোহোৱাকৈ কাব্যই নিজৰ মহিমা পাব নোৱাৰে। ভবতৰ পৰা আৰম্ভ কৰি দণ্ডী-বামণ আদি আচাৰ্যসকলে গুণক শব্দার্থৰ সম্পত্তি বুলি স্বীকাৰ কৰিছে। আচাৰ্য বামণে শব্দৰ দহোটা আৰু অৰ্থৰ দহোটা গুণৰ বৰ্ণনা দিছে।

আচাৰ্য দণ্ডীৰ মতে, দহটা গুণ হ'ল—শ্লেষ, প্ৰসাদ, সমতা, মাধুৰ্য, সুকুমাৰতা, অৰ্থব্যক্তি, উদাৰতা, ওজঃ, কান্তি আৰু সমাধি—

“শ্লেষ প্ৰসাদসমতামাধুৰ্যসুকুমাৰতা।

অৰ্থব্যক্তিকদাৰত্বমোজঃ কান্তিসমাধয়ঃ।।”

শ্লেষ মানে হৈছে শিথিলতা নোহোৱা। উচ্চাৰণ কৰোঁতে যাতে জিভাই পিছল নাখায়, তেনেভাৱে শব্দৰ বাহুনি ধকাই শ্লেষ। যিবোৰ শব্দ শুনা মাত্ৰকে তাৰ অৰ্থ তৎক্ষণাৎ মনলৈ আহে, তেনে শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰিলে বাক্যত প্ৰসাদ গুণ ধকা বুলি কোৱা হয়। সমতা মানে হৈছে, বাক্য যেনে ধৰণৰ গাঁথনিৰে আৰম্ভ কৰা হয়, ঠিক তেনেদৰে বন্ধযুক্ত গাঁথনিৰে শেষ কৰাকে সমতা গুণ বুলি কোৱা হয়।

বাক্য বসাল হোৱাকে মাধুৰ্য গুণ বুলি কোৱা হৈছে। যি বচনাত প্ৰায়ে অকঠোৰ আৰু শ্ৰুতিকটু দোষ নথকা অক্ষৰ থাকে অৰ্থাৎ কোমল বৰ্ণযুক্ত শব্দ বেছিকৈ ব্যৱহাৰ কৰি যি বাক্য ৰচনা কৰা হয়, তেনে বাক্যৰ সুকুমাৰতা গুণ থাকে। অৰ্থব্যক্তি হৈছে কবিয়ে ক'ব খোজা কথাখিনি যদি বাক্যত ব্যৱহৃত শব্দখিনিৰেই স্পষ্টভাৱে প্ৰকাশিত হয়, অন্য কোনো শব্দ জোৰাই অৰ্থ উলিয়াব লগা নহয়, তেতিয়া তাক অৰ্থব্যক্তি গুণ ধকা বুলি কোৱা হয়। যি বাক্যাৰ্থই মনলৈ এটা চমৎকৃতি আনি দিয়ে, তেনে অৰ্থগুণক উদাৰতা বোলে। ওজঃ হৈছে সমাসবদ্ধ তেজঃপূৰ্ণ বাক্য। সাধাৰণ লৌকিক বৰ্ণনাবেই মানুহৰ মনোৰঞ্জন কৰিব পৰা ৰচনাৰ গুণটোক কান্তি বোলে। আনহাতে, এটা বস্তুৰ বৰ্ণনাই যেতিয়া আন এটা বিষয়ত চিন্তা নিৰূপণ কৰে, তেতিয়া তাক সমাধি গুণযুক্ত বুলি কোৱা হয়।

দোষ : কাব্য সদায়ে নিৰ্দোষ হোৱাটো উচিত। তথাপিও কাব্যত কিছুমান দোষ দেখিবলৈ পোৱা যায়। যিবিলাক উপাদানৰ জৰিয়তে কাব্যৰ প্ৰাণস্বৰূপ বসৰ ব্যাঘাত ঘটে, সেই উপাদানবোৰক সাধাৰণতে কাব্যৰ দোষ বুলি কোৱা যায়। এই কাব্যৰ দোষবোৰৰ কিছুমানে বসৰ উপলব্ধিত ব্যাঘাত জন্মায়। কিছুমান দোষে বস আদিৰ অতিশয় চমৎকাৰিতাৰ হানি ঘটায়, আনহাতে আন কিছুমানে বস আদিৰ অনুভবত বিলম্ব ঘটায়।

সাধাৰণতে দোষক তিনি শ্ৰেণীৰ বুলি ধৰা হৈছে—শব্দগত, অৰ্থগত আৰু বসগত। শব্দ এটা শুনাৰ লগে লগে, বাক্যাৰ্থ পূৰ্বে, যি দোষৰ আভাস ঘটে, সেইবিলাক দোষেই হৈছে শব্দগত। যিবিলাক দোষ পৰোক্ষভাৱে বসত হানিকাৰক আৰু যাৰ প্ৰতীতি বাক্যাৰ্থবোধৰ পিছত হয়, সেয়াই অৰ্থগত দোষ। আনহাতে যিবিলাক দোষ প্ৰত্যক্ষভাৱেই বসৰ হানিকাৰক সেয়াই বসদোষ।

শব্দগত দোষ আকৌ দুই প্ৰকাৰৰ—পদগত আৰু বাক্যগত। পদগত দোষ যেনে—১। শ্ৰুতিকটুতা, ২। চ্যুতসংস্কৃতি, ৩। অসমৰ্থতা, ৪। অপ্ৰযুক্ততা,

৫। নিহতার্থতা, ৬। অহচিতার্থতা, ৭। নিবৰ্থতা, ৮। অন্নীলতা, ৯। সন্দিগ্ধার্থতা, ১০।
গ্রাম্যতা, ১১। ক্লিষ্টার্থতা, ১২। বিধেয়াবিমর্শ।

বাক্যগত দোষবোৰ হৈছে— ১। প্রতিকূলবৰ্ণতা, ২। ন্যূনপদতা, ৩।
অধিকপদতা, ৪। পতৎপ্রকৰ্বতা, ৫। সমাপ্তপুনৰাবৃত্ততা, ৬। অভৱগ্নতযোগ, ৭।
অস্থানস্থপদতা, ৮। গৰ্ভিত, ৯। ভগ্নপ্রক্ৰমতা।

অৰ্থগত দোষসমূহ হৈছে— ১। ব্যাহততা, ২। পুনৰুক্ততা, ৩। দুস্ত্ৰমতা, ৪।
গ্রাম্যতা, ৫। সন্দিগ্ধতা, ৬। নিহেতুতা, ৭। প্ৰসিদ্ধিবিদ্যাবিকদ্ধতা, ৮। অনবীকৃততা,
৯। ব্যঞ্জিতবিকদ্ধ, ১০। অন্নীল।

বসগত দোষ হিচাপে— ১। বসৰ, স্থায়ীভাৱৰ অথবা সঞ্চাৰী ভাৱৰ বাচক শব্দৰ
দ্বাৰা উক্তি, ২। বিৰোধী বসৰ বিভাৱ আদি অঙ্গৰ উপস্থাপন, ৩। অনুভাৱ আৰু
বিভাৱৰ কষ্ট-বোধতা, ৪। অস্থানত বিস্তৃতি, ৫। অস্থানত ছেদ, ৬। অঙ্গবসৰ পুনঃ
পুনঃ দীপ্তিৰ দ্বাৰা অঙ্গী বা প্ৰধান বসৰ আৱৰণ, ইত্যাদি।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন ৫

কাব্যৰ সৰ্বোত্তম গুণ বুলি কোনটো গুণক বিবেচনা কৰা হয়? (৩০টা শব্দৰ
ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক)

.....

.....

.....

.....

.....

.....

১.৮ সাৰাংশ (Summing Up)

সাহিত্যৰ চিন্তা-চৰ্চাৰ লগতে সাহিত্য সমালোচনাৰ ইতিহাসো ভাৰতবৰ্ষত অতি
প্ৰাচীন। ভৰতমুনিৰ নাট্যশাস্ত্ৰতে সমালোচনাৰ বীজ অংকুৰিত হয়। ভাৰতীয় কাব্যতত্ত্ব
বা সাহিত্য শব্দৰ প্ৰয়োগ অৱশ্যে অৱাচীন। সাহিত্য শব্দৰ ঠাইত দৰাচলতে কাব্য
অভিধাতিৰে বহুল প্ৰয়োগ হৈছিল। পৰৱৰ্তী সময়তহে সাহিত্য শব্দৰ প্ৰয়োগ হ'বলৈ
আৰম্ভ কৰে। এই কাব্যৰ স্বৰূপ সম্পৰ্কে বিভিন্ন আলংকাৰিকসকলে বিভিন্ন ধৰণে
মতামত আগবঢ়াই গৈছে। ধ্বনি, বীতি, বক্ত্ৰোক্তি, বস আদি বিভিন্ন দিশসমূহে বিভিন্ন
আলংকাৰিকসকলৰ বাবে কাব্যৰ সাৰবস্তু হিচাপে সময়ে সময়ে গুৰুত্ব লাভ কৰিছিল।
কাব্যৰ সাৰবস্তু সম্পৰ্কে মতাদৰ্শ থাকিলেও কাব্যৰ উদ্দেশ্য আনন্দ প্ৰদান বুলি
সকলোৰে মানি লৈছিল। কাব্যকাৰৰ প্ৰতিভাক কাব্য ৰচনাৰ হেতু বুলি ভাষ্যই আদি

আলংকাৰিকে মতপোষণ কৰিছিল। কাব্যৰ স্বৰূপ প্ৰকাশক হ'ল কাব্যৰ গুণ। গুণ কাব্যৰ নিত্য ধৰ্ম। ভৰত, দণ্ডী, বামণ আদি আলংকাৰিকসকলে গুণৰ শব্দাৰ্থৰ সমাপ্তি বুলি স্বীকাৰ কৰিছিল।

১.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১। প্ৰাচ্য সাহিত্য সমালোচনাৰ ইতিহাস দাঙি ধৰিবলৈ যত্ন কৰক।
- ২। সাহিত্য মানে কি? ভাৰতীয় কাব্যতত্ত্ব অনুসৰি সাহিত্যৰ স্বৰূপ নিৰ্ণয় কৰিবলৈ চেষ্টা কৰক।
- ৩। কাব্যৰ স্বৰূপ নিৰ্ণয় কৰি, ইয়াৰ প্ৰয়োজনীয়তা সম্পৰ্কে ব্যাখ্যা কৰক।
- ৪। কাব্যৰ হেতু মানে কি? বহলাই আলোচনা কৰক।
- ৫। কাব্যৰ গুণ আৰু দোষ মানে কি? ব্যাখ্যা কৰক।
- ৬। সাহিত্যৰ স্বৰূপ সম্পৰ্কে বিভিন্ন আলংকাৰিকসকলে আগবঢ়োৱা মতবাদসমূহ উল্লেখ কৰক।

১.১০ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

তীৰ্থনাথ শৰ্মা	:	সাহিত্য-বিদ্যা পৰিক্ৰমা
ড° নবেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা	:	সংস্কৃত সমালোচনা শাস্ত্ৰৰ বিবৰ্তন আৰু ধাৰা
	:	পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথ আৰু ভাৰতীয় নন্দনতত্ত্ব
ত্ৰৈলোক্যনাথ গোস্বামী	:	নন্দনতত্ত্ব : প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্য
মনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰী	:	সাহিত্য দৰ্শণ
বিশ্বনাৰায়ণ শাস্ত্ৰী (অনূদিত)	:	বিশ্বনাথ কবিৰাজৰ সাহিত্য দৰ্শণ
ড° মুকুন্দ মাধৱ শৰ্মা	:	সাহিত্য তত্ত্ব আৰু সমালোচনা
P.V. Kane	:	History of India Poetics.

বিভাগৰ গঠন :

- ২.১ ভূমিকা (Introduction)
- ২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ২.৩ শব্দৰ সংজ্ঞা
- ২.৪ শব্দৰ স্বৰূপ
- ২.৫ শব্দৰ বিভাজন
- ২.৬ সাৰাংশ (Summing up)
- ২.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample questions)
- ২.৮ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

২.১ ভূমিকা (Introduction)

শব্দই নিজৰ ঘাই অৰ্থ বুজোৱাৰ উপৰি বেলেগ অৰ্থ দিব পৰা শক্তি আছে। শব্দৰ মূল হৈছে অৰ্থবহুত্ব। অৰ্থবহুত্ব ধৰনি সমষ্টিয়েই শব্দ। এটা শব্দৰ সৈতে অৰ্থৰ অবিচ্ছেদ্য সম্বন্ধ থাকিবই। অৰ্থশূন্যভাৱে উচ্চাৰণ কৰা ধৰনি সমষ্টি এটাক শব্দ বুলিব নোৱাৰি। গতিকে শব্দ আৰু অৰ্থই হ'ল ভাষাৰ মূল। শব্দাৰ্থক বাদ দিলে ভাষা হ'ব নোৱাৰে।

শব্দ আৰু অৰ্থই যে কাব্যৰ শৰীৰ, শব্দাৰ্থক বাদ দিলে যে কাব্য হ'ব নোৱাৰে, এই কথা সহজবোধ্য আৰু সৰ্বজন বিদিত। প্ৰত্যেক শব্দৰ পৰা মুখ্য অৰ্থক লৈ আন অৰ্থ ওলায় তাক বোধ কৰোৱা শক্তিক শব্দশক্তি বোলে। যিদৰে “জুই ছাই দাম” বুলি কওঁতে নিজৰ মুখ্য অৰ্থ প্ৰকাশ কৰাৰ উপৰি আন অৰ্থ দিব পৰা শক্তি আছে। যিদৰে কুঁহিয়াৰৰ বসৰ পৰা ওড়, চেনি তৈয়াৰ হয়। গতিকে শব্দও তেনে ধৰণৰ। শব্দই তাৰ মুখ্য অৰ্থ দিয়াৰ উপৰি আন অৰ্থ দিয়ে।

এই বিভাগটোত শব্দত নিহীত হৈ থকা শক্তিৰ বিষয়ে আলোকপাত কৰা হৈছে। অভিধা, লক্ষণা তথা বাঞ্ছনা শক্তি সমূহৰ বিষয়ে আভাস দিবলৈ এই অধ্যায়টোত চেষ্টা কৰা হৈছে।

২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

শব্দ আৰু অৰ্থই যে কাব্যৰ শৰীৰ, শব্দাৰ্থক বাদ দিলে যে কাব্য হ'ব নোৱাৰে এই কথা সহজবোধ্য আৰু সৰ্বসন্মত। এই বিভাগটো পঢ়ি আপোনালোকে—

- শব্দৰ সংজ্ঞা নিকপণ কৰিব পাৰিব,
- শব্দৰ স্বৰূপ সম্পৰ্কে বাখ্যা কৰিব পাৰিব,
- শব্দৰ বিভাজনসমূহ বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব।

শব্দ কি বস্তু? তাৰ স্বৰূপ কি? সি নিত্য নে অনিত্য? প্ৰত্যক্ষ নে অপ্ৰত্যক্ষ, ব্যাপক নে অব্যাপক ইত্যাদি বিষয়ে নানা মত-মতান্তৰ আছে আৰু বিভিন্ন দাৰ্শনিক গ্ৰন্থত তাৰ গভীৰ আলোচনাও পোৱা যায়। শব্দ দুবিধ : বৰ্ণাস্বক আৰু ধ্বন্যাস্বক। জিভা, তালু আদি বাগেন্দ্ৰিয়ৰ সহায়ত উচ্চাৰিত শব্দই হ'ল বৰ্ণাস্বক শব্দ। যেনে— গৰু, মানুহ, গছ, বন ইত্যাদি। ঢোল, ডবা আদিৰ প্ৰতিঘাতৰ পৰা হোৱা শব্দক ধ্বন্যাস্বক শব্দ বোলে।

যদি বৰ্ণাস্বক শব্দবিলাক কোনো বিশুদ্ধ বোগত বাক্যত প্ৰয়োগৰ উপযোগী হয়, পৰস্পৰে অৱিত বা সম্বন্ধ নোহোৱা অবস্থাত 'পদ' নামৰ বাচ্য হয়। যেনে : ফুল ফুলিছে, ইত্যাদি। শব্দক পদ ৰূপ দিয়াই বাক্যত প্ৰয়োগ হোৱাৰ উপযুক্ত কৰি গঢ়ি তোলাই হ'ল শব্দৰ অম্বয়।

শব্দক পদ ৰূপ দি দুটা বা তিনিটা বা ততোধিক পদৰ অম্বয় বা সমাবেশত যেতিয়া এটা সম্পূৰ্ণ অৰ্থ প্ৰকাশ হয়, তেতিয়া তাক বাক্য বোলে। "বামে খাই ফুললৈ ভাত গ'ল" এইদৰে ক'লে ইয়াৰ আটাইবোৰেই পদ হ'লেও অম্বয় সাধন হোৱা নাই বাবে ইহঁতে এটা সম্পূৰ্ণ অৰ্থ দিব পৰা নাই। গতিকে বাক্য হোৱা নাই। "বামে ভাত খাই ফুললৈ গ'ল।" এইদৰে ক'লেহে তাৰ অৰ্থ পৰিষ্কাৰ হৈ ওলাই পৰে। গতিকে বাক্য হ'বলৈ পদবোৰৰ মাজত থকা সম্বন্ধবোৰ ওলাই পৰাকৈ তাক সজাব লাগিব। বাক্যত পদসমূহক সিহঁতৰ কাৰ্য সাধন কৰিব পৰাকৈ নিৰ্দিষ্ট স্থানত যথাযথভাৱে সংস্থাপিত কৰাই হ'ল পদম্বয়। বাক্য এটা হ'বলৈ হ'লে পদবোৰৰ মিলনৰ আৱশ্যক। এই মিলন সম্ভৱ হয় যেতিয়া প্ৰত্যেক শব্দৰ পৰা যুগ্ম অৰ্থক লৈ আন অৰ্থ ওলায়। তেতিয়াই তাক শব্দ-শক্তি বোলা হয়। এই শব্দ-শক্তিকে শব্দৰ বৃত্তিও বোলে। পদবোৰৰ অম্বয় হ'বলৈ সি তিনিটা কাৰ্য সাধন কৰিব লাগিব। সেইকেইটা হ'ল— আকাংক্ষা, যোগ্যতা আৰু আসক্তি।

আকাংক্ষা : কোনো পদ শুনাৰ পাছত সম্পূৰ্ণ অৰ্থ বোধ নোহোৱাৰ কাৰণে অতিৰিক্ত পদ শুনিবৰ কাৰণে যি ইচ্ছা হয় তাকে আকাংক্ষা বোলে। 'সি' বুলি ক'লে সি কি কৰিলে সেইটো শুনিবলৈ শ্ৰোতাই অপেক্ষা কৰি ৰ'ব। 'যাব' এই পদটো যেতিয়ালৈকে উচ্চাৰণ নহয় তেতিয়ালৈকে সেই অধীৰতাৰ অন্ত নপৰে। গতিকে 'সি' আৰু 'যাব' দুয়োটাৰে কোনোটোৱেই স্বতন্ত্ৰভাৱে অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰে। এই আকাংক্ষা সম্পূৰ্ণ হ'লে অধিক পদ শুনিবলৈ আকাংক্ষা বা ব্যগ্ৰতা নোহোৱা হয় আৰু বাক্যটো সম্পূৰ্ণ হৈ উঠে। যদি আকাংক্ষা সম্পূৰ্ণ নহয় আৰু ক'লে যাব তাক জানিবলৈ আগ্ৰহ থাকি যায় তেতিয়াহ'লে 'সি' আৰু 'যাব'ৰ মাজত 'ফুৰিবলৈ' পদটো আহি পৰিব। এইদৰে বাক্যৰ যিবোৰ পদে পৰস্পৰক অপেক্ষা কৰে তেনে পদবোৰ এটা বাক্যৰ ঘটক হয়। আকাংক্ষা মানে উৎসুকতা বা আগ্ৰহ বা যোগ্য পদৰ অম্বয় হৈ থাকিব। অম্বয়ৰ গুণ হিচাবে অৰ্থবোধ সমাপ্তিব অভাৱকেই আকাংক্ষা বোলা হয়।

যোগ্যতা : বাক্যৰ ঘটক পদবোৰৰ এটাই আনটোৰ অৰ্থক যথার্থভাৱে প্ৰকাশ কৰিব পৰা সামৰ্থ্যক যোগ্যতা বোলে। উদাহৰণস্বৰূপে 'ফুল ফুলিছে।' ইয়াত 'ফুল' আৰু 'ফুলিছে' ইটোৰ আকাংক্ষা আনটোৰে পূৰণ কৰিব পাৰে অৰ্থাৎ 'ফুলৰ' লগত 'ফুলা' ক্ৰিয়াৰ যোগত কোনো বাধা নাই। গতিকে এই পদদ্বয় পৰস্পৰে যোগ্য।

কিন্তু 'জুইৰে গা ধুলো' বুলি ক'লে এই পদকেইটাত জুইৰ লগত 'গা ধোৱা' ক্ৰিয়াৰ যোগ (অৰণ্য) হোৱাত মানুহৰ মনত 'জুইৰে গা ধোৱা' অসম্ভৱ এই বাধা জ্ঞানৰ উদয় হয়। গতিকে ইয়াত আকাংক্ষা পূৰণৰ ক্ষমতা নাই। সেইকাৰণে বাক্য হ'বলৈ হ'লে তাৰ যোগ্যতা থাকিব লাগিব।

আসক্তি : বাক্যৰ পদবোৰে সিহঁতৰ আকাংক্ষা আৰু যোগ্যতা পূৰণ কৰিলেও সিহঁত পৰস্পৰে আসক্ত হ'ব লাগিব। কোনো এটা বিশেষ অৰ্থ বুজাবৰ কাৰণে পদবোৰ বাক্যৰূপে উচ্চাৰণ কৰা হয়। যেতিয়ালৈকে সেই পদবোৰে বিৰক্ষিত অৰ্থ বুজাই দিব নোৱাৰে তেতিয়ালৈকে সিহঁতৰ প্ৰয়োজন শেষ নহয়। সেয়ে বাক্যৰ প্ৰত্যেকটো পদেই অভিপ্ৰেত অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিবৰ কাৰণে প্ৰস্তুত। যেনে : এতিয়া 'ফুল' বুলি কৈ এঘণ্টা, আধা ঘণ্টাৰ পাছত যদি ফুলিছে এই পদটো কোৱা হয়, তেতিয়া সিহঁতৰ আসক্তি বা সন্নিধান অৰ্থাৎ ওচৰা-ওচৰি ভাৱ নোহোৱাৰ কাৰণে ইয়াৰ পৰা জ্ঞাতাৰ বাক্যাৰ্থবোধ সম্পূৰ্ণভাৱে হ'ব নোৱাৰে। এই কাৰণে বাক্যস্থ পদবিলাক পৰস্পৰে আসন্ন অৰ্থাৎ ওচৰীয়া হ'ব লাগে। এই পদবোৰৰ ওচৰা-ওচৰি ভাৱক আসক্তি বোলা হয়।

আত্মমূল্যায়নৰ প্ৰশ্ন :

শব্দ মানে কি? (৩০টা মান শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক।)

.....

.....

.....

.....

.....

.....

২.৪ শব্দৰ স্বৰূপ : শব্দ-শক্তি বা শব্দ-বৃত্তি :

শব্দ একোটাৰ বিভিন্ন অৰ্থ দিব পৰা সামৰ্থ্য বা ক্ষমতাটোকে তাৰ শক্তি বোলা হয়। আন কথাত মুখ্য অৰ্থকে ধৰি আন আন অৰ্থবোধ কৰোৱা শব্দৰ শক্তিটোকেই শব্দ-শক্তি বোলে। শব্দৰ এই শক্তি সি দিব পৰা যথাসম্ভৱ অৰ্থৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। এটা শব্দই তাৰ শক্তিয়ে তিনি প্ৰকাৰৰ অৰ্থ দিব পাৰে। সেয়ে শব্দ শক্তিও তিনি প্ৰকাৰৰ— যেনে : অভিধা শক্তি, লক্ষণা শক্তি আৰু ব্যঞ্জনা শক্তি।

অভিধা শক্তি :

শব্দৰ যি শক্তিৰ বলত তাৰ মুখ্য অৰ্থটোৰ বোধ জন্মে তাক অভিধা শক্তি বোলে। সি শব্দটোৰ অৰ্থৰ অভিধান বোধন কৰে। সেয়ে তাক অভিধা (Primary) শক্তি বোলা হয়। অভিধান = 'অভি' উপসৰ্গ, 'ধা' ধাতু = অভিধা + অন্ অৰ্থৎ মূল অৰ্থ ধাৰণ বা মূলৰ সৈতে সংযোগ স্থাপক। যেনে—'হাতী' শব্দটো বাচক বা অভিধায় শব্দ, কাৰণ, অভিধাৰ এটা বিশেষ অৰ্থই বুজাই দিয়ে যে শূৰ, দীঘল দাঁত আৰু বৃহদাকাৰ থকা বিশিষ্ট ধৰণৰ এটা চাৰিঠেঙীয়া জন্তু। এইটোৱেই তাৰ বিশেষ অৰ্থ, যিটো উচ্চাৰণ কৰাৰ লগে লগে পোনেই মনলৈ আহি যায়। এই বিশেষ অৰ্থটোৱেই হ'ল মুখ্যৰ্থ। ইয়াক অভিধেয় বা বাচ্যৰ্থ বুলিও কোৱা হয়। এতিয়া 'হাতী' শব্দ আৰু 'হাতী' অৰ্থৰ মাজত সঙ্কেতৰ দ্বাৰা সম্বন্ধ আনি দিয়া শক্তিটোৱেই হ'ল অভিধা শক্তি।

লক্ষণা শক্তি :

বাক্যত প্ৰয়োগ হোৱা কোনো পদৰ পৰা যদি মুখ্যৰ্থৰ বোধ হোৱাত বাধা জন্মে, তেন্তে মুখ্যৰ্থক এৰি সি দিব পৰা আন অৰ্থক লক্ষ্য কৰি ল'লেই বাক্যৰ্থৰোধ সম্পূৰ্ণ হৈ উঠে। যিদৰে কোনো এটা বস্তুক 'এইটো', 'সেইটো' বুলি লক্ষ্য কৰি দেখুওৱা হয়, সেইদৰে শব্দই মুখ্যৰ্থক এৰি তাৰ লগত সম্বন্ধ থকা আন অৰ্থক লক্ষ্য কৰি দেখুৱাই হ'ল লক্ষণা। আন কথাত বেতিয়া মুখ্যৰ্থৰোধত বাধা জন্মে তেতিয়া বক্তাৰ অভিপ্ৰায় বুজিবৰ কাৰণে শব্দৰ যিটো শক্তিয়ে মুখ্যৰ্থৰ লগত ব্যপখোৱা আন এটা অৰ্থ মনলৈ আনি দিয়ে তাকে লক্ষণা (Secondary) শক্তি বোলে। যেনে : "সি এটা গৰু" এই কথাৰ কওঁতে "সি" মানুহজনৰ সম্পৰ্কত গৰু পদৰ মুখ্যৰ্থত বাধা জন্মে। কাৰণ 'সি' বোলা জন "গৰু"ৰ অভিধেয়ৰ্থ চাৰিঠেঙীয়া জন্তুবিশেষ নহয়। 'সি' শব্দই 'মানুহ' বুজাইছে। 'গৰু' মুখ্যৰ্থৰ লগত সম্বন্ধ থকা এটা অৰ্থ হ'ল 'মুৰ্খ'। গতিকে 'সি এটা গৰু' বুলি কওঁতে বুজি ল'ব লাগিব যে "সি এটা মুৰ্খ।" ইয়াত মুখ্যৰ্থটোক বাদ দি মুখ্যৰ্থৰ গুণ মুৰ্খতাৰ লগত সম্বন্ধ থকা অৰ্থক লক্ষ্য কৰিছে। এইদৰে য'তেই বাচ্যৰ্থ উপস্থাপিত কৰাত বাধা থাকে তাতেই শব্দই লক্ষণাৰ দ্বাৰা লক্ষ্যৰ্থ উপস্থাপিত কৰে। ইয়াত অৰ্থটোক লক্ষ্যৰ্থ আৰু শব্দটোক লক্ষ্যক বা লক্ষণিক বোলা হয়।

লক্ষণাৰ প্ৰধানকৈ দুটা ভাগ—

১) প্ৰয়োজনমূলা লক্ষণা

২) কঢ়িমূলা লক্ষণা

'কঢ়ি' শব্দৰ অৰ্থ হৈছে পূৰ্বাপৰ বা আগৰে পৰা চলি অহা প্ৰয়োগ।

১) প্ৰয়োজনামূলা লক্ষণা :

লক্ষণাৰ প্ৰয়োগত যদি বক্তাৰ এটা বিশেষ উদ্দেশ্য বা প্ৰয়োজন থাকে তাকে প্ৰয়োজনমূলা লক্ষণা বুলি কোৱা হয়। লক্ষণা একপ্ৰকাৰ আওপকীয়া অৰ্থ বুজোৱা কৌশল। পোন কথাবে মনৰ অভীষ্ট ভাৱ সম্পূৰ্ণভাৱে প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰাৰ

কাৰণেই এই কৌশল ল'বলগীয়া হয়। মনৰ অভীষ্ট ভাৱটোৱেই হ'ল লক্ষণৰ প্ৰয়োজন। 'সি এটা গৰু' বুলি কওঁতে সি যে অতিপাত মুৰ্ব এই অতিশয়তা বুজোৱাৰ এটা অভিপ্ৰায় নিহিত হৈ আছে আৰু সেয়ে লক্ষণা শক্তিৰ আশ্ৰয় লোৱা হৈছে। প্ৰয়োজন নথকা হ'লে কেৱল মুৰ্ব বুলি কোৱা হ'লেই কাম সমাধা হ'লহেঁতেন। প্ৰয়োজনমূলা লক্ষণাকে সপ্ৰয়োজনা লক্ষণাও বোলা হয়। ইয়াৰ দুটা উপভাগ আছে—

(ক) সাৰোপা প্ৰয়োজনমূলা লক্ষণা

(খ) সাধাৰসানা প্ৰয়োজনমূলা লক্ষণা

ক) লক্ষ্যার্থবাচক শব্দটোক তেতিয়া আন এটা মুখ্যার্থবাচক শব্দত আৰোপ কৰা হয় আৰু মুখ্যার্থৰ লগত লক্ষ্যার্থৰ অভেদ প্ৰতীত হয় তেতিয়া তাক সাৰোপা প্ৰয়োজনমূলা লক্ষণা বোলা হয়। ইয়াত এটাৰ ওপৰত আনটোক আৰোপ কৰিলেও দুয়োটাৰে সুকীয়া স্বৰূপ বিলুপ্ত হৈ নাযায়। যেনে : 'ই এটা গাধ ল'ৰা' এই কথাষাৰত গাধ জন্তুটো 'ল'ৰা' অৰ্থাৎ মানুহ হ'ব নোৱাৰে। কিন্তু গাধৰ মুৰ্বত ল'ৰাটোত আছে। সেয়ে ল'ৰাটোত গাধত আৰোপ কৰা হৈছে অথচ আৰোপ্যমান বিষয়ী গাধৰ দ্বাৰা বিষয় ল'ৰাৰ স্বৰূপ লুপ্ত হোৱাও নাই। গতিকে 'ই এটা গাধ ল'ৰা' কথাষাৰত সাৰোপ্য লক্ষণা হৈছে। এইবিধ লক্ষণাই ৰূপক অলঙ্কাৰৰ মূল।

(খ) লক্ষণাত যদি বিষয়ীয়ে বিষয়ক লুপ্ত কৰি কেৱল নিজৰ স্বৰূপ প্ৰকাশ কৰে তেতিয়া তাক সাধাৰসানা প্ৰয়োজনমূলা লক্ষণা বোলে। অৰ্থাৎ লক্ষ্যার্থটো যদি মুখ্যভাৱে উপস্থাপিত আন অৰ্থত আৰোপিত নহয়, বৰং মুখ্যার্থভাৱে অনুপস্থিত অৰ্থৰ লগত লক্ষ্যার্থৰ অভেদ প্ৰতীত হ'লে তাক কোৱা হয় সাধাৰসানা লক্ষণা। যেনে : 'ই এটা গাধ'। যি জন ব্যক্তিৰ ওপৰত গাধত আৰোপ কৰা হৈছে সেইজন ব্যক্তি বা মুখ্যার্থ ইয়াত অনুপস্থিত। গতিকে বিষয়ী গাধতেই আৰোপ বিষয় ব্যক্তিজনে অন্তৰ্গত হৈছে বা লক্ষ্যার্থটো আন শব্দৰ দ্বাৰা ইয়াত মুখ্যভাৱে উপস্থাপিত হোৱা নাই। সেয়ে ই সাধাৰসানা। কাব্য ৰচনাত সাধাৰসানা লক্ষণাৰ স্থান অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ। ইয়েই অতিশয়োক্তি অলঙ্কাৰৰ মূলবীজ।

২) ৰুঢ়িমূলা লক্ষণা :

শব্দই যদি মুখ্যার্থবোধ কৰাৰ নোৱাৰে আৰু তাৰ ঠাইত লোকপ্ৰসিদ্ধি অনুসাৰে আন অৰ্থবোধ কৰায় তেতিয়া তাক ৰুঢ়ি লক্ষণা বোলে। পৰম্পৰাজনমে একোটা অৰ্থ দি অহা শব্দবোধক ৰুঢ় শব্দ বোলা হয়। এইবোধ শব্দৰ প্ৰকৃতি, প্ৰত্যয় আদি বিভিন্ন অৱয়ব ডাঙি দেখুৱাৰ পৰা নাযায়। গোটেই শব্দটো এটা অবিভাজ্য গোট। 'গৰু' এই বাচক শব্দই 'গৰু' নামৰ জন্তু বিশেষক বুজায় আৰু এইটো অৰ্থ পূৰ্বাপৰ চলি আহিছে। সেয়ে ই ৰুঢ় শব্দ। এনেধৰণৰ ৰুঢ় শব্দৰ প্ৰয়োগত লক্ষণাৰ সৃষ্টি হ'লেই ৰুঢ়িমূলা লক্ষণা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে— "ঘৰে তাক বাধা দিছে।" ইয়াত 'ঘৰ' এটা ৰুঢ় শব্দ, পূৰ্বাপৰ ই আৱাসিক স্থান বুজাই আহিছে। আনহাতে ঘৰত থকা লোকসকলৰ অৰ্থতো এই 'ঘৰ' শব্দটো পূৰ্বাপৰ চলি আহিছে। ঘৰ এটাই কাকো বাধা দিব নোৱাৰে।

গতিকে, ঘৰত থকা মানুহবোৰে বাধা দিছে। এই লক্ষ্যার্থটো ইয়াত প্রতিপন্ন হৈছে। এইটোৰেই কঢ়িমূলা লক্ষণা। ফকৰা যোজনা, পটন্তৰ আদিত কঢ়িমূলা লক্ষণৰ প্ৰয়োগ বেছিকৈ হোৱা দেখা যায়।

কঢ়িমূলা লক্ষণাক আকৌ দুটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে—ক) উপাদান লক্ষণা, খ) লক্ষণ লক্ষণা।

ক) লক্ষণৰ প্ৰয়োগত শব্দই এটা অৰ্থ উপস্থাপন কৰাৰ লগে লগে নিজৰ অৰ্থটোকো (মুখ্যার্থ) আংশিকভাৱে ৰক্ষা কৰিলে তাক উপাদান লক্ষণা বোলে। নিজৰ অৰ্থ সম্পূৰ্ণকৈ এৰি নিদিয়ো (অজ্ঞহৎ) কাৰণে ইয়াক অজ্ঞহৎ স্বার্থা লক্ষণাও বোলে। যেনে : গুৱাহাটীয়ে তেজপুৰক তিনি গলত হৰুৱালে।” ইয়াত ‘গুৱাহাটী’ নামৰ ঠাইখনে আন এখন ঠাইত গৈ বল খেলিব আৰু তিনি গল দিব নোৱাৰে। গতিকে গুৱাহাটীৰ খেলুৱৈ আৰু তেজপুৰৰ খেলুৱৈ এই লক্ষ্যার্থ উপস্থাপিত হৈছে। আনহাতে গুৱাহাটী ঠাই আৰু তেজপুৰ ঠাই এই অৰ্থও আছে আৰু সিহঁতে খেলুৱৈ অৰ্থটোক টানি আনি নিজক সাৰ্থক কৰিছে। এইদৰে নিজৰ মুখ্যার্থক লৈ উপাদান লক্ষ্যার্থ সাধিত হৈছে কাৰণে ইয়াত উপাদান লক্ষণা হৈছে।

খ) লক্ষ্যার্থটোক উপস্থাপিত কৰোঁতে যদি মুখ্যার্থটো সম্পূৰ্ণভাৱে পৰিত্যক্ত হয় তেতিয়া তাক লক্ষণ লক্ষণা বোলে। নিজৰ অৰ্থ অৰ্থাৎ স্বার্থ বিসৰ্জন দিছে (জহৎ) কাৰণে ইয়াক জহৎস্বার্থা লক্ষণা বোলা হয়। যেনে : “দীঘলহতীয়াৰ অভাৱ কিহৰ?” ইয়াত দীঘলহতীয়া শব্দই লোকপ্ৰসিদ্ধি অনুসাবে প্ৰভাৱশালী ব্যক্তিক বুজাইছে। দীঘলহতীয়া শব্দৰ লক্ষ্যার্থটো আন কোনো শব্দৰ দ্বাৰা উপস্থাপিত হোৱা নাই, গতিকে ইয়াত মুখ্যার্থ সম্পূৰ্ণভাৱে পৰিত্যক্ত হৈছে ইয়াৰ বিপৰীতে ‘প্ৰভাৱশালী’ অৰ্থ লক্ষিত হৈছে। সেই কাৰণে ইয়াক লক্ষণ লক্ষণা বোলা হয়।

লক্ষণ-লক্ষণৰ আন এটা উদাহৰণ হ’ল “কুন্তাঃ প্ৰবিশন্তি (যাঠিবোৰ সোমাই আহিছে)। ইয়াত লক্ষণৰ বলত আমি যাঠিব সলনি যাঠি লোৱা সৈন্যবোৰ সোমাই অহাৰ অৰ্থ পাওঁ। কিয়নো আমি জানো যে যাঠিবোৰে নিজেই সোমাই আহিব নোৱাৰে। ইয়াত “যাঠিবোৰ” তুল পৰি ‘সৈন্যবোৰ’ সোমাই অহাৰ অৰ্থ গ্ৰহণ হৈছে। সেই কাৰণে ই লক্ষণ লক্ষণা।

ব্যঞ্জনা শক্তি :

তৃতীয় আৰু শ্ৰেষ্ঠ শব্দ-শক্তি হ’ল ব্যঞ্জনা। ই শব্দ বা অৰ্থৰ এনে এটা শক্তি যি শক্তিয়ে অভিধা আৰু লক্ষণা শক্তিৰ সহায়ত অৰ্থবোধ জন্মোৱাৰ পিছতো আন অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিব পাৰে। আন কথাত ক’বলৈ গ’লে অভিধা, লক্ষণাই অৰ্থ প্ৰকাশ কৰি বিৰত হোৱাৰ পাছত যি শক্তিয়ে শব্দ আৰু অৰ্থৰ আনবোধ জন্মায় সেই শক্তিকে ব্যঞ্জনা শক্তি বুলি কোৱা হয়। অভিধা আৰু লক্ষণা বৃত্তিৰ সহায়ত শব্দার্থৰ বোধ জন্মে। কিন্তু কাব্যিক অৰ্থ অনেক সময়ত সাধাৰণতে গ্ৰহণ কৰা অৰ্থৰ লগত একে নহয়। কাৰাৰ গভীৰ অৰ্থ থাকে আৰু এনে অৰ্থ শব্দৰ মুখ্যার্থ নাইবা গৌণার্থতকৈয়ো

বেলেগ। অভিধা শক্তিৰ প্ৰয়োগ হয় অকল শব্দৰ ক্ষেত্ৰতহে। লক্ষণাই বস্তুৰ অৰ্থ বহন কৰে, কিন্তু ব্যঞ্জনা বৃত্তিয়ে বস্তু, অলঙ্কাৰ আৰু বসবো অৰ্থ বহন কৰে। ব্যঞ্জনাৰ সহায়ত আন অতিবিস্তৃত অৰ্থ পাব পাৰি আৰু নতুন অৰ্থৰ প্ৰকাশ হ'লেও মুখ্য অৰ্থ অনাবশ্যক হৈ নপৰে। বিশ্বনাথ কবিৰাজে সেইটো শক্তিকে ব্যঞ্জনা-শক্তি বুলিছে, যিটোৱে অভিধা আৰু লক্ষণা শক্তিয়ে অৰ্থ প্ৰকাশ কৰি বিৰত হোৱাৰ পিছত বচনাৰ অন্তৰ্নিহিত অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে।

তিত্ৰ শব্দস্য শব্দয়ঃ (সাহিত্য দৰ্পণ ২য় পৰিচ্ছেদ)। অভিধা নামৰ শক্তিৰ দ্বাৰা শব্দ এটাই যি অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে তাকেই অভিধেয়াৰ্থ বা বাচ্যাৰ্থ বা শব্দাৰ্থ বুলি কোৱা হয়। আনহাতে, লক্ষণা শক্তিৰ সহায়ত শব্দ এটাই যি অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে সেইটোৱেই লক্ষ্যাৰ্থ। বাক্যত যেতিয়া প্ৰাথমিক অৰ্থ এটাই বা বাচ্যাৰ্থত বাধা প্ৰাপ্ত হয় তেতিয়া ব্যৱহাৰ বা প্ৰয়োজন অনুসৰি বাচ্যাৰ্থৰ লগত সঙ্গতি ৰাখি যি আৰোপিত শক্তিৰ সহায়ত আন এটা অৰ্থ গ্ৰহণ কৰা হয় সেই শক্তিকেই লক্ষণা বুলি কোৱা হয় আৰু লক্ষণাৰ সহায়ত পোৱা অৰ্থকেই লক্ষ্যাৰ্থ বুলি কোৱা হয়।

অভিধা আৰু লক্ষণা শক্তিয়ে নিজৰ নিজৰ সামৰ্থ্য অনুসৰি অৰ্থ প্ৰকাশ কৰি বিৰত হোৱাৰ পাছত যি শক্তিৰ সহায়ত বেলেগ এটা অৰ্থ বোধিত হয় আৰু শব্দৰ এই তৃতীয় শক্তিয়েই হৈছে ব্যঞ্জনা শক্তি। ব্যঞ্জনাৰ দ্বাৰা প্ৰাপ্ত অৰ্থেই হ'ল ব্যঙ্গাৰ্থ বা প্ৰতীকমান অৰ্থ। অভিধা আৰু লক্ষণা শক্তিয়ে অৰ্থ প্ৰকাশ কৰি বিৰত হোৱাৰ পাছতহে ব্যঞ্জনাই অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে।

বিৰতান্বভিধান্যাসু যথার্থো বোধ্যতে পৰঃ।

সা বৃত্তিঃ ব্যঞ্জনা নাম শব্দস্যার্থাদিকস্য চ।।

আলঙ্কাৰিকসকলে ব্যঞ্জনাৰ এটা স্বতন্ত্ৰ শক্তি বুলি সিদ্ধান্তত উপনীত হৈছে। এই ব্যঞ্জনা শক্তিয়ে অভিধা আৰু লক্ষণা শক্তিয়ে প্ৰকাশ নকৰা অন্তৰ্নিহিত অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে আৰু এনেকৈ প্ৰকাশিত অৰ্থ অভিধা নাইবা লক্ষণা শক্তিয়ে প্ৰকাশ কৰা অৰ্থৰ লগত সম্বন্ধযুক্ত হ'বও পাৰে, নহ'বও পাৰে।

ব্যঞ্জনাৰ দুটা ভাগ আছে— ক) অভিধামূলা ব্যঞ্জনা ব) লক্ষণামূলা ব্যঞ্জনা।

ক) শব্দই প্ৰথমে অভিধাৰ দ্বাৰা অৰ্থ উপস্থাপিত কৰি পাছত ব্যঞ্জনাৰ দ্বাৰা আন অৰ্থ উপস্থাপিত কৰিলে অৰ্থাৎ শব্দটোৱে মুখ্য অৰ্থ দিয়াৰ উপৰি আন এটা অৰ্থবোধ জন্মালে তাক অভিধামূলা ব্যঞ্জনা বোলা হয়। ইয়াত অভিধেয় অৰ্থটোও সাৰ্থক হয় আকৌ ব্যঙ্গ অৰ্থটোও নিহিত থাকে। ইয়াৰো দুটা প্ৰকাৰ আছে, যেনে : শাকী আৰু আৰ্থী। ব্যঙ্গাৰ্থটো শব্দৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল হ'লে তাক শাকী আৰু অৰ্থৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল হ'লে তাক আৰ্থী বোলা হয়।

খ) লক্ষণাৰ সহায়ত যি ব্যঞ্জনাৰ দ্বাৰা অন্য অৰ্থ প্ৰতীতি হয় তাক লক্ষণামূলা ব্যঞ্জনা বোলে। যেনে : "গঙ্গাত গুৱালৰ গাওঁ আছে।" এই বাক্যটোত গঙ্গাৰ পাৰত অৱস্থিত গাঁৱৰ ধাৰণাই শীতলতা আৰু পৱিত্ৰতাৰ ধাৰণা ব্যঞ্জিত কৰিছে। এই ধাৰণা আমি অভিধামূলা ব্যঞ্জনাৰ দ্বাৰা নাপাওঁ, গতিকে এই দুটা ভাব অৰ্থাৎ শীতলতা আৰু পৱিত্ৰতা লক্ষণামূলা ব্যঞ্জনা বৃত্তিৰ পৰা পোৱা গৈছে। লক্ষণামূলা ব্যঞ্জনা শাকী অথবা

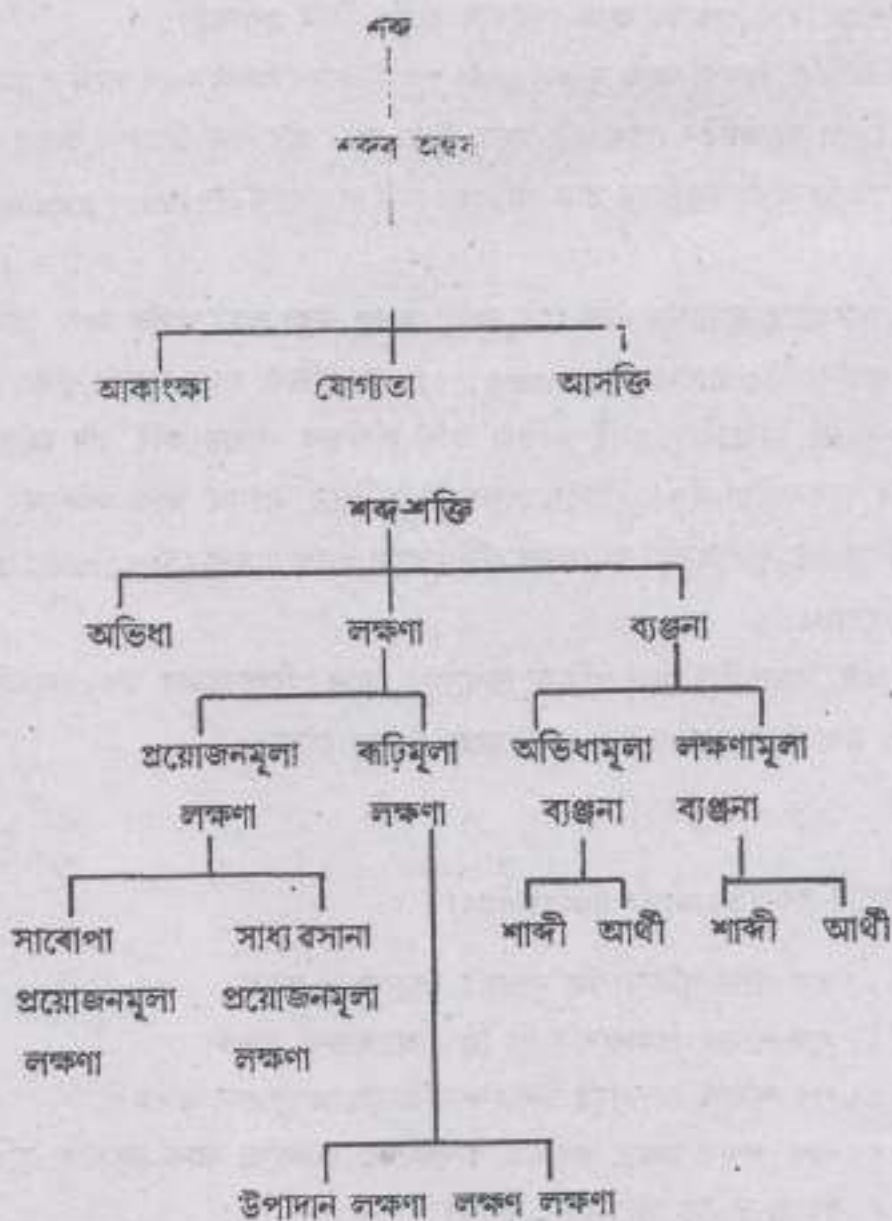
আর্থীও হ'ব পাৰে। অৰ্থ প্ৰকাশত শব্দই গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে, তেতিয়া তাকেই শাব্দী ব্যঞ্জনা আৰু যেতিয়া অৰ্থৰ ভেটিত অস্থানিহিত ভাব প্ৰকাশিত হয় তেতিয়া তাক আৰ্থী ব্যঞ্জনা আখ্যা দিয়া হয়।

শব্দৰ আভিধা শক্তিৰ দ্বাৰা বাচ্যাৰ্থবোধ, লক্ষণাশক্তিৰ দ্বাৰা লক্ষ্যাৰ্থবোধ আৰু ব্যঞ্জনা শক্তিৰ দ্বাৰা ব্যঙ্গাৰ্থবোধ হয়। এই তিনিটাৰ ভিতৰত ধ্বনিবাদীসকলে ব্যঞ্জনাৰ ওপৰতে অধিক গুৰুত্ব দিছে। ব্যঞ্জনাৰ দ্বাৰা ব্যঞ্জিত অৰ্থই ব্যঙ্গাৰ্থ। শব্দৰ বাচ্যাৰ্থ বা লক্ষ্যাৰ্থ লগ লাগি অনুভৱ হোৱা ব্যঞ্জৰ্থটোকেই ধ্বনি বোলে। গতিকে ব্যঙ্গাৰ্থই হ'ল দ্যোতিত অৰ্থ বা ধ্বনি।

ইয়াৰ পাছতেই আলঙ্কাৰিকসকলে ধ্বনিবাদৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰিছে। কাব্যত বাচ্যাৰ্থতকৈ ব্যঙ্গাৰ্থ অধিক চমৎকাৰজনকভাৱে ধ্বনিত হ'লে তাকে কাব্যৰ ধ্বনি বোলে।

২.৫ শব্দৰ বিভাজন

শব্দ আৰু শব্দ শক্তিৰ বিভাগসমূহৰ সৰল চিত্ৰৰ সহায়ত তলত দিয়া ধৰণে দেখুৱাব পাৰি

আত্ম মূল্যায়ন প্ৰশ্ন :

শব্দ-শক্তি বুলিলে কি বুজায়? (৪০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

.....

.....

.....

.....

.....

২.৬ সাৰাংশ (Summing up)

শব্দৰ নিজ অৰ্থ বুজোৱাৰ উপৰি বেলেগ অৰ্থ দিব পৰা শক্তি আছে। প্ৰত্যেক শব্দৰ পৰা মুখ্য অৰ্থক লৈ আন যি অৰ্থ ওলায় তাক বোধ কৰোৱা শক্তিক শব্দ-শক্তি বোলে। শব্দ-শক্তি তিনি প্ৰকাৰৰ আৰু সেইদৰে অৰ্থও তিনি প্ৰকাৰৰ।

অভিধা, লক্ষণা আৰু ব্যঞ্জনা। এটা শব্দ উচ্চাৰণ কৰাৰ লগে লগে প্ৰথমতে ব্যক্তি, গুণ, ক্ৰিয়া বা জাতিৰ বোধ এটা মনত উদয় হয়। এটা শব্দ উচ্চাৰণ কৰাৰ লগে লগে পোনতে যি অৰ্থৰ উদয় হয় তাক অভিধেয় অৰ্থ বা মুখ্যার্থ (Primary meaning) বোলা হয়।

আনহাতে মুখ্যার্থক এৰি তাৰ লগত সম্বন্ধ থকা আন অৰ্থক লক্ষ্য কৰি দেখুৱাই হ'ল লক্ষণা (Secondary meaning)। শব্দৰ অভিধা আৰু লক্ষণা বৃত্তিয়ে অভিধায় পূৰণ কৰিব নোৱাৰিলে সেই অভিধা আৰু লক্ষণাক আশ্ৰয় কৰি এটা অতিবিস্তৃত অৰ্থ বিচাৰি ল'বলগীয়া হয়। এইদৰে শব্দৰ যি শক্তিয়ে বাচ্যাৰ্থ আৰু লক্ষ্যাৰ্থৰ বাহিৰেও অতিবিস্তৃত এটা বুৎপন্ন অৰ্থ অভিব্যক্ত কৰি তোলে তাকে ব্যঞ্জনা (Suggested meaning) শক্তি বোলে।

এই বিভাগটিত শব্দ-শক্তিৰ ভাগসমূহ আলঙ্কাৰিকসকলৰ মত অনুসৰি বহলাই ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। শব্দৰ বিভাজনসমূহো দেখুৱা হৈছে।

২.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample questions)

- ১। শব্দ-শক্তি বুলিলে কি বুজায়? আলোচনা কৰক।
- ২। শব্দ-শক্তিৰ প্ৰকাৰবোৰ কি কি? আলোচনা কৰক।
- ৩। শব্দ-শক্তিৰ ভাগসমূহ উদাহৰণৰ সৈতে আলোচনা কৰক।
- ৪। শব্দ, শব্দৰ অঘয়, পদাঘয়, আকাংক্ষা, যোগ্যতা আৰু আসক্তি বুলিলে কি বুজায় চমুকৈ আলোচনা কৰক।
- ৫। ব্যঞ্জনা শক্তি কি? বহলাই ব্যাখ্যা কৰা।

২.৮ প্রসংগ গ্রন্থ (References/Suggested Readings)

ড° মুকুন্দ মাধব শর্মা	:	ধ্বনি আৰু বসতৰ
তীৰ্থনাথ শৰ্মা	:	সাহিত্য বিদ্যা পৰিক্রমা
মনোবৰ্জুন শাস্ত্ৰী	:	সাহিত্য দৰ্শন
যতীন বৰা	:	ছন্দ, ধ্বনি আৰু অলঙ্কাৰ
ত্ৰৈলোক্য নাথ গোস্বামী	:	নন্দনতত্ত্ব প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্য
S.K. Dey.	:	<i>Sanskrit Poetics</i>

•••

দ্বিতীয় খণ্ড

বিভাগৰ গঠন :

- ১.১ ভূমিকা (Introduction)
- ১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ১.৩ ধ্বনিৰ সংজ্ঞা
- ১.৪ ধ্বনিৰ স্বৰূপ
- ১.৫ ধ্বনি কাব্যৰ বিভাজন
- ১.৬ সাৰাংশ (Summing Up)
- ১.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ১.৮ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/ Suggested Readings)

১.১ ভূমিকা (Introduction)

ভাৰতীয় সাহিত্যৰ ক্ৰমবিকাশৰ ধাৰা আলোচনা কৰিলে দেখিবলৈ পোৱা যায় যে সাহিত্যশাস্ত্ৰৰ পটভূমিকাত 'ধ্বনি'য়ে এক বিশিষ্ট স্থান অধিকাৰ কৰি আছে। 'ধ্বনি' শব্দটোৰ সাধাৰণ অৰ্থ 'শব্দ' হ'লেও সাহিত্যশাস্ত্ৰত ব্যঞ্জনাৰ অৰ্থতহে ধ্বনিশব্দৰ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। ভাৰতবৰ্ষত প্ৰচলিত হৈ থকা সাহিত্যশাস্ত্ৰৰ পৰম্পৰাই এই কথা স্পষ্টকৈ ব্যক্ত কৰে যে সভ্যতাৰ আদিযুগত এই ভাৰতবৰ্ষৰ বুকুত আদিকবি বাঙ্গালীকিৰ লেখনীৰ পৰা যি বামাৰণকাব্যৰ সৃষ্টি হৈছিল সেই কাব্যতেই নিহিত হৈ আছিল ধ্বনিৰ স্ফুৰণ। গতিকে ধ্বনিৰ অস্তিত্ব আদিকাব্যৰ দৰেই অতি প্ৰাচীন। কিন্তু ধ্বনিৰ সৃষ্টি কাব্যোন্মেষৰ সমসাময়িক হ'লেও ইয়াৰ স্বীকৃতি ঘটিছে পৰবৰ্তী যুগত। বহুতো ঘাত-প্ৰতিঘাতৰ পথ অতিক্ৰম কৰাৰ পাছতহে 'ধ্বনি'ৰ ঐতিহ্য স্বীকাৰ কৰি লোৱা হৈছে ভাৰতীয় সাহিত্যজগতত। 'ধ্বনি' বিষয়ক আলোচনাৰ ক্ষেত্ৰত বিখ্যাত আলঙ্কাৰিক আনন্দবৰ্ধনাচাৰ্য্যৰ নাম চিৰস্মৰণীয়। কাৰণ ধ্বনিৰ উপস্থিতি বিভিন্ন উপায়েৰে বহুতো পণ্ডিতৰ লেখনীত প্ৰকাশ পালেও 'ধ্বনি'ৰ বিষয়ে বিশদ আৰু জ্ঞানগৰ্ভ আলোচনা পোনপ্ৰথম আগবঢ়াইছে আনন্দবৰ্ধনদেৱে তেওঁৰ কালজয়ী গ্ৰন্থ ধ্বন্যালোকত। তদুপৰি এই তত্ত্বগধূৰ গ্ৰন্থখনৰ উপযুক্ত ব্যাখ্যা 'লোচন'ৰ মাজেদি অভিনবগুপ্তই 'ধ্বনি'ৰ স্বৰূপাদি বিশ্লেষণ কৰি ধ্বন্যালোকৰ মহাত্ম্য স্থিৰগিত কৰিছে। গতিকে 'ধ্বনি'ৰ ইতিহাসত আনন্দবৰ্ধন আৰু অভিনবগুপ্তৰ অৱদান চিৰস্বীকাৰ্য্য হৈ আছে। আনন্দবৰ্ধনদেৱৰ ধ্বন্যালোকত যদিও কোৱা হৈছে যে 'ধ্বনি'ৰ বিষয়ে প্ৰাচীন পণ্ডিতসকলে বিভিন্নধৰণৰ আলোচনা আগবঢ়াইছিল, কিন্তু প্ৰকৃততে ধ্বন্যালোকতহে 'ধ্বনি'ক কাব্যৰ আত্মা বুলি কোৱা হৈছে। ধ্বন্যালোকৰ আৰম্ভণিতেই আনন্দবৰ্ধনে কৈছে 'কাব্যস্যাত্ম ধ্বনিবীতি বুধৈৰ্ঃ সমাম্নাতপূৰ্বঃ' ইত্যাদি (ধ্বন্যালোক ১ম উদ্যোত, কাৰিকা—১)।

এই অধ্যায়টিত ধ্বনিৰ সংজ্ঞা, ধ্বনি স্বৰূপ আদিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। অধ্যায়টি পঢ়ি আপোনালোকে ধ্বনি কাব্যৰ স্বৰূপ সম্বন্ধে অবগত হ'ব পাৰিব।

১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

ভাৰতীয় কাব্যতত্ত্বৰ অন্যতম প্ৰত্যয় ধ্বনিবাদে সাহিত্যৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশত আলোকপাত কৰিলে। এই বিভাগটো পঢ়ি আপোনালোকে-

- ধ্বনিৰ সংজ্ঞা নিৰূপণ কৰিব পাৰিব,
- ধ্বনিৰ স্বৰূপ সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব,
- ধ্বনি-বিৰোধী দলসমূহৰ বিভিন্ন বক্তব্য সম্পৰ্কে জ্ঞাত হ'ব পাৰিব,
- বস্তু, অলংকাৰ আৰু বসভেদে ধ্বনিৰ সূত্র নিৰ্ণয় কৰিব পাৰিব,
- ধ্বনিকাব্যৰ বিভাজন কৰিব পাৰিব।

১.৩ ধ্বনিৰ সংজ্ঞা

'ধ্বনি' বুলিলে কি বুজায়, ইয়াৰ স্বৰূপ কি, কাব্যত ইয়াৰ গুৰুত্ব কি ইত্যাদি বিষয়ৰ আলোচনা কৰিব যাওঁতে আনন্দবৰ্ধনে 'ধ্বন্যালোক'ৰ প্ৰথম উদ্যোতত 'ধ্বনি'ৰ লক্ষণপ্ৰসঙ্গত কৈছে—

যথার্থঃ শব্দো বা তমৰ্থসুপসৰ্ত্তনীকৃতস্বার্থো।

ব্যঞ্জিতঃ কাব্যবিশেষঃ স ধ্বনিবিত্তি সৃষ্টিভিঃ কথিতঃ।। (কাৰিকা-১৩)।

এই কাৰিকাৰ অৰ্থ হ'ল কাব্যত থকা শব্দ আৰু অৰ্থই যেতিয়া নিজৰ নিজৰ ভূমিকাক গৌণ কৰি প্ৰতীয়মান অৰ্থৰ বাহক হয়, তেতিয়া ব্যঞ্জনাযুক্ত সেই কাব্যকেই 'ধ্বনি' বুলি কোৱা হয়। কাব্যসৃষ্টিত শব্দ আৰু অৰ্থই এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে। সেই কাৰণে শব্দ আৰু অৰ্থক কাব্যৰ শৰীৰৰূপে কল্পনা কৰা হয়। কোৱাও হৈছে—শব্দার্থশৰীৰং তাবৎ কাব্যম্ (ধ্বন্যালোক-প্ৰ. উদ্যোত)। কাব্যৰ বাহ্যিক আকৃতি সৃষ্টি হয় শব্দ আৰু অৰ্থৰ সহযোগত। কিন্তু এই বাহ্যিক আকৃতিৰ উপৰি কাব্যত থাকে এক অনাবিল সংবেদনশীলতা যাৰ ফলত কাব্যৰ বংকাৰ শব্দ আৰু অৰ্থৰ গাঁথনি পাৰ হৈ গৈ সহৃদয় পাঠকৰ হৃদয়ত আনি নিয়ে এক অনিৰ্বচনীয় স্বৰ্গীয় অনুভূতি। মানুহৰ শৰীৰৰ ভিতৰত যেনেকৈ হাত-ভৰি আদি অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গৰ পৰা সম্পূৰ্ণ বেলেগ এক চৈতন্যময় আত্মাৰ অৱস্থান থাকে, সেইদৰে কাব্যতো শব্দ আৰু অৰ্থৰ উৰ্দ্ধত এটা বিশেষ অৰ্থ নিহিত হৈ থাকে যিটোৱে মুহূৰ্ত্তৰ ভিতৰতে বসন্তপাঠকৰ হৃদয় অধিকাৰ কৰি পেলাব পাৰে। কাব্যৰ এই বিশেষ অৰ্থ যিটো শব্দ আৰু অৰ্থৰ সহায়ত বাচ্য নহয় কিন্তু বোধগম্যহে সেই প্ৰতীয়মান অৰ্থই কাব্যৰ প্ৰাণস্বৰূপ। এই অৰ্থৰ মূৰ্ছনাই কাব্যক অভূতপূৰ্ব আনন্দৰ কাৰণ হিচাপে দাঙি ধৰে। বাচ্যৰ্থৰ পৰা সম্পূৰ্ণ বেলেগ প্ৰতীয়মান অৰ্থই মহাকাব্যসকলৰ ৰচনাত প্ৰকাশ পায় আৰু ইয়াৰ মাধুৰ্যক আলংকাৰিকসকলে নাৰীদেহত থকা লাৱণ্যৰ লগত তুলনা কৰে। অঙ্গপ্ৰত্যঙ্গৰ সুস্থগঠনৰ উৰ্দ্ধত

যেনেকৈ নাৰী দেহত এক অনিৰ্বচনীয় লাৰণ্য বিৰাজ কৰে সেইদৰে কাব্যতো শব্দ, অৰ্থ আদিৰ উপযুক্ত প্ৰয়োগৰ উপৰি নিহিত হৈ থাকে প্ৰতীয়মান অৰ্থৰ বিলাস। কাব্যত ব্যৱহাৰ হোৱা শব্দ আৰু অৰ্থই যেতিয়া নিজৰ নিজৰ বাচ্যাৰ্থক অগ্ৰধান কৰি প্ৰতীয়মান অৰ্থক বিশেষভাৱে ব্যক্ত কৰে তেতিয়াই ধ্বনিৰ সৃষ্টি হয় আৰু এই ধ্বনিয়েই হ'ল কাব্যৰ আত্মা বা প্ৰাণভূতা শক্তি। এই শক্তি অবিহনে কাব্যৰ কোনো আকৰ্ষণ নাথাকে—এয়াই হ'ল ধ্বনিবাদী আলঙ্কাৰিসকলৰ অভিমত। কিন্তু প্ৰতীয়মান অৰ্থ বিহেতুকে বাচ্য নহয়, বুদ্ধি গম্য, সেইকাৰণে সকলোৱে এই অৰ্থৰ মাধুৰ্য গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰে। পৰমজ্ঞানক পোৱাৰ সমতুল্য আনন্দৰ কাৰণ যি প্ৰতীয়মান অৰ্থ সেইটোক বুজিবৰ বাবে হৃদয়ত এটা বিশেষ শক্তি বা সামৰ্থ্য থকাটো প্ৰয়োজন। কেৱলমাত্ৰ শব্দ আৰু অৰ্থৰ জ্ঞানেই এই অৰ্থক বুজাৰ কাৰণে যথেষ্ট নহয়। কাব্যতৰ বিৰয়ে জ্ঞান থকা সহদয় পাঠকজনেহে এই অৰ্থৰ আত্মান গ্ৰহণ কৰি তৃপ্ত হ'ব পাৰে। সেই কাৰণে আনন্দবৰ্ধনে 'ধ্বন্যালোক'ত কৈছে -

শব্দার্থশাসনজ্ঞানমাত্ৰৈণৈব ন বেদাতে।

বেদাতে স তু কাব্যার্থতত্ত্বজ্ঞেবেব কেৱলম্ ॥ (কাৰিকা-৭)

প্ৰতীয়মান অৰ্থ কি? প্ৰতীয়মান অৰ্থৰ আন নাম হ'ল ব্যঙ্গাৰ্থ। শব্দৰ ভিতৰত যি শক্তি নিহিত হৈ থাকে তাৰে সহায়ত শব্দই অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিবলৈ সমৰ্থ হয় অৰ্থাৎ অৰ্থপ্ৰকাশ কৰিব পৰা ক্ষমতাকেই শব্দৰ শক্তি বোলে। এই শক্তি তিনিবিধ—অভিধা, লক্ষণা আৰু ব্যঞ্জনা। সাহিত্যদৰ্শনত বিশ্বনাথ কবিবাজে এই বিষয়ত নিতৰ অভিমত দাঙি ধৰি কৈছে 'তিশ্ৰ শব্দস্য শক্তয়ঃ' (সা.দ. ২য় প), অভিধা নামৰ শক্তিৰ দ্বাৰা শব্দ এটাই যি অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে তাকেই অভিধেয়াৰ্থ, বাচ্যাৰ্থ বা শব্দাৰ্থ বুলি কোৱা হয়। এয়াই শব্দ এটাৰ মুখ্যাৰ্থ বা প্ৰাথমিক অৰ্থ। যেনে সূৰ্যই আমাক তাপ দিয়ে—এই বাক্যত সূৰ্য্যপদটোৱে অভিধাশক্তিৰ মাধ্যমত 'অগ্নিবৰ্ণগোলাকাৰ পিণ্ড' এই অৰ্থ ব্যক্ত কৰিছে। এইটোৱে সূৰ্য্যপদটোৰ অভিধেয়াৰ্থ বা বাচ্যাৰ্থ। দ্বিতীয়তে, লক্ষণাশক্তিৰ সহায়ত শব্দ এটাই যি অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে সেইটোৱে লক্ষ্যাৰ্থ। বাক্যত যেতিয়া প্ৰাথমিক অৰ্থ বা বাচ্যাৰ্থই বাধাপ্ৰাপ্ত হয় তেতিয়া ব্যৱহাৰ বা প্ৰয়োজন অনুসৰি বাচ্যাৰ্থৰ লগত সঙ্গতি ৰাখি যি আৰোপিত শক্তিৰ সহায়ত আন এটা অৰ্থ গ্ৰহণ কৰা হয় সেই শক্তিকেই লক্ষণা বুলি কোৱা হয় আৰু লক্ষণাৰ সহায়ত পোৱা অৰ্থকেই লক্ষ্যাৰ্থ বুলি কোৱা হয়। যেনে ব্ৰহ্মপুত্ৰত মন্দিৰ আছে—এই বাক্যত 'ব্ৰহ্মপুত্ৰ পদটোৱে' বিশাল জলবাহিনীক পী পদক বুজোৱা নাই কাৰণ পানীৰ ভিতৰত মন্দিৰ থাকিব নোৱাৰে। গতিকে ব্ৰহ্মপুত্ৰ শব্দৰ নদৰূপী মুখ্যাৰ্থ ইয়াত গৃহীত নহয়। কিন্তু ব্ৰহ্মপুত্ৰ পদটোৰ লগত সম্বন্ধযুক্ত 'তীব্ৰভূমি' বা চৰকপী অৰ্থটোৱে ইয়াত গ্ৰহণ কৰি ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ পাৰত

মন্দিৰ আছে বা ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ চৰভূমিৰ মন্দিৰ আছে এনেকুৱা সম্পূৰ্ণ অৰ্থ লক্ষণৰ সহায়ত গ্ৰহণ কৰা হয়। তৃতীয়তে অভিনা আৰু লক্ষণাশক্তিয়ে নিজৰ নিজৰ সামৰ্থ্য অনুসৰি অৰ্থপ্ৰকাশ কৰি বিৰত হোৱাৰ পিছত বি শক্তিৰ সহায়ত বেলেগ এটা অৰ্থ বোধিত হয় শব্দৰ সেই তৃতীয় শক্তিকেই বাঞ্ছনা বোলে। বাঞ্ছনাৰ দ্বাৰা প্ৰাপ্ত অৰ্থই হ'ল ব্যঙ্গাৰ্থ বা প্ৰতীয়মান অৰ্থ। যিহেতু ব্যঙ্গাৰ্থৰ কাৰণে বুদ্ধিৰ প্ৰয়োজন হয় সেই কাৰণে এই অৰ্থ 'গম্য' অৰ্থাৎ বুদ্ধিপ্ৰাপ্য, কেৱল শব্দৰ দ্বাৰা অপ্ৰকাশিত। এই প্ৰতীয়মান অৰ্থ বাচ্যৰ্থক অবলম্বন কৰি বোধগম্য হ'লেও ইয়াক বুজাৰ কাৰণে কাব্যতন্ত্ৰৰ জ্ঞান অতি আবশ্যিক। যি কাব্যত এই প্ৰতীয়মান অৰ্থই মনোগ্ৰাহী হৈ প্ৰকাশ পায় তাকেই ধ্বনি বুলি আখ্যা দিয়া হয়। গতিকে কাব্যতন্ত্ৰৰ জ্ঞান অবিহনে ধ্বনিৰ অৰ্থ হৃদয়ঙ্গম কৰাটো সম্ভৱপৰ নহয়। এটা কবিতাৰ অংশেৰে আমি এই কথাটো বুজাব পাৰো-

আছোঁ মই সুখে দুখে নিচা বেহা লই

হ'ল জানো আচম্বিতে যাবৰ সময়?

টোকোৰা পঁজাত থাকি লাগিছিল ভাল।

ভাগি গ'ল আজি মোৰ টোপনিৰ জাল।

(নবদ্বিগন্তঃ অতুলচন্দ্ৰ হাজৰিকা)

উক্ত কবিতাৰ্ফাকিত বাচ্যৰ্থ হিচাপে- পৰিচিত এটা ঠাইৰ পৰা অপৰিচিত আন এটা ঠাইলৈ যোৱাৰ সময় হোৱাৰ কথা ব্যক্ত হৈছে। কিন্তু এই বাচ্যৰ্থটো এই কবিতাটোৰ মূল অৰ্থ নহয়। ইয়াত আন এটা মধুৰ অৰ্থ ব্যঞ্জিত হৈছে যিটোৱে হ'ল কবিতাটোৰ মূল আকৰ্ষণ। ইয়াত কবিয়ে ক'ব বিচাৰিছে যে এতিয়ালৈকে কবিয়ে মায়া-মোহৰ যি জীৱন কটালে আজি সেই জীৱনৰ বিষয়ে মোহভঙ্গ হৈছে কাৰণ কবিৰ মানসপটত সাংসাবিক জীৱনৰ অসত্যতা ধৰা পৰি তেওঁৰ মনোমুকুৰত সত্য জ্ঞানৰ উন্মেষ ঘটিছে। উক্ত কবিতাৰ্ফাকিত থকা বুদ্ধিগম্য এই অনিন্দ্য অৰ্থমূৰ্ছনাই হ'ল ধ্বনি, যিটোৰ অস্তিত্বই কাব্যটোক উত্তমকথাৰ শাৰীত লৈ যাব পাৰিছে। মনত ৰাখিবলগীয়া কথা হ'ল কাব্যিক আকৰ্ষণ সৃষ্টি কৰাৰ ক্ষেত্ৰত ধ্বনিৰ সমতুল্য একোৰে নাই। কাৰণ হৃদয়ত থকা অনিৰ্বচনীয়ভাৱটোৱে ব্যঞ্জনাৰ মাজেদি কবিৰ লেখনীত প্ৰকাশ পায়। আনন্দবৰ্ধনে ধ্বন্যালোকত কৈছে যে প্ৰকৃততে শ্ৰেণীস্বৰূপবিশিষ্ট এটাৰ মৃত্যুত আনটোৰ হিয়াভঙ্গ আৰ্ত্তনাদে বাস্মীকিৰ হৃদয়ত বি অকল্পনীয় শোকৰ সৃষ্টি কৰিছিল সেই শোকেই পুঞ্জীভূত হৈ শ্লোকৰ আকৃতিত আদিকবিৰ মুখৰ পৰা নিঃসৃত হৈ কাব্যৰ ৰূপ গ্ৰহণ কৰিছে। গতিকে সম্পূৰ্ণ বামাগ্ৰন্থনেই হ'ল বাস্মীকিৰ হৃদয়ত অনুভৱ কৰা মুখৰে প্ৰতিধ্বনি। তুলনীয়-

কাব্যস্যায়া স এবাৰ্ধক্ৰথা চাৰ্দ্ধিকবেঃ পুৰা।

শ্ৰেণীস্বৰূপবিশিষ্টবিশিষ্ট শোকঃ শ্লোকস্বৰূপমগতঃ।। (ধ্বন্যালোক, উঃ-১ কাবিক-৫)

হৃদয়ৰ একান্ত অনুভূতিৰ শব্দময় সৃষ্টিধৰ্মী ৰূপেই হ'ল ধ্বনি। এই ধ্বনিক বুজিবৰ বাবে সহৃদয় পাঠকৰ প্ৰয়োজন। যিসকল পাঠকৰ কাব্যতত্ত্বজ্ঞানৰ পোহৰত উদ্ভাসিত হোৱা হৃদয়ত বৰ্ণনীয়তাৰ গ্ৰহণৰ সম্পূৰ্ণ যোগ্যতা থাকে কাব্যমাধুৰী গ্ৰহণক্ৰম সেইজনেই হ'ল সহৃদয় বা ৰসজ্ঞ পাঠক। অভিনৱগুপ্তই কৈছে-

“যেথাং কাব্যানুশীল নাভ্যাসবশাদ্ বিশদীভূতে মনোমুকুৰে বৰ্ণনীয় তন্ময়ীভবনযোগ্যতা তে স্ব-হৃদয়-সংবাদভাজঃ সহৃদয়াঃ।”

এনেকুৱা সহৃদয়েই কাব্যৰ ৰস তথা ধ্বনিৰ আন্বাদন লাভ কৰি পৰমানন্দ পাবলৈ সক্ষম হয়।

আগতেই কোৱা হৈছে যে ধ্বনিৰ স্বীকৃতিৰ পথ সম্পূৰ্ণ নাছিল। কাব্যত বীতি-গুণ-অলংকাৰ-ৰস আদিৰ উপৰি 'ধ্বনি'ৰ অৱস্থিতি এই কথাটো বহুতো আলঙ্কাৰিকেই মানি লোৱা নাছিল। তদুপৰি কিছুমান আলঙ্কাৰিকে ধ্বনিৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰিলেও এই বিষয়ে কোনো ধাৰণা দিব পৰা নাছিল। বহু পণ্ডিতে আকৌ ধ্বনিক লক্ষণাশক্তিৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিছিল। এই সকলোকে ধ্বনিবিৰোধী দল হিচাবে গ্ৰহণ কৰা হৈছিল। আলঙ্কাৰিক আনন্দবৰ্ণনাচাৰ্যই তেওঁ 'ধ্বন্যালোক'ৰ প্ৰথম কাৰিকাতেই ধ্বনিবিৰোধী সকলক তিনিটা ভাগত বিভক্ত কৰি দেখুৱাইছে। তেওঁৰ মতে যিসকল পণ্ডিতে ধ্বনিৰ অস্তিত্ব নাই বুলি মত প্ৰকাশ কৰে তেওঁলোক হ'ল 'অভাববাদী'। যিসকলপণ্ডিতে ধ্বনিক লক্ষণাৰ অন্তৰ্ভুক্ত বুলি অভিমত প্ৰকাশ কৰিছে তেওঁলোকক 'ভাজবাদী' বুলি কোৱা হৈছে। 'ভক্তি' শব্দৰ অৰ্থ সাহিত্যশাস্ত্ৰত 'লক্ষণা'। তৃতীয়তে যিসকল পণ্ডিতে ধ্বনিৰ অস্তিত্ব মানি ল'লেও ধ্বনিক অপ্ৰকাশ্য বুলি কৈছে তেওঁলোকক 'অনিৰ্বচনীয়বাদী' বুলি কোৱা হৈছে। তুলনীয়-

কাব্যস্যাছা ধ্বনিৰিতি বুধৈৰ্যঃ সমাম্নাতপূৰ্ব

স্তস্যাভাবং জগদুৰপৰে ভাজমাহসুমন্যে।

কেচিদ বাচাং স্থিতমবিধয়ে তত্ত্বমুচস্তদীয়ং

তেন ক্ৰমঃ সহৃদয়মনঃপ্ৰীত্যে তৎস্বকপম্ ॥ (ধ্বন্যালোক প্ৰ.উ. (কাৰিকা-১)

আনন্দবৰ্ণনাচাৰ্যই ধ্বনিবিৰোধীসকলৰ অভিমত খণ্ডন কৰি ধ্বনিৰ বিষয়ে বিশদ আলোচনা আগবঢ়াই সাহিত্যশাস্ত্ৰৰ আকাশত এক উজ্জ্বল নক্ষত্ৰৰূপে বিৰাজ কৰিছে।

১.৪ ধ্বনিৰ স্বৰূপ

'ধ্বনি'ৰ স্বৰূপ বিচাৰ কৰিব গ'লে প্ৰথমতেই ধ্বনিৰ বিষয়ে থকা ব্যাসাৰ্থৰ ওৰুহু জ্ঞানিব লাগিব। কাব্যত ব্যাসাৰ্থ বা প্ৰতীয়মান অৰ্থৰ ওৰুহু উপলব্ধি কৰি ধ্বনিক তিনিটা ভাগত ভাগোৱা হৈছে। সেইবোৰ হ'ল—বস্তুধ্বনি, অলঙ্কাৰধ্বনি

আৰু বসধ্বনি। যেতিয়া কোনো এটা কাব্যত থকা শব্দ আৰু অৰ্থৰ মাজেদি বাচ্যার্থই বৰ্ণনীয় বস্তুৰ ব্যঞ্জনা দিয়ে আৰু সেই ব্যঙ্গার্থ পাঠকৰ ওচৰত বেচি আকৰ্ষণীয় হৈ উঠে তেতিয়া তাকেই বস্তুধ্বনি বোলা হয়। এনেকুৱা ধ্বনিৰ ক্ষেত্ৰত কাব্যবিষয়টোৱে অধিক বৰ্ণনীয়তাৰ সৈতে ব্যঞ্জিত হয়। যেনে-

“হাতে হাতে ধৰি

বোলে বিভীষণে

আছিয়ে পাত্ৰ সমাজ।

বিভীষণ বৈৰী

লঙ্কাৰ খেদিয়া

সুখে ভুঞ্জা সবে ৰাজ।।” (ৰামায়ণ)

এই কবিতাটোৰ মাজেদি লঙ্কাৰ পৰা ৰাৱণৰ দ্বাৰা বিভীষণ বিসৰ্জনৰ কথা প্ৰকাশ কৰি এই কাৰ্যৰ দ্বাৰা যে কোনোমতেই লঙ্কাপুৰীৰ ভাল নহয় সেই কথাবেই ব্যঞ্জনা দিয়া হৈছে। বিসৰ্জনৰ ফলত বিভীষণৰ মনত যি অপমান বা বেদনাৰ সৃষ্টি হ'ল সেৱা কেতিয়াও লঙ্কাৰ বাবে মঙ্গলজনক নহ'ব এই ব্যঙ্গার্থকপী কাব্যবস্তু বাচ্যার্থতকৈ বেছি মনোগ্ৰাহী হোৱা বাবে এইটো বস্তুধ্বনিৰ উদাহৰণ। অলঙ্কাৰ ধ্বনিত বাচ্যার্থৰ মাজেদি অলংকাৰৰ ব্যঞ্জনা হয় আৰু সেই ব্যঙ্গার্থ বাচ্যার্থতকৈ বেছি আকৰ্ষক হৈ উঠে। অৰ্থাৎ যি কাব্যত বাচ্যার্থৰ যোগেদি অলংকাৰৰ ব্যঞ্জনা ঘটে আৰু সেই ব্যঙ্গার্থই পাঠকক বেছি আকৰ্ষণ কৰে সেই কাব্যকেই অলংকাৰধ্বনি বোলা হয়। যেনে-

“নৰ পল্লবিত মোৰ মানস কুঞ্জৰ

সেউজীয়া পাতৰ তলত

শুনিছোঁ তোমাৰ যেন অমিয়া কণ্ঠৰ

সুখা সুৰ মনু পঞ্চমত।।” (আনন্দচন্দ্ৰ বৰুৱা)

উক্ত কবিতাকাকিত মনক পল্লবিত বৃক্ষশাখাকো আৰু মধুৰ কণ্ঠত থকা সুৰক অন্তৰ্ভুক্ত কৰি কবিয়ে উপমা অলংকাৰৰ ব্যঞ্জনা সৃষ্টি কৰিছে। এজনৰ মিঠা মাত শুনি আনজনো আনন্দ লাভ কৰিছে এই বাচ্যার্থৰ তুলনাত উপমা অলংকাৰৰ ব্যঞ্জনাই ইয়াত বহুত বেছি আনন্দ দান কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। সেই কাৰণে ইয়াত অলংকাৰধ্বনিৰ সৃষ্টি হৈছে। যি কাব্যত বাচ্যার্থৰ মাজেদি বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু ব্যভিচাৰী ভাৱৰ সহায়ত বসৰ ব্যঞ্জনা ঘটে তাকেই বসধ্বনি বোলে। ইয়াতেও বাচ্যার্থতকৈ অলৌকিক পৰমানন্দসম সঙ্ঘটিয়ে পাঠকৰ ওচৰত বস্তুধ্বনিৰ বেছি চিন্তাকৰ্ষক হয়। ধ্বনিবাদীসকলে এই ধ্বনিকেই শ্ৰেষ্ঠ ধ্বনি বুলি স্বীকাৰ কৰিছে আৰু তেওঁলোকৰ মতে বস্তুধ্বনি আৰু অলঙ্কাৰ ধ্বনি বসতেই সমাপ্তি লাভ কৰে। বসধ্বনিৰ উদাহৰণ-

“ঘন ঘন মুকুচি পৰয় বকনাবী।
ফোকৰে শ্বাস নয়নে বুৰে বাৰি।
কৃষ্ণচৰণ চিত্তিয়ে চিত্ত লাই।
ঘন যদুনাথ চিত্তয় পুনু মাই।।” (কল্পিণীহৰণ নাট)

ইয়াত মুকুচি (মুৰ্ছা), শ্বাস (উশাহ), নয়নে বাৰি (চকুৰ পানী) আদিৰ সহায়ত বাচ্যার্থৰ মাজেদি বিপ্লৱশৃঙ্গাৰবসৰ ব্যঞ্জনা দিয়া হৈছে আৰু এই ব্যঙ্গার্থ বাচ্যার্থতকৈ অধিক মনোগ্ৰাহী হৈ উঠিছে। গতিকে উক্ত কাব্যত বসধ্বনিৰ সৃষ্টি হৈছে।

১.৫ ধ্বনি কাব্যৰ বিভাজন

ব্যঙ্গার্থৰ ভিত্তিত ধ্বনি তিনিপ্ৰকাৰৰ হ'লেও প্ৰকৃততে ধ্বনিকাব্য দুবিধ—অভিধানমূলক আৰু লক্ষণামূলক। ইয়াৰেই লক্ষণামূলধ্বনি কাব্যত বাচ্যার্থ কবিৰ দ্বাৰা অবিবক্ষিত বা অনভিপ্ৰেত হয় যাৰ বাবে এনেকুৱা ধ্বনিক অবিবক্ষিত বাচ্যধ্বনিও বোলে। আনফালে অভিধানমূলক ধ্বনিত বাচ্যার্থটো বক্তাৰ অভিপ্ৰেত হৈও অৰ্থান্তৰৰ অভিব্যঞ্জনা ঘটায়। সেই কাৰণে ইয়াক বিবক্ষিতান্য পৰবাচ্য ধ্বনি বুলিও কোৱা হয়। অবিবক্ষিতবাচ্যধ্বনিক আকৌ দুটা ভাগত ভগোৱা হয়— অৰ্থান্তৰসংক্ৰমিত বাচ্যধ্বনি আৰু অত্যন্ততিবন্ধুত বাচ্যধ্বনি। যি অবিবক্ষিতবাচ্যধ্বনিত বাচ্যার্থ লক্ষ্যার্থৰ অন্তৰ্ভুক্ত হৈ থাকে তাকেই অৰ্থান্তৰসংক্ৰমিতবাচ্যধ্বনি বোলে। আনফালে যি অবিবক্ষিতবাচ্যধ্বনিত বাচ্যার্থটো সম্পূৰ্ণভাৱে তিবন্ধুত হৈ থাকে আৰু লক্ষণাৰ সহায়ত বেলেগ এটা অৰ্থৰ উপস্থাপনা কৰা হয় তাকেই অত্যন্ততিবন্ধুত বাচ্যধ্বনি বোলে। বিবক্ষিতান্যপৰবাচ্যধ্বনিও দুবিধ— অসংলক্ষ্যক্রমব্যঙ্গধ্বনি আৰু সংলক্ষ্যক্রমব্যঙ্গধ্বনি। যি বিবক্ষিতান্যপৰবাচ্যধ্বনিত বাচ্যার্থ উপলব্ধিৰ ঠিক পিছতে ব্যঙ্গার্থৰ উপলব্ধি হ'লেও দুয়োৰে পূৰ্বাপৰ ক্ৰম পৰিলক্ষিত নহয় তাকেই অসংলক্ষ্য ব্যঙ্গধ্বনি বোলে। আনন্দবৰ্ধনাচাৰ্য্যৰ মতে য'ত শব্দৰ দ্বাৰাই সাক্ষাৎভাৱে নিবেদিত বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু বাভিচাৰীভাৱৰ পৰা বস আদিৰ জ্ঞান হয় তাকেই অসংলক্ষ্যক্রমব্যঙ্গধ্বনি বোলে। আনফালে যি বিবক্ষিতান্যপৰবাচ্য ধ্বনিত বাচ্যার্থৰ পিছত ব্যঙ্গার্থৰ প্ৰতীতি হোৱাৰ ক্ৰমটো বুজা যায় তাকেই সংলক্ষ্যক্রমব্যঙ্গধ্বনি বোলে।

লক্ষণামূলক ধ্বনিৰ উদাহৰণ-

“শুনিয়ে লক্ষ্মণ দশৰথ সূত

ৰামৰ কনিষ্ঠ ভাই।

অসোধনে কেন স্বামীক নিন্দাহা

আমাৰ কৰ্মক পাই।।” (বামনাগ)

ইয়াত 'দশবথসূত' পদটোৱে দশবথৰ আন আন পুত্ৰক নুবুজাই লক্ষ্মণক বুজাইছে। তদুপৰি 'বামৰ কনিষ্ঠ ভাই' পদটোৱেও ভৰতাদিক নুবুজাই কেৱল লক্ষ্মণকেই বুজাইছে। এই পদ দুটাৰ নাধামত ব্যঞ্জিত হোৱা অৰ্থ হ'ল যে লক্ষ্মণ দশবথৰ পুত্ৰ হোৱা বাবে দশবথত গুণাবলী তেওঁৰ চৰিত্ৰত আছে। আকৌ বামৰ কনিষ্ঠ ভাই হোৱা কাৰণে বামচন্দ্ৰৰ গুণাবলীও লক্ষ্মণৰ চৰিত্ৰত বিৰাজমান। গতিকে তেনেকুৱা লক্ষ্মণৰ দ্বাৰা এই কামটো (সূত্ৰীক ভৰসনা) কৰা বুদ্ধিযুক্ত হোৱা নাই। ইয়াত 'দশবথসূত' আৰু 'বামৰ কনিষ্ঠ ভাই' এই শব্দ দুটাৰ বাচ্যাৰ্থ বা অভিধেয়াৰ্থ কবিৰ অভিপ্ৰেত নহয়। গতিকে লক্ষ্মণৰ সহায়ত উক্ত অভিধেয়াৰ্থৰ লগত সঙ্গতি ৰাখি দশবথৰ গুণাবলী তথা বামচন্দ্ৰৰ গুণাবলী থকা লক্ষ্মণক বুজোৱা হৈছে। আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা ব্যঞ্জিত অৰ্থ মনোৰম হৈ উঠিছে। গতিকে এইটো লক্ষ্মণমূলক ধ্বনি। তদুপৰি উক্ত কাব্যংশত বাচ্যাৰ্থটো সম্পূৰ্ণভাৱে আঁতৰি নগৈ লক্ষ্মণৰ ভিতৰত সোমাই গৈছে। সেই কাৰণে ইয়াত অৰ্থান্তৰসংক্ৰমিত বাচ্যাধ্বনি পোৱা গৈছে।

অভিধামূলক ধ্বনিৰ উদাহৰণ-

'পূবে ৰ'দতে চিক্-মিক্ কৰিছে

লুইতৰ পাৰে বালি।

আকাশত উঠিছে তেনে চিকেমিকাই

কালি জাকৰে লালি।।" (মালতী: লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱা)

ইয়াত প্ৰত্যেকটো পদেই নিজৰ নিজৰ অভিধেয়াৰ্থৰ মাজেদি বসব ব্যঞ্জনা আনিছে। ইয়াত অভিধা শক্তিয়ে বলবৎ হোৱা কাৰণে এইটো অভিধামূলক ধ্বনি। তদুপৰি ইয়াত পদসমূহৰ অভিধেয়াৰ্থ কবিৰ অভিপ্ৰেত বা বিবক্ষিত যাৰ বাবে ইয়াক বিবক্ষিতান্যপৰবাচ্যাধ্বনিও বোলা যায়। এই সকলো ধ্বনিৰেই আকৌ বহুপ্ৰকাৰৰ উপবিভাগ স্বীকাৰ কৰিছে আলঙ্কাৰিকসকলে।

আনন্দবৰ্ধন, অভিনৱগুপ্তৰ চৰণাঙ্ক অনুসৰণ কৰি পৰৱৰ্তী মন্মটভট্ট আদি আলঙ্কাৰিকেও ধ্বনিৰ মাহাত্ম্য ব্যক্ত কৰি তেওঁলোকৰ কাব্যপ্ৰকাশ আদি অমৰ গ্ৰন্থৰ উপস্থাপনা কৰিছে। কিন্তু অনুমানবাদীসকলে ধ্বনিৰ মাহাত্ম্য স্বীকাৰ কৰা নাই। মন্মটভট্ট আদি অনুমানবাদীসকলৰ মতে সকলো ধ্বণৰ ধ্বনিৰেই অনুমানৰ অন্তৰ্গত। কিন্তু এইখিনিতে মন কৰিবলগীয়া কথা হ'ল কাব্যত ব্যঞ্জনাৰ দ্বাৰা পোৱা অৰ্থটো কেতিয়াও অনুমানৰ দ্বাৰা লাভ কৰা অৰ্থ হ'ব নোৱাৰে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

ধ্বনিকাব্য বুলিলে কি বুজায় ? (৪০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

১.৬ সাৰাংশ (Summing Up)

য'ত শব্দ আৰু বাচ্যৰ অৰ্থ গৌণভাৱে থাকি এক প্ৰতীয়মান অৰ্থ বা ব্যঙ্গাৰ্থ অভিব্যক্ত কৰে তাকে ধ্বনি কাব্য বোলা হয়। ধ্বনিৰ দ্বাৰাই সবাতোকৈ সুন্দৰ আৰু হৃদয় গ্ৰাহী অৰ্থ পাব পাৰি বাবে ধ্বনিবাদী আলংকাৰিকসকলে ধ্বনিকে কাব্যৰ আত্মা বুলি কৈছে। ধ্বনিক লৈ আলংকাৰিকসকলৰ মাজত যথেষ্ট মতাদৰ্শ আছে। এই বিভাগটিত এই দিশবোৰৰ বিষয়ে আলোকপাত কৰা হৈছে।

১.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১। ধ্বনি বুলিলে কি বুজায়? আলোচনা কৰক।
- ২। শব্দশক্তি বুলিলে কি বুজায়? ইয়াৰ প্ৰকাৰবোৰ কি কি আলোচনা কৰক।
- ৩। ধ্বনিবিৰোধী দলবোৰ কি কি?
- ৪। ব্যঙ্গাৰ্থৰ ভিত্তিত ধ্বনিক কি কি ভাগত ভগোৱা হৈছে উদাহৰণৰ সৈতে আলোচনা কৰক।
- ৫। ধ্বনিৰ বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰি ইয়াৰ প্ৰকাৰভেদ আলোচনা কৰক।
- ৬। আনন্দবৰ্ণনৰ মতে কাব্যৰ সংজ্ঞা কি? আলোচনা কৰক।

১.৮ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/ Suggested Readings)

ড° মুকুন্দ মাধৱ শৰ্মা	:	ধ্বনি আৰু বসতত্ত্ব
বতীন বৰা	:	ছন্দ, ধ্বনি আৰু অলঙ্কাৰ
তীৰ্থনাথ শৰ্মা	:	সাহিত্য-বিদ্যা পৰিক্ৰমা
ত্ৰৈলোক্যনাথ গোস্বামী	:	নন্দনতত্ত্ব : প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্য
মনোবৰ্জুন শাস্ত্ৰী	:	সাহিত্য দৰ্শন
S.K. Dey	:	Sanskrit Poetics

বিভাগৰ গঠন :

- ২.১ ভূমিকা (Introduction)
- ২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ২.৩ বস শব্দৰ অৰ্থ
- ২.৪ বস উপলব্ধিৰ মাধ্যম বা সহায়ক
  - ২.৪.১ স্থায়ীভাৱ
  - ২.৪.২ বিভাৱ
  - ২.৪.৩ অনুভাৱ
  - ২.৪.৪ ব্যভিচাৰ ভাৱ বা সংগ্ৰাহী ভাৱ
- ২.৫ ভকতমুনিৰ বস-মীমাংসা
- ২.৬ উৎপত্তিবাদ
- ২.৭ শ্ৰীশঙ্কৰ ব্যাখ্যা বা অনুমিতিবাদ
- ২.৮ ভট্টনাথক ব্যাখ্যা বা ভুক্তিবাদ
- ২.৯ অভিনৱ ৰূপৰ ব্যাখ্যা বা অভিব্যক্তিবাদ
- ২.১০ বসাতাস আৰু ভাৱাতাস
- ২.১১ বসৰ সংখ্যা
- ২.১২ সাৰাংশ (Summing Up)
- ২.১৩ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ২.১৪ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/ Suggested Readings)

২.১ ভূমিকা (Introduction)

কাব্যৰ প্ৰয়োজন আৰু কাব্যত বস সৃষ্টিৰ প্ৰয়োজন কি এই কথাৰ উত্তৰ বিখ্যাত আলঙ্কাৰিক মন্যটভট্টই তেওঁৰ 'কাব্যপ্ৰকাশ' নামৰ গ্ৰন্থত কৈছে-

কাব্যং যশসেহৰ্ধকৃতে বাৰহাৰবিদে শিৱেতবন্ধতয়ে।

সদ্যঃ পৰনিৰ্বৃত্তয়ে কান্ত্যসংমিততয়োপদেশযুজে।।

(কাব্যপ্ৰকাশ। ১ম উল্লাস)

কাব্যসম্বন্ধে প্ৰাচীন ভাৰতীয় সমালোচকৰ দৃষ্টিভঙ্গী উল্লেখোৎকৰ্ণকিৰ দ্বাৰা বুজোৱা হৈছে—ইয়াত কোৱা হৈছে যে—(১) কাব্যৰ পৰা কবিৰ যশস্যা লাভ হয়। (২) পঢ়োঁতাই সাংসাৰিক জীৱনৰ লাগতিয়াল কৰ্তব্যৰ সন্তেদ পায়। (৩) সকলোৰে অমঙ্গল নাশ হয় (৪) কাব্য পাঠৰ দ্বাৰা মনত বিমল আনন্দ লাভ

হয়। (৫) কাব্যই প্ৰিয়তমা পত্নীৰ দৰে মধুৰ কথাৰে উপদেশ দান কৰে। (সংস্কৃত সাহিত্যত কাব্য বুলিলে নাটক, পদ্যকাব্য, গদ্যকাব্য এইসকলোবোৰকে বুজায়।)

গতিকে, কাব্যৰ দ্বাৰা সকলোবোৰ ব্যৱহাৰিক জ্ঞান আদি হৃদয়গ্ৰাহী ভাৱে পৰ পাবি আন কোনো শাস্ত্ৰৰ পৰা তেনেদৰে পাব নোৱাৰি। কবিৰ প্ৰতিভাই এইখিনি প্ৰয়োজনকে সাধে অৰ্থাৎ সমালোচকৰ ভাষাত বসসৃষ্টি কৰে। এই বিভাগটিত বসৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে।

২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

বস কাব্যৰ অন্যতম উপাদান। কোনো কোনো আলংকাৰিকৰ মতে বস সৃষ্টিয়ে হৈছে কাব্যৰ অন্যতম উদ্দেশ্য। এই বিভাগটি অধ্যয়নৰ অন্তত আপোনালোকে-

- বসৰ সংজ্ঞা নিৰূপন কৰিব পাৰিব,
- ভবন্তমুনিৰ বসসূত্র সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব,
- বসসূত্রৰ বিভিন্ন নিৰ্বাচনৰ বিষয়ে জ্ঞাত হ'ব পাৰিব,
- বসাত্মক আৰু ভাবাত্মক বুলিলে কি বুজায় জানিব পাৰিব,
- বসৰ সংখ্যা নিৰূপন কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- প্ৰতিবিধ বসৰ স্বৰূপ আৰু ত্ৰিন্যা সম্পৰ্কে আভাস পাব।

২.৩ 'বস' শব্দৰ অৰ্থ

বিশ্বনাথ কবিৰাজে কাব্যৰ সংজ্ঞা দিবলৈ গৈ কৈছে—“বাক্যং বসাত্মকং কাব্যম্।” অৰ্থাৎ যি বাক্যৰ বসেই আত্মা বা বসেৰে পৰিপূৰ্ণ সিয়েই কাব্য। ধ্বনিবাদৰ প্ৰৱৰ্ত্তক আনন্দবৰ্দ্ধনেও কৈছে যে কাব্যৰ আটাইতকৈ সাৰ বস্তুটো হ'ল বস। তেওঁৰ মতে কাব্যত দোষ গুণ নিৰ্ণয় কৰা হয় বসৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত।

বিশ্ব প্ৰকৃতিৰ সৌন্দৰ্যৰ মাজত কবিয়ে যি পৰম আনন্দৰ সন্ধান বিচাৰি পায় আৰু কাব্যৰ মাজেদি আনলৈকো আগবঢ়ায়। কবি হৃদয়ৰ এই আনন্দ অনুভূতিয়ে তেতিয়া পাঠকৰ হৃদয় প্লাৱিত কৰি যায় আৰু তেওঁৰ মন আনন্দত আপ্ত হৈ উঠে। কবি আৰু পাঠকৰ মনৰ আনন্দ-অনুভূতিটো কেৱল মনৰহে হয়, সি বাস্তৱ অৰ্থাৎ লৌকিক নহয়। সেয়ে ই লোকোত্তৰ বা আলৌকিক। কাব্য পাঠৰ পৰা পাঠকৰ অন্তৰত যি আলৌকিক অনুভূতি উদয় হয় তাৰেই নাম 'বস'।

বুৎপত্তিগত অৰ্থ বিচাৰিলে 'বস' শব্দই 'বসিত' বা আত্মাদিত বুজায়। 'বস্যতে ইতি বসঃ' (সাহিত্যদৰ্পণ-বিশ্বনাথ কবিৰাজ) অৰ্থাৎ যিটো বসিত বা আত্মাদিত সিয়েই বস। লৌকিক অৰ্থত জিভাৰে আত্মাদিত মিঠা, তিতা, টেঙা, জ্বলা, লুণীয়া, কেঁহা আদিৰ উপলভিয়েই 'বস'। বস্তুৰ জুলীয়া সাৰ-ভাগকো বস বোলা হয়। ঋগ্বেদত 'বস' শব্দই জুলীয়া পদাৰ্থ বুজাইছিল। উপনিষদে আকৌ পৰমেশ্বৰকে

‘বস’ বুলি কৈছে—“বসো বৈ সঃ।” ব্ৰহ্মাব স্বৰূপ আনন্দ, সেই ব্ৰহ্মক মনত ধাৰণ কৰিব পাৰিলে আনন্দ লাভ কৰিব পৰা যায়। গতিকে, ব্ৰহ্মানন্দই বস। “বাসো বৈ সঃ বসং হোবায়াং লক্ষ্মানন্দী ভবতি। (তৈত্তিৰীয়া উপনিষদ-২।৭)।

ব্ৰহ্মানন্দৰ উপলব্ধি মনৰ এটা বিশেষ অৱস্থা। আনহাতে, কাব্যত ‘বস’ শব্দৰ অৰ্থ সৌন্দৰ্য্যবোধৰ পৰা ওপজা মনৰ এটা অতিজাগতিক আনন্দময় অৱস্থা।

আলঙ্কাৰিক আচাৰ্যসকলে ‘বস’ শব্দৰ নিষ্পত্তি দি কৈছে যে—বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু সঞ্চাৰী বা ব্যক্তিচাৰী ভাৱৰ সম্বন্ধত সহৃদয় জনৰ হৃদয়ত অভিব্যক্ত হোৱা ‘বতি’ আদি স্থায়ীভাৱেই বস।

মুঠকথা, কাব্য বা নাটকৰ মূল উদ্দেশ্য বিমল আনন্দ দান আৰু কাব্যপাঠ বা অভিনয় দৰ্শনৰ পৰা আত্মাদ্যমান চিত্তবৃত্তিৰ আনন্দময় অনুভূতিকে ‘বস’ বোলে। পাঠক বা দৰ্শকৰ চিত্তবৃত্তিৰ এই আনন্দময় অনুভূতিটো আলৌকিক। লৌকিক জগতৰ বস্তুবিলাক যেতিয়া কবিস্বহৃদয়ৰ পৰা কাব্যৰ যোগেদি প্ৰকাশ লাভ কৰে, তেতিয়া কবিৰ কল্পনা বৰ্জিতত সেই লৌকিক বিষয়টো লৌকিক হৈ নাথাকে, সি হৈ উঠে লোকোত্তৰ চমৎকাৰ।

লৌকিক ‘বতি’ আদি ভাৱৰ কামনা অংশটো অনিষ্টকৰ। কিন্তু কাব্য-নাটকে উক্ত ভাৱৰ অনিষ্টকাৰক বিষয়টোৰ পৰাই বস সৃষ্টি কৰি পাঠক বা দৰ্শকক তৃপ্তি দিয়ে। সেয়ে কাব্য-নাটকত ‘বতি’ আছে ‘কাম’ নাই। এই ‘বতি’ বাস্তৱৰ দৰে নহয়, সেয়ে অলৌকিক। সেইদৰে কাব্যৰ যোগেদি প্ৰকাশ হোৱা কল্পনা, ত্ৰেখণ্ড, বীৰ, ভয় এই সকলোবোৰ অলৌকিক।

ভৰতমুনিৰ ‘নাট্যশাস্ত্ৰ’তেই প্ৰথম বসৰ বিষয়ে উল্লেখ পোৱা যায়। সেয়ে ভৰতৰ হাততেই বসবাদৰ উৎপত্তি বা সূচনা হৈছে বুলি ক’ব পাৰি। ভৰতৰ সময় খ্ৰীঃ দ্বিতীয় শতিকা বুলি অনুমান কৰা হয়। কিন্তু তেওঁৰ মূল ‘নাট্যশাস্ত্ৰ’খন পাবলৈ নাই। বৰ্তমান কালত যিখন ভৰতৰ ‘নাট্যশাস্ত্ৰ’ৰ পৰিচয় পোৱা গৈছে সেইখন খ্ৰীঃ ৮ম শতিকাৰ শেষৰফালে লিখা হৈছিল বা পুনৰ লিখি উলিওৱা হৈছিল। ভৰতৰ মতে—“বসৰ অবিহনে কাব্যৰ কোনো অৰ্থৰে উপক্ৰম হ’ব নোৱাৰে।”—“নহি বসাদৃতে কশ্চিদৰ্থঃ প্ৰবৰ্ত্ততে।” (নাট্যশাস্ত্ৰ।৬)

প্ৰকৃততে বসসূত্ৰৰ উল্লেখ থকা প্ৰাচীনতম প্ৰামাণিক গ্ৰন্থ হ’ল আলঙ্কাৰিক উল্লটৰ “কাব্যালঙ্কাৰ সংগ্ৰহ”। সাধাৰণতে এই গ্ৰন্থক ‘উল্লটালঙ্কাৰ’ নামেৰে জনা যায়। এওঁৰ আনুমানিক সময় খ্ৰীঃ ৮ম শতাব্দী। উল্লটে তেওঁৰ গ্ৰন্থত ‘বস’ৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছিল। তেওঁ ন বিধ বসৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। সেই ন বিধ বস হ’ল—শৃঙ্গাৰ, হাস্য, কৰুণা, ৰৌদ্ৰ, বীৰ, ভয়ানক, বীভৎস, অদ্ভুত আৰু শাস্ত। অভিনয়গুণ, ৰুদ্ৰভট্ট, ভোজৰাজ, ধনঞ্জয়, ধনিক, বিশ্বনাথ, জগন্নাথ— এইসকল বসৰ সমৰ্থক আছিল।

২.৪ 'বস' উপলব্ধিৰ মাধ্যম বা সহায়ক

মানুহৰ চিন্তিত সুপ্তভাৱে কিছুমান ভাব সদায়ে থাকে আৰু যিকোনো বিষয়বস্তুৰ সম্পৰ্কত সি জাগ্ৰত হৈ উঠে। কাব্য-নাটকৰ দ্বাৰা উত্থাপিত এইবিলাক ভাৱেই জাগ্ৰত হৈ বস হিচাবে আত্মদিত হয়। এক কথাত ক'বলৈ গ'লে—চিন্তৰ বস আত্মদৰ কাৰণ স্বৰূপ বিকাৰ বা অৱস্থাবিলাকেই 'ভাৱ'। এই 'ভাৱ'বিলাকক স্থায়ীভাৱ, বিভাৱ, অনুভাৱ, সঞ্চাৰী ভাৱ আদি বিভিন্ন অৱস্থাত পাব পাৰি। কাব্য আৰু নাটকত বসসৃষ্টি আৰু বসপুষ্টিৰ প্ৰধান উপকৰণ স্থায়ীভাৱ, তাৰ অনুকূল বিভাৱ, অনুভাৱ, সঞ্চাৰী ভাৱৰ সমাবেশ আৰু প্ৰতিকূল বিভাৱাদিৰ পৰিহাৰ বা অভাৱ।

২.৪.১ স্থায়ীভাৱ

সকলো মানুহৰে অন্তৰত সংস্কাৰ ৰূপে অৰ্থাৎ সহজাত চিন্তবৃত্তি বা 'ভাৱ' সুপ্তভাৱে থাকে। ৰতি বা আনক ভাল পোৱাৰ বাসনা তেনে এটা সহজাত চিন্তবৃত্তি। সকলো মানুহৰে অন্তৰত ই কম-বেছি পৰিমাণে থাকেই। সেইদৰে 'হাস' আন এটা চিন্তবৃত্তি। এই ৰতি, হাস, প্ৰভৃতি চিন্তবৃত্তি বা ভাৱবিলাককে স্থায়ীভাৱ বোলে।

কেৱল মানুহৰে নহয়, পশু-পক্ষীবো কিছুমান স্থায়ীভাৱ থাকে। "নাট্যশাস্ত্ৰ"ৰ প্ৰণেতা ভৰত মুনিয়ে আঠবিধ স্থায়ীভাৱ স্বীকাৰ কৰিছে। স্থায়ীভাৱৰ সৈতে আনন্দবৰ্দ্ধন আৰু অভিনৱগুণ্ডই শম বা নিৰ্বেদক অন্তৰ্ভুক্ত কৰি স্থায়ীভাৱ ন-প্ৰকাৰ কৰে। সেইকেইটা হ'ল—ৰতি, হাস, শোক, ক্ৰোধ, উৎসাহ, ভয়, ঘৃণা, বিস্ময় আৰু শম।

- ১। ৰতি—প্ৰিয়জন বা প্ৰিয়বস্তুৰ প্ৰতি ভাল পোৱা বা অনুরাগ।
- ২। হাস—বিকৃত বেশভূষা, বিকৃত আকাৰ, অসংলগ্ন কথা, দেখি-শুনি যিটো মনত হাঁহিকৰূপে প্ৰকাশ পায়।
- ৩। শোক—প্ৰিয়জনৰ অনিষ্ট প্ৰাপ্তিৰ পৰা হোৱা মানসিক কাতৰতাজনক চিন্তবৃত্তিটোৰ নাম শোক।
- ৪। ক্ৰোধ—প্ৰতিকূল বস্তুৰ প্ৰতি মানসিক তীক্ষ্ণতাজনক চিন্তবৃত্তিটোকে ক্ৰোধ বোলে।
- ৫। উৎসাহ—কোনো কাৰ্য কৰিবৰ কাৰণে মনৰ যি প্ৰস্তুতি বা তৎপৰতা তাকে উৎসাহ বোলা হয়।
- ৬। ভয়—সম্ভাৱিত দুখৰ প্ৰতি উৎকট স্বেবশতঃ হোৱা মানসিক কাতৰতা জনিত বৃত্তিটোকে ভয় বোলে।
- ৭। ঘৃণা বা জুগুপ্সা—ভাল পাব নোৱাৰা লেতেৰা বস্তু আদিৰ পৰা আঁতৰি আহিবৰ কাৰণে হোৱা চিন্তৰ সংকোচজনক অৱস্থাটোকে ঘৃণা বা জুগুপ্সা বোলা হয়।

- ৮। বিশ্বয়—কোনো বস্তুৰ মাহাত্ম্য দেখি বা অস্বাভাৱিক ঘটনা আদিৰ পৰা হোৱা চিন্তাৰ বিস্তাৰজনক বৃত্তিটোক বিশ্বয় বুলি কোৱা হয়।
- ৯। শম—কোনো বস্তুৰ প্ৰতি মানসিক ঔদাসীনাৰ নাম শম। ইয়াকে বৈবাগ্য বা নিৰ্বেদ বুলি কোৱা হয়।

স্থায়ীভাৱবিলাক আলম্বন আৰু উদ্দীপন বস্তুৰ সান্নিধ্যত জাগ্ৰত হৈ উঠে আৰু কাব্য নাটকত ইয়ে বসৰূপে আত্মদিত হয়। ন-বিধ স্থায়ীভাৱৰ পৰা অভিব্যক্ত বসো হ'ল ন-বিধ, যেনে—শৃঙ্খাৰ, হাঁসা, কৰুণ, বৌদ্ৰ, বীৰ, ভয়ানক, বীভৎস, অদ্ভুত আৰু শাস্ত।

২.৪.২ বিভাৱ

স্থায়ীভাৱবিলাক মানুহৰ অন্তৰত অৱচেতনভাৱে থাকে যদিও সেইবিলাক অনবৰতে স্পষ্টভাৱে অনুভৱ কৰিবৰ যোগ্য হৈ নাথাকে। উদাহৰণ স্বৰূপে ক্ৰোধ এটা স্থায়ীভাৱ। কিন্তু অনবৰতে মানুহৰ ক্ৰোধ বা খঙ্ উঠি নাথাকে। কোনো বিশেষ পৰিস্থিতিতহে খং উঠে। গতিকে যি পৰিস্থিতিয়ে স্থায়ীভাৱক জগাই তোলে তাকে বিভাৱ বুলি কোৱা হয়। সেইদৰে ৰতি আদি স্থায়ীভাৱবিলাকক যিবিলাকে জাগ্ৰত আৰু পৰিপুষ্ট কৰি তোলে তাৰ নাম বিভাৱ। বিভাৱ দুই প্ৰকাৰৰ—আলম্বন বিভাৱ আৰু উদ্দীপন বিভাৱ।

১। আলম্বন বিভাৱঃ যি ব্যক্তি বা বস্তুক আলম্বন কৰি ৰতিপ্ৰভৃতি স্থায়ীভাৱ আবিৰ্ভূত হয় তাক আলম্বন বিভাৱ বোলে। কোনো প্ৰণয়ীৰ হৃদয়ত যি ৰতি বা অনুৰাগ উৎপন্ন হয় তাৰ আলম্বন বিভাৱ প্ৰণয়িনী গৰাগী। সেইদৰে প্ৰণয়িনীৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰণয়ীজন। উদাহৰণস্বৰূপে আশ্ৰমৰ উপবনত শকুন্তলাক দেখি ৰজা দুষ্যন্তৰ অন্তৰত প্ৰেমভাৱ জাগি উঠিছে। ৰজাৰ অন্তৰত থকা ৰতিভাৱ জাগ্ৰত হোৱাৰ কাৰণে শকুন্তলা হ'ল আলম্বন বিভাৱ।

২। উদ্দীপনা বিভাৱঃ স্থায়ীভাৱবিলাকক যিবিলাক বিষয়ে পুষ্ট বা উদ্দীপিত কৰে সি়ে উদ্দীপন বিভাৱ। বিশেষ বিশেষ স্থায়ীভাৱৰ প্ৰতি একোটা বিশেষ প্ৰাকৃতিক অৱস্থা বা পাৰিপাৰ্শ্বিক অৱস্থা অনুকূল হৈ পৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে বসন্তকাল, মলয় সমীৰণ, সন্ধ্যা সময়, নদীতীৰ, নিৰ্জনতা আদি ৰতিভাৱৰ উদ্দীপন বিভাৱ; কাৰণ, বসন্তকাল আদিয়ে নায়ক বা নায়িকাৰ অন্তৰত জাগি উঠা ৰতিভাৱক আৰু গাঢ় বা পৰিপুষ্ট কৰি তুলিব পাৰে।

২.৪.৩ অনুভাৱ

অন্তৰত ৰতি আদি ভাৱৰ উদ্ৰেক হ'লে শৰীৰত তাৰ কিছুমান কাৰ্য্য অভিব্যক্ত হৈ জাগ্ৰত স্থায়ীভাৱ আনৰ উপলব্ধিৰ যোগ্য কৰি তোলে। নায়কৰ প্ৰতি নায়িকাৰ

মনত বতিভাৰ উদয় হ'লে কটাক দৃষ্টিপাত, গা জিকাৰ খেৰা, ঘাম ওলায়। এইকাৰ্য্যবোৰ কাৰা বা নাটকত উপস্থাপিত হ'লে তাক অনুভাৰ বোলে। এই অনুভাৰ দুই প্ৰকাৰৰ—কৃত্ৰিম বা প্ৰযত্নসহা আৰু স্বাভাৱিক বা সাত্বিক।

১। কৃত্ৰিম অনুভাৰঃ পাত্ৰীৰ হৃদয়ত প্ৰেম উল্লিঙ হৈ উঠিলে পাত্ৰজনক প্ৰাণভৰি সেৱা কৰিবলৈ ঠীৱ অভিনয় জগে আৰু আগ্ৰহপূৰ্ণ দৃষ্টিপাত নাইবা কাঁতৰ কটাকপাত নিষ্ক্ৰেপ কৰি মনৰ ইচ্ছা বাস্তৱ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। নায়কৰ অন্তৰত প্ৰতিনায়কৰ ওপৰত জ্ঞেধস্থায়ীভাৱ জাগ্ৰত হ'লে কপাল কোঁচাই হাত পাতি খেদি যাব, দাঁত কৰচিব, ওল ওঠ কানুৰি ধৰিব। আন্তৰিক ভাৱব্যক্তক এই ইচ্ছাকৃত নৈহিক চেষ্টাবিলাকেই কৃত্ৰিম অনুভাৰ।

২। সাত্বিক অনুভাৰ : স্থায়ীভাৱ জাগ্ৰত হ'লে শাৰীৰিক চেষ্টাৰ বাহিৰেও এনে কিছুমান অনুভৱ আছে যিবিনাক আপোনা-আপুনি প্ৰকাশ পায়। প্ৰিয়জনৰ আকস্মিক বিয়োগ বা অতৰ্কিত শুভাগমণত হৃদয় যেতিয়া উৰেলিত হৈ উঠে তেতিয়া অজ্ঞাতসানে আপোনা আপুনি ধাৰাসাৰে চকুৰপানী বৈ আহে, বাক্কন্ধ হৈ যায়, সমগ্ৰ শৰীৰ অবশ হৈ পৰে- ইত্যাদি ভালোদ্ৰেক হৈছে সাত্বিক বা স্বাভাৱিক অনুভাৰ।

২.৪.৪ ব্যতিচাৰীভাৱ বা সঞ্চাৰীভাৱ

স্থায়ীভাৱৰ আনুষঙ্গিকৰূপে আৰু কিছুমান চিত্তবৃত্তিৰ উদয় হয়, যিবিনাক স্থায়ীভাৱৰ নবে সহজাত প্ৰবৃত্তি নহয় অথচ বিকোনে এটা স্থায়ীভাৱক আশ্ৰয় কৰি ইহঁতৰ সাময়িকভাৱে উদয় হয়। যেনে—নিৰ্বেদ বা নৈৰাশা বা অনাসক্তিব ভাৱ, অসূয়া, ব্ৰীড়া, গঞ্জা ইত্যাদি। বিপ্ৰলভ শৃঙ্গাৰ বসৰ প্ৰসঙ্গত নায়কৰ মনত বতিভাৰ উদয় হৈছে। কিন্তু নায়িকাৰ লগত মিলন নোহোৱাৰ ফলত তেওঁৰ মন ভাগি পৰিছে আৰু মনত নৈৰাশা বা নিৰ্বেদৰ উদয় হৈছে। পূৰ্ণিমাৰ জোনে তেওঁৰ বিৰহ বেদনাক ঠীৱ কৰি তুলিছে। ইত্যাদি।

ইয়াক ব্যতিচাৰীভাৱ বোলাৰ কাৰণ হ'ল—এই ভাববিলাকে স্থায়ীভাৱক উপজীৱা কৰি আৰু স্থায়ীভাৱৰ লগত নিজৰ ধৰ্মটোও যোগ দি বিচৰণ কৰে।

এই ব্যতিচাৰী বা সঞ্চাৰী ভাৱ তেত্ৰিশবিধ—যেনে—নিৰ্বেদ (বৈৰাগা বা নৈৰাশা), ঞ্জানি (অবসাদ), শঙ্কা (ভয়), অসূয়া (ঈৰ্ষা), মদ (গৰ্ব), শ্ৰম (পৰিশ্ৰম), আলস্য (এলাহ), দৈন্য (দীনতা), চিন্তা (ভাৱনা), মোহ (প্ৰম, জেহ), স্মৃতি (সঁৰৰণ), ধৃতি (ধৈৰ্য্য), ব্ৰীড়া (লাজ), চপলতা (চঞ্চলতা), হৰ্ষ (আনন্দ), আবেগ (উৎকণ্ঠা), জড়তা (অৱশতা), গৰ্ব (অহঙ্কাৰ), বিমাদ (বিৰহতা), উৎসূকা (উৎসাহ), নিভ্ৰা (টোপনি), স্বপ্ন (সপোন), অপম্মাৰ (মূৰ্ছাৰোগ), প্ৰবেধ (সাত্বনা), অমৰ্ষ (অসহন) অৱহিষ (মনৰ ভাৱগোপন কৰা), উগ্ৰতা (তীব্ৰভাৱ, খঙাল প্ৰকৃতি), মতি (মন, বুদ্ধি), ব্যাধি (ৰোগ), উগ্ৰাদ (বাকুলতা), মৰণ (মৃত্যু),

ব্রাস (অনিষ্টৰ আশঙ্কা) আৰু বিতৰ্ক (বাদানুবাদ)। স্থায়ীভাৱৰ সহচৰ ৰূপে দেখা
দিয়া এই ভাববোৰকে সঞ্চাৰী বা ব্যভিচাৰী ভাব বোলে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

স্থায়ীভাৱ আৰু বসৰ মাজৰ পাৰ্থক্য নিকপন কৰক? (৪০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ
লিখক)

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

২.৫ ভৱতমুনিৰ বস-স্বীমাংসা

ভৱতৰ 'নাট্যশাস্ত্ৰ'ত বসৰ নিষ্পত্তি দি কোৱা হৈছে-

"বিভাৱানুভাৱ ব্যভিচাৰি সংযোগাদ্ বসনিষ্পত্তিঃ।"

-অৰ্থাৎ বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু ব্যভিচাৰীভাৱৰ সংযোগত বসৰ নিষ্পত্তি হয়।
ব্যৱহাৰিক জগতত ৰতি আদি স্থায়ী ভাৱৰ যিবোৰ কাৰণ, কাৰ্য্য আৰু সহকাৰী
হয় কাব্য আৰু নাটকত সেইবোৰেই যথাক্ৰমে বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু ব্যভিচাৰী
ভাৱ নামেৰে অভিহিত হয়। এনে বিভাৱ আদিৰ দ্বাৰা সামাজিকৰ হৃদয়ত স্থায়ীভাৱ
আত্মদিত হয় তেতিয়া তাক বস বোলা হয়। অভিনৱগুপ্তই ভৱতৰ নাট্যশাস্ত্ৰৰ
ভাষা "অভিনৱভাৱতী"ত এনেদৰে কৈছে—ব্যক্তিগতক সাধাৰণৰূপে হৃদয়
সামাজিকৰ গোচৰীভূত কৰা ব্যাপাৰটোক কোৱা হয় সাধাৰণীকৰণ (Universalisation
of Art)। অভিনৱ চাই ধকাৰ সময়ত দৰ্শকৰ মনৰ মাজত ভেদ ভাব নাথাকে।
সেইকাৰণে নায়ক আৰু দৰ্শকৰ মন কোনো নাটক উপভোগৰ সময়ত একেস্তৰত
থাকিলে তাক সাধাৰণীকৰণ বোলা হয়। নাটক সৃষ্টিৰ সময়ত নাট্যকাৰৰ যিদৰে
বসোপলক্ৰি হয়, সেইদৰে অভিনেতাৰো হয়। যেতিয়া দৰ্শকৰ মন সেইস্তৰলৈ উন্নীত
হয় তেতিয়া তেওঁৰ মনলৈ আহে তন্ময়তা। এনেদৰে সাধাৰণীকৰণ হ'লে সামাজিক
(দৰ্শক) মাত্ৰে হৃদয়স্থ স্থায়ী ভাৱটো অভিব্যক্ত হৈ চিদানন্দ দান কৰে। স্থায়ীভাৱৰ
এনে অভিব্যক্তিয়েই বস নিষ্পত্তি।

অভিনৱ গুপ্তই তেওঁৰ 'অভিনৱভাৱতী'ত দিয়া বসৰ সংজ্ঞাকেই কাব্যতত্ত্ব
বিচাৰৰ ক্ষেত্ৰত পৰৱৰ্তী কালত গ্ৰহণ কৰা হৈছে। সকলোৱে ইয়াক স্বীকাৰ কৰি

লৈছে যে বসেই কাব্যৰ জনক। অভিনয়গুপ্তই উল্লেখ কৰা মতে বসোপলকি কেনেকৈ হয় এই বিষয়লৈ পণ্ডিতসকলৰ মাজত যি মতানৈক্যই দেখা দিছিল তাতেই চাৰিটা মতবাদৰ সৃষ্টি হৈছিল। যেনে—উৎপত্তিবাদ, অনুমিতিবাদ, ভুক্তিবাদ আৰু অভিব্যক্তিবাদ। লোপ্তটে উৎপত্তিবাদ, শঙ্কুকে অনুমিতিবাদ আৰু ভট্টনায়কে ভুক্তিবাদৰ অৱতারণা কৰা বুলি অভিনয় গুপ্তই জানিবলৈ দিছে আৰু সেই মতবাদবোৰ তেওঁৰেই ‘অভিনয়ভাৰতী’ত আলোচনা কৰিছে। অভিনয় গুপ্তই নিজেই অভিব্যক্তিবাদৰ অৱতারণা কৰিছে।

২.৬ উৎপত্তিবাদ বা ভট্টলোপ্তট ব্যাখ্যা

উৎপত্তিবাদৰ উদ্ভাৱক লোপ্তট এজন নীমাংসক আছিল। লোপ্তটৰ বসনিষ্পত্তিৰ ব্যাখ্যা হৈছে—বসে অভিনেতাকেই আলম্বন কৰি অৱস্থান কৰে। লোপ্তটৰ ব্যাখ্যা মতে তিবোতা, উদ্যান আদি আলম্বন আৰু উদ্দীপন কাৰণৰ দ্বাৰা ৰতি আদি ভাৱবোৰ উৎপাদিত হয়। কটাক্ষ আদিৰদ্বাৰা সি আনৰ প্ৰতীতিযোগ্য হয় আৰু নিৰ্বেদ, হৰ্ষ-বিষাদ আদি সহকাৰী কাৰণবিলাকৰ দ্বাৰা পৰিপুষ্ট হয়। এই ৰতি যদি ভাৱ বাম আদি নায়ক-নায়িকাত থাকে যদিও বামৰ ভাও দিয়া সেই ভাৱৰীয়াজনেই বাম—এনেকপ প্ৰতিভাত হয় এই কাৰণেই অভিনেতাতো ৰতি আদি ভাৱ আৰোপিত হয় আৰু সি বস নাম পায়। মুঠতে, ভট্টলোপ্তটৰ বসটো সহৃদয়ৰ নিজা অনুভূতি নহয়। ই নায়কজনবহে মনৰ বস্তু। তাৰ বিষয়ে জানিব পাৰি মনত এটা আনন্দ হয় যদিও তাৰ পৰা সহৃদয়ৰ বসৰ অনুভূতি পোনপটীয়াকৈ নহয়। লোপ্তটৰ মতে বিভাৱাদিৰ বলত স্থায়ীভাৱটো উৎপাদিত হয়। সেয়ে এওঁৰ মতটোক উৎপত্তিবাদ বোলা হয়।

লোপ্তটৰ এই বসনিষ্পত্তি সূত্ৰ ভ্ৰাম্যক। ইয়াৰ অভিনেতাত বামত্ব আৰোপ আৰু বাম সম্বন্ধে ৰতি আদি ভাৱৰ আৰোপ ভ্ৰাম্যক। এডাল জৰীক সাপ বুলি ভ্ৰম হ’লেও সেই ভ্ৰমৰ পৰা প্ৰকৃত ভৱ উৎপত্তি হয়। মিশ্ৰ সাপৰ পৰা বিদৰে প্ৰকৃত উৎপত্তি হয় তেনেকৈ ভ্ৰাম্যক ৰতিভাৱৰ পৰাও সামাজিকৰ প্ৰত্যক্ষ আনন্দোপলকি সম্ভৱ হয়। কিন্তু লোপ্তটে কোৱা মতে বেশভূষাৰ দ্বাৰা নায়ক নায়িকাৰ ভাৱ অনুকৰণ কৰা সহজসাধা নহয়। আনহাতে ইয়াত ৰতি আদি ভাৱৰ উৎপত্তিৰ কথাহে কোৱা হৈছে, বস উপত্তিৰ কথা কোৱা নাই। স্থায়ীভাৱ আৰু বসভিন্ন বস্তু। গতিকে, ভাৱৰ উৎপত্তিয়েই বসৰ উৎপত্তি হ’ব নোৱাৰে। লোপ্তটৰ উৎপত্তিবাদৰ ৰূপটো সেয়ে যথাযথভাৱে বুজা নাযায়।

বসনিষ্পত্তিৰ সন্দৰ্ভত অনুমিতিবাদৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰে শঙ্কৰ নামৰ এজন নৈয়ায়িকে। এওঁ ভৱতৰ 'নাট্যশাস্ত্ৰ'ৰ ওপৰত এখন টীকাগ্ৰন্থ ৰচনা কৰে বুলি 'অভিনৱ ভাৰতী'ত অভিনবগুপ্তই উল্লেখ কৰে।

অভিনৱগুপ্তই উল্লেখ কৰা মতে শঙ্কৰে বস নিষ্পত্তিৰ বিষয়টো ন্যায়মতদ্বাৰী ব্যাখ্যা কৰিছিল। শঙ্কৰৰ এই ব্যাখ্যাত কোৱা হৈছে যে-অভিনেতাৰ নিপুন অভিনয়ৰ ফলত বিভৱাদি কাৰণবোৰ কৃত্ৰিম হ'লেও সেইবোৰক অকৃত্ৰিম আৰু সত্য বেন লাগে। সেই বিভৱাদিৰ সৈতে অভিনেতাৰ সন্দৰ্ভ থকাৰ কাৰণে তাত ৰতি আদি স্থায়ী ভাৱ নথকা সত্ত্বেও থকা বুলি অনুমান হয়। ধোঁৱা নহ'লেও ভুলতে ধোঁৱা বুলি প্ৰতীত কুৰলীৰ দ্বাৰাও বিদৰে জুইব অনুমান হয়, সেইদৰে (অভিনেতা) ৰামৰ এই (অভিনেত্ৰী) সীতা বিষয়ক ৰতি আছে, বিহেতু ৰতিৰ কাৰ্য্য-কাৰণ আৰু সহকাৰীবোৰ তাত দেখা গৈছে। এনেকুৱা অনুমানজনিত জ্ঞান হয়। বিদৰে চিত্ৰত ধোঁৱা এটা দেখিলে এইটো ধোঁৱা হয়নে নহয়, এই সন্দেহ নহয়। চিত্ৰটোকে ধোঁৱা বুলি গ্ৰহণ কৰা হয় সেইদৰে অভিনেতাক অভিনয়ৰ সময়ত সামাজিকে ৰাম বুলি গ্ৰহণ কৰে আৰু ৰতি আদি স্থায়ীভাৱৰ অনুমান হয়। ইয়াকে 'চিত্ৰত্বৰণ প্ৰতীতি' আখ্যা দিয়া হৈছে। ই যথার্থ প্ৰতীতি (যেনে—এৱেই ৰাম) মিথ্যা প্ৰতীতি (এওঁ ৰাম নহয়), সাদৃশ্য প্ৰতীতি (এওঁ ৰামৰ নিচিনা), আৰু সংশয় প্ৰতীতি (এওঁ ৰাম হ'বও পাৰে, নহ'বও পাৰে)—এই চাৰিবিধৰ প্ৰতীতিতকৈ ভিন্ন। ছবি নেছিলে যেনেকুৱা জ্ঞান হয় তেনেধৰণৰ একপ্ৰকাৰ অত্ৰস্ত জ্ঞান। এই অনুমানত অনুমেয় ৰতি আদি স্থায়ীভাৱে নিজে সৌন্দৰ্যৰ কাৰণে আত্মকৈক আনন্দময়ৰূপে আত্মদিত হৈ বস নাম পায়। এনেকুৱা ৰতি আদি ভাৱৰ অনুমানেই বস নিষ্পত্তি। অৰ্থাৎ অভিনেতাই নিপুনভাৱে উপস্থাপিত কৰা বিভৱাদিৰ সহায়ত স্থায়ীভাৱটো অভিনেতাৰ হৃদয়ত জাগি উঠিছে বুলি অনুমান কৰি লোৱা হয়।

শঙ্কৰৰ এই ব্যাখ্যা ভ্ৰান্তিমূলক। অনুকৰণ কৰা কাৰণেই স্থায়ীভাৱটোকেই তেওঁ বস বুলি কৈছে। কিন্তু স্থায়ী ভাৱটো আন এজন লোকৰ অন্তৰত উদয় হৈছে বুলি কেৱল অনুমান কৰি ল'লে সি অন্য লৌকিক অনুমানতকৈ বেলেগ একো নহ'ব। কোনো নায়ক বা নায়িকাৰ ঘনিষ্ঠতা দেখি তেওঁলোকৰ মাজত যদি ভাল পোৱা আছে বুলি অনুমান কৰা হয় তেন্তে তাৰ পৰা কোনো বসানুভূতিৰ আত্মদ পোৱা নাযাব। বসানুভূতিৰ ক্ষেত্ৰত সহৃদয়জন সমগ্ৰ পৰিস্থিতিটোৰ মাজত নিজেই সোমাই পৰে। গতিকে, যেতিয়ালৈকে স্থায়ী ভাৱটোৰ অনুভূতিটোৱে সহৃদয়ৰ হৃদয় স্পৰ্শ কৰিব নোৱাৰে তেতিয়ালৈকে বসানুভূতি হ'ব নোৱাৰে।

ভুক্তিবাদৰ প্ৰবৰ্তক ভট্টনায়ক। ভুক্তিবাদৰ লগতে এওঁক সাধাৰণীকৰণ সিদ্ধান্তৰ প্ৰবৰ্তক বুলিও জনা যায়। অভিনয়ওপুই উল্লেখ কৰা মতে ভট্টনায়কে সাংখ্য দৰ্শনৰ গৃহীত সিদ্ধান্ত অনুসৰি বসবাদৰ ব্যাখ্যা কৰিছিল। ভট্টনায়কে কৈছে যে বসৰ উৎপত্তি, অনুমান বা অভিব্যক্তি একেবেই নহয়। স্থায়ীভাৱে দৰ্শকৰ নিজা হোৱাটো সম্ভৱ নহয়। কল্পিতৰ প্ৰতি কৃষ্ণৰ যি ৰতি আছিল দৰ্শকৰ ৰুদ্ৰিণীৰ প্ৰতি সেই একে ৰতি থাকিব নোৱাৰে। কাৰণ, কৃষ্ণৰ লগত ৰুদ্ৰিণীৰ যি সম্বন্ধ দৰ্শকৰ লগত সেই একেটা সম্বন্ধ হ'ব নোৱাৰে। সেইদৰে ৰুদ্ৰিণীক মঞ্চত দেখি দৰ্শকৰো নিজৰ প্ৰেয়সীলৈ মনত পৰে আৰু বসানুভূতিৰ সময়ত নিজৰ প্ৰেয়সীৰ প্ৰতি থকা ৰতিকে অনুভৱ কৰে বুলি ক'বলৈ গ'লেও সেইটোও সম্ভৱ নহয়। দৰ্শকৰ অন্তৰত বসৰ উৎপত্তি হয় বুলি ক'বলৈ গ'লে শূদ্ৰৰ বসৰ ক্ষেত্ৰত দৰ্শকৰ কেৱল কাম ভাৱটোৰহে অনুভূতি হ'ব, আনন্দৰ নহয়। তদুপৰি ভট্টনায়কৰ মতে ব্যঞ্জনৰ দ্বাৰাও বসৰ অনুভূতি হ'ব নোৱাৰে। কাৰণ, পূৰ্বে পৰা নিদ্ৰ হৈ থকা বস্তু এটাৰহে ব্যঞ্জন হ'ব পাৰে। কিন্তু বস পূৰ্বে পৰা দৰ্শকৰ হৃদয়ত নিদ্ৰ হৈ নাথাকে।

ভুক্তিবাদৰ মতে কাব্যত অভিধা লক্ষণৰ বাহিৰেও ভাৱকল্প আৰু ভোজকল্প নামৰ দুটা শক্তি আছে। ভাৱকল্প ক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা নায়ক-নায়িকা শ্ৰীকৃষ্ণ, গোপী আদিত সাধাৰণ পুৰুষ আৰু স্ত্ৰীভাৱ উৎপন্ন হয়। গতিকে, গোপী কৃষ্ণৰ ৰতি আদিভাৱ ব্যক্তি বিশেষৰ নহৈ সৰ্বসাধাৰণ অৰ্থাৎ সাধাৰণভাৱে কামুকৰ কামিনী বা তেনে বিষয়ক ৰতি আদি স্থায়ী ভাৱৰূপে উপস্থাপিত কৰা হয়। আকৌ তাৰ লগে লগে ভোজকল্প ক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা সামাজিকৰ ৰত্নঃ আৰু তমোঃ গুণক আক্ৰান্ত কৰি সুখাত্মক অনুভূতি স্বৰূপে সঙ্কণক উদ্ৰেক কৰে আৰু ৰতি আদি স্থায়ী ভাৱ আত্মদিত হৈ মনত এক আনন্দময় অনুভূতি জগাই তোলে। এই আনন্দময় অনুভূতিটোৱেই বস আৰু ইয়াৰ স্বৰূপ হৈছে স্ফুৰণৰূপ ভুক্তিয়েই হৈছে বসনিষ্পত্তি।

ভাৱকল্প শক্তিয়ে যি ভাৱাদিক সাধাৰণীকৰণ কৰে। ইয়াৰ ফলত আলম্বন বিভাৱ, উদ্দীপন বিভাৱাদিৰ স্থান-কালগত সংকীৰ্ণতা যি থাকে তাৰ পৰা সেইবোৰক মুক্ত কৰি তোলে। সেয়ে ৰতি আদি ভাৱবিলাক আমৰ বুলি ভাবিবলৈ তাৰ প্ৰতি উদাসীন হৈ থাকিবলগীয়া নহয়।

এই বসবাদৰ মতে নাটক বা কাব্যৰ সমগ্ৰ পৰিস্থিতিটোৱেই উপভোগ্য হৈ পৰে। আনকি কৰণ বা বীভৎস আদি বসবিলাকো উপভোগ্য হৈ পৰে। এক কথাত ক'বলৈ গ'লে সৰ্ব্ব প্ৰধান অন্তৰৰ দ্বাৰা সাধাৰণতে ৰতি প্ৰভূতি স্থায়ীভাৱৰ অনুভূতিৰ ফলত যি অনাবিল আনন্দৰ উপলব্ধি হয় সিয়ে বস। বস নিষ্পত্তি মানে হ'ল বসৰ আত্মদান বা ভোগ। সেয়ে ভট্টনায়কৰ এই মতটোক ভুক্তিবাদ বোলা

হয়। কিন্তু ভুক্তিবাদত যি ভাবকল্পৰ কথা কোৱা হৈছে সি ব্যঞ্জনাৰ দ্বাৰাও সিদ্ধ হ'ব পাৰে। কাব্যৰ অৰ্থই বসৰ ভাৱক। আনহাতে বসৰ স্বৰূপটোতে ভোগৰ ভাব নিহিত আছে। এনেস্থলত দুটা নতুন ব্যাপাৰ কল্পনাৰ বিশেষ আৱশ্যকতা দেখা নাযায়।

২.৯ অভিব্যক্তিবাদ বা অভিনৱগুপ্তৰ ব্যাখ্যা

অভিব্যক্তিবাদৰ প্ৰবৰ্ত্তক অভিনৱগুপ্ত। প্ৰসিদ্ধ শৈৱ দৰ্শনিক কাশ্মীৰ অধিবাসী অভিনৱগুপ্ত দশম শতাব্দীৰ লোক। অভিনৱগুপ্তই ভৱতৰ নাট্যশাস্ত্ৰৰ সূত্ৰাদিৰ পৰিচয় দাঙি ধৰিছে। অভিনৱ গুপ্তই বসনিষ্কৃতিৰ প্ৰণালীটো অতি স্পষ্টকৈ বৰ্ণনা কৰিছে।

যুৱক-যুৱতী, উদান, কটাক্ষ, নিৰ্বেদ আদি দেখিলে তাৰ পৰা যিকোনো লোকৰে বতি বা ভালপোৱা ৰূপে স্থায়ীভাৱৰ অনুমান হয়। তেনে অৱস্থাত কাব্য, নাটক আদিৰ দ্বাৰা কোনো অৰ্থ সমৰ্পিত হ'লে তেওঁৰ চিত্ত তাতেই একাগ্ৰভাৱে আৱিষ্ট হয় আৰু যুৱক-যুৱতী আদি স্থায়ীভাৱৰ কাৰণ কাৰ্য্যদি বিভাৱ আদিয়ে ব্যক্তিবিশেষৰ সংকীৰ্ণতা ত্যাগ কৰি সাধাৰণ আৰু ব্যাপক হৈ উঠে। এনেকৈ সাধাৰণৰূপে প্ৰতীত বিভাৱাদিৰ দ্বাৰা সামাজিকৰ হৃদয়ত সূক্ষ্মৰূপে থকা বতি আদি স্থায়ী ভাৱ ৰসৰূপে অভিব্যক্তি হয়। বতি আদি ভাৱ বিভাৱাদিৰ সৈতে মিলিত হ'লে সি অনিৰ্বচনীয় আনন্দৰূপে অনুভূত হয় আৰু সিয়েই শূদ্ৰাৱাদি ৰস নামেৰে অভিহিত হয়।

যিদৰে শকুন্তলা নাটকত দুৰ্য্যপ্তই শৰবিদ্ধ কৰিবলৈ খেদি যোৱা হৰিণাটোৰ বৰ্ণনা দিয়া যিটো শ্লোক আছে সি বাচ্য অৰ্থৰূপে কেৱল ভৱ ৰোৱা হৰিণাটোৰহে অৰ্থ দিয়ে। সেই অৰ্থৰ পৰা দৰ্শক পাঠকৰ মনত যিটো ভৱৰ বোধ জন্মে সেই ভৱটোৰ সৈতে হৰিণাৰ বা হৰিণাটোৰ স্থান আৰু কালৰ কোনো সম্বন্ধ নাথাকে। সেই ভৱ নামৰ স্থায়ীভাৱটো মূলতে হৰিণাৰ, কিন্তু সাধাৰণীকৰণ হোৱাৰ ফলত সহৃদয়জনেও তাক সমানে অনুভৱ কৰে। স্থান-কাল আৰু পাত্ৰ সংকীৰ্ণতাই স্পৰ্শ নকৰা এই ভৱটোক যেতিয়া একাগ্ৰচিত্তেৰে অনুভৱ কৰা হয় তেতিয়াই সি দৰ্শকৰ হৃদয়ক অভিভূত কৰি তুলি “ভয়ানক ৰস” নাম পায়। ইয়াকে ৰস চৰ্ণা বা পাণ্ডলা বোলে। এই কাৰ্য্যটো এনে আনন্দদায়ক যে এটা সময়ত স্থায়ীভাৱটোৰ স্বকীয় পৰিচয়টোৱেই নোহোৱা হৈ যায় আৰু সেই আনন্দটোৰ মাত্ৰ জ্ঞানটোহে বাকী থাকেগৈ। এইদৰে ৰসানুভূতিৰ চৰম পৰ্যায়ত কেৱল এটা অৰ্থও আনন্দৰহে জ্ঞান হয়। জ্ঞান হ'ল আনন্দস্বৰূপ। সেই জ্ঞানৰ বিজ্ঞান জ্ঞাতা অৰ্থাৎ সহৃদয়ৰ যি আস্থা সিও আনন্দস্বৰূপ। যিটো জ্ঞান স্বৰূপ সিয়ে আনন্দস্বৰূপ আৰু সিয়েই সত্যস্বৰূপ। সেই সং চিৎ আনন্দ বা সচ্চিদানন্দই হ'ল ৰস স্বৰূপ। তৈত্তিৰীয় উপনিষদত কোৱা হৈছে—“ৰাসো ৱৈ সং ৰসং হোৱায়ং লক্ষ্মনন্দী ভৱতি।” (তৈ.উ.—২।৯)

বসানুভূতিৰ চৰম পৰ্যায়টোত আত্মাই আনন্দ স্বৰূপ নিজকে নিজেই উপলব্ধি কৰিব পাৰে। সেইটো পৰ্যায়ত জ্ঞাতা জ্ঞেয় আৰু জ্ঞানৰ কোনো ভেদ নাথাকে। যোগীয়ে যোগৰ বলেৰে আত্মাক উপলব্ধি কৰি যি আনন্দ পায় বসৰ অনুভূতিটোও সেইটো পৰ্যায়ৰ আনন্দ। বসোপলব্ধিৰ সময়ত যি অনুভূতি বা উপলব্ধি হয় সেই উপলব্ধিটোৰেই আনন্দ আৰু সেই আনন্দটোৰেই হ'ল বস।

অভিনৱগুপ্তৰ অভিব্যক্তিবাদটোক পৰৱৰ্তী আলঙ্কাৰিক জগন্নাথে তেওঁৰ “বসগন্ধাধৰ” গ্ৰন্থত আৰু সুস্পষ্ট কৰি তুলিছে। তেওঁ কৈছে যে ৰতি আদি ভাৱৰ দ্বাৰা অবচ্ছিন্ন চিদানন্দই হ'ল বস।

মন্মট, বিশ্বনাথ, জগন্নাথ প্ৰভৃতি পৰৱৰ্তীকালৰ অধিকাংশ আলঙ্কাৰিকে অভিনৱগুপ্তৰ অভিব্যক্তিবাদ মতটোক অনুসৰণ কৰিছে।

২.১০ বসাত্মক আৰু ভাৱাত্মক

কোনো বস বা ভাৱ অনৌচিত্যভাৱে প্ৰযুক্ত হ'লে অৰ্থাৎ সমাজৰ নৈতিক, ধাৰ্মিক, বা সাংস্কৃতিক ৰুচিৰ প্ৰতিকূলভাৱে উপস্থিত হ'লে তাক বসাত্মক আৰু ভাৱাত্মক বোলা হয়। সি আচল বস আৰু ভাৱ নহয়। বস আৰু ভাৱৰ আভাসহে হয়। শূন্যৰ বসৰ ক্ষেত্ৰত ৰতি ভাৱটো যদি উপনায়কৰ প্ৰতি বা খলনায়কৰ প্ৰতি, মুনি পত্নী, গুৰুপত্নীৰ প্ৰতি হয় তেতিয়া অনৌচিত্য দোষ ঘটে। সাধাৰণতে আলম্ব্য বিভাৱ আদিৰ বিষয়তে এই অনৌচিত্য আহি পৰে।

সীতাৰ প্ৰতি বাৰণৰ প্ৰেম নিবেদন কোনো জনৰ বাবে বসৰ দৰে আত্মাদ হ'লেও বস নহয়। গতিকে, সি বসৰ আভাস স্বৰূপ। এইটোৰেই হ'ল বসাত্মক। লজ্জা এটা ব্যতিচাৰীভাৱ। এই ভাৱটোকো প্ৰধানভাৱে ফুটাই তুলিলে ভাৱধ্বনি হয়। কিন্তু বেশ্যাৰ ক্ষেত্ৰত লাজটো অস্বাভাৱিক কথা। এনেক্ষেত্ৰত বেশ্যাৰ লাজ ফুটাই তুলিলে ভাৱধ্বনিৰ সলনি সি হ'ব ভাৱাত্মক।

যিটো বস্তুৰ যিটো ৰূপ অধিকাংশ লোকৰ উপলব্ধিৰ বিষয় হয় সি়ে সঁচা। তাকে যদি কেতিয়াবা কোনোজনে অনাদৰে বুজে তেন্তে সেই বোধটো মিছ। গতিকে বস্তুটোৰ সেই ৰূপটোও মিছ, সেইটো হোৱা। উচিত নহয়—এই অৰ্থতে অনৌচিত্য শব্দটো প্ৰয়োগ হয়। কাব্য বা নাটকত স্থান পোৱা বস আৰু ভাৱৰ এই নিচিনা অনৌচিত্যকে বসাত্মক আৰু ভাৱাত্মক বোলে। যেনে—কল্পিতবৰণ কাব্যত কল্পিতবৰণ বিয়াত কল্পিতবৰণ ৰূপ দেখি দেৱতা মনুষ্য-নাগ কাম জৰ্জৰিত হৈ পৰা আৰু হোমৰ কাম কৰা ব্ৰহ্মা কামবাণত মূৰ্ছা যোৱাৰ বৰ্ণনা অনৌচিত্য দোষদুষ্ট হৈছে। ইয়াত হাস্যৰস প্ৰতীকমান হ'লেও সি বসাত্মকহে বস নহয়।

নাট্যশাস্ত্ৰ প্ৰণেতা ভৰতমুনিয়ে আঠবিধ বস স্বীকাৰ কৰিছে আৰু সিহঁতৰ আলঙ্কৰণ আৰু উদ্দীপন বিভাৰ আদিৰ বিশদ বিৱৰণ দিছে। এই আঠবিধ বস হ'ল শৃঙ্গাৰ, হাস্য, কৰুণ, বৌদ্ৰ, বীৰ, ভয়ানক, বীভৎস আৰু অদ্ভুত। উদ্ভট, আনন্দবৰ্দ্ধন আৰু অভিনৱগুপ্ত আদিয়ে শাস্ত্ৰবসক স্বীকৃতি দি বসব ন-টা প্ৰকাৰ দেখুৱাইছে।

বসব সংখ্যাটোক লৈ আলঙ্কাৰিকসকল কোনো কালেই একমত হ'ব পৰা নাই। দেখা গৈছে যে কোনো কোনোৱে সকলো বসব ঠাইত কেৱল এটা বসক স্বীকাৰ কৰিবলৈ বিচাৰিছে। আন কিছুমান আলঙ্কাৰিকে ন-টাতকৈ অধিক বস স্বীকাৰ কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰিছে। অভিনৱগুপ্তই শাস্ত্ৰবসকেই মূল বস বুলি কৈছে। ভোগবাজ্জে শৃঙ্গাৰ বসটোকহে ঘাইবস বুলি দেখুৱাইছে। ভৱভূতিৰ 'উত্তৰ বাম চৰিত'ৰ টীকাৰ বীৰ বাঘৰাচাৰ্যই কৰুণ বসটোকে প্ৰধান বুলি দেখুৱাইছে।

বৈষ্ণৱ আলঙ্কাৰিকসকলে আকৌ নবিধ বসক লৌকিক বস বুলি কৈ ভক্তিৰসটোকেইহে প্ৰধান বস বুলি কৈছে। 'মুক্তাফল গ্ৰন্থ'ত বোপদেৱে ন বিধ বসক মূল ভক্তিৰসৰ মাত্ৰ প্ৰকাৰভেদ বুলি কৈছে। মধুসূদন সৰস্বতীয়ে 'ভগৱদ ভক্তি বসায়ণ' প্ৰভৃতি গ্ৰন্থত ভক্তিকেই পৰিপূৰ্ণ বস বুলি কৈছে। বৈষ্ণৱ বসতাত্ত্বিক ৰূপ গোস্বামীৰ মতেও ভক্তিৰসেই প্ৰধান বস।

বিভিন্ন আলঙ্কাৰিকে বিভিন্ন প্ৰকাৰ বসব উল্লেখ কৰিলেও বৰ্তমান কাব্যত প্ৰধানকৈ প্ৰয়োগ হোৱাটোৰ ফাললৈ চাই ন বিধ বসকেই গ্ৰহণ কৰি ল'ব পাৰোঁ।

বসব পৰিচয় ন বিধ স্থায়ীভাৱৰ পৰা উৎপন্ন হোৱা বসব সংখ্যাও ন- বিধ। এই ন- বিধ বসব নাম হ'ল—শৃঙ্গাৰ, হাস্য, কৰুণ, বৌদ্ৰ, বীৰ, ভয়ানক, বীভৎস, অদ্ভুত আৰু শাস্ত্ৰ।

১। শৃঙ্গাৰ বস বা আদি বস

ৰতি নামৰ স্থায়ীভাৱটো প্ৰিয়বস্ত্ৰ বা প্ৰিয়জনক আলঙ্কৰণ কৰি বসন্তাদি কাল, প্ৰমোদ, উদ্যান, চন্দ্ৰ, চন্দন, ভ্ৰমৰ গুঞ্জন আদিৰ দ্বাৰা উদ্দীপিত, কটাকপাত, মিচিকিয়া হাঁহি, হাত ভৰি ৰূপা, বুকু ধপ-ধপোৱা আদি ভাৱৰ দ্বাৰা সঞ্চাৰিত হৈ উঠিলে যি বসব উপলব্ধি হয় সিয়ে শৃঙ্গাৰ বস।

শৃঙ্গাৰঃ 'শৃঙ্গ' মানে উচ্চ স্থান। ন বিধ বসব ভিতৰত ইয়াৰ স্থান সৰ্বোচ্চ হোৱাৰ বাবে ইয়াক শৃঙ্গাৰ কোৱা হয়। ইয়াক 'আদিবস' বুলিও কোৱা হয়। শৃঙ্গাৰ শব্দৰ বুৎপত্তি দেখুৱাই আলঙ্কাৰিকসকলে কৈছে যে 'শৃঙ্গ' মানে কামোদ্ৰেক আৰু 'আৰ' মানে আগমন। গতিকে, কামোদ্ৰেক আগমনৰ কাৰণে স্ত্ৰী-পুৰুষৰ যি অৱস্থাবিশেষ হয় তাকে শৃঙ্গাৰ বোলে। শৃঙ্গাৰ বসব দুটা ভাগ—সন্তোগ আৰু বিপ্ৰলভ।

(১) নায়ক-নায়িকার পৰস্পৰৰ চুম্বন, আলিঙ্গন আদি সম্বোগ অৱস্থাৰ বৰ্ণনাৰ পৰা যি বস নিষ্পত্তি হয় সিয়ে সম্বোগ শৃঙ্গাৰ। যেনে—

কাহাকু হৰি হসি কৰু মান।

কাহাকু চুম্বন চৰ্বন দান।।

কাঞ্চুৰি ছোড়ি কুশ পৰকাশ।

হাতে ঘেৰী গোবী কৰতু হাস।।

কাহাকু লেল হৰি আনৰি ছোড়ি।

বহল লাভে গোপী অঙ্গ মোৰি।।

সবছ বেকত গুপ্ত অঙ্গ।

বচন চৰপাটী বঢ়ায় ঢঙ্গ।। (কেলি গোপাল)

ইয়াত গোপীসকল আলিঙ্গন, শবৎ কালৰ জোনাক নিশা অৰণ্যৰ মাজৰ যমুনাৰ পাৰ আদি উল্লীপন, চুম্বন, গাৰবন্ধ আঁতৰাই দিয়াত গোপীৰ লাজ সঙ্ঘবীভাৰ আৰু বতি স্থায়ী ভাৱ।

বিপ্লৱ শৃঙ্গাৰঃ নায়ক-নায়িকাৰ বিয়োগ অৱস্থাৰ পৰা অভিব্যক্ত শৃঙ্গাৰ বসৰ নাম বিপ্লৱ শৃঙ্গাৰ। ই পাঁচ প্ৰকাৰৰ—(১) পূৰ্ববাগ, (২) বিবহ, (৩) ইৰ্বা, (৪) প্ৰবাস আৰু (৫) দৈৱদুৰ্বিপাক।

নায়ক-নায়িকাৰ মিলনৰ পূৰ্বে পৰস্পৰৰ প্ৰতি পৰস্পৰৰ যি অনুবাগ প্ৰথম জন্মে তাৰ নাম পূৰ্ববাগ, অভিভাৱকৰ বাধা, লাজ, ভয় আদিৰ কাৰণে প্ৰেমিক-প্ৰেমিকাৰ পৰস্পৰৰ মিলন প্ৰতিহত হ'লে তাৰ নাম বিবহ বিপ্লৱ শৃঙ্গাৰ।

আনৰ প্ৰতি প্ৰণয় থকা বুলি জানি নায়ক আৰু নায়িকাই ইজনে আনজনৰ ওপৰত অভিমান বা ঠেহ পতাৰ কাৰণে যি বিয়োগ বেদনা আছে তাক ইৰ্বা হেতুক বিপ্লৱ শৃঙ্গাৰ বা মান বোলা হয়।

প্ৰেমিক-প্ৰেমিকাৰ এজন আঁতৰত থাকিলে ইজনৰ মনত যি মনোবেদনা আৰু মিলনাগ্ৰহ জন্মে তাৰ পৰা নিষ্পন্ন বসেই প্ৰবাসহেতুক বিপ্লৱ শৃঙ্গাৰ।

দেৱতা, ঋষি আদিৰ অভিশাপত প্ৰেমিক-প্ৰেমিকাৰ মাজত বিচ্ছেদ ঘটিলে যি শোক ওপজে তাৰ পৰা নিষ্পন্ন বসক দৈৱদুৰ্বিপাক হেতুক কৰুণ বিপ্লৱ শৃঙ্গাৰ বোলে।

(২) হাস্য বস

বিকৃত কেশভূষা, বিকৃত আকাৰ, অসংলগ্ন কথা শুনি চিত্তৰ একপ্ৰকাৰ আন্দোলিত অৱস্থা হয় আৰু হাঁহি উঠে। এই অৱস্থাটোৱেই হ'ল হাস নামৰ স্থায়ী

ভাব। ই বিকৃত বেশভূষা বা সাজপাৰক আলফন কৰি বেশ আদিৰ বিকৃতি বা অসামঞ্জস্যৰ দ্বাৰা উদ্দীপিত, দাঁত নিকটোৱা আদিৰ দ্বাৰা অনুভৱিত শ্ৰম আলস্য আদিৰ দ্বাৰা সঞ্চাৰিত হৈ বসসিদ্ধ হৈ উঠিলে তাকে হাস্যৰস বোলা হয়। যেনে—

ভৈলন্ত উলস্ট ভোলানাথ।

হাতে অঙ্গ ঢাকি চপবাই মাথ।

* * * * *

নচান্ত কাকো লাজে চক্ষু মুদি।

আগ ঢাকন্তে পাছে উদি।।

হাত মেলি ঢুকি নাপান্ত ছাল।

বোলন্ত ভৈল মৰণৰ কাল।।

নপান্ত একো উপায় বুজি।

উঠিল শঙ্কৰ আসজ বুজি।।

দুই হাতে অঙ্গ ধৰি চাপৰি।

উঠি পলাইলন্ত ভিৰে লৰৰি।। (শঙ্কৰদেৱ, অমৃত-মস্থন)

হাস্যৰসৰ ক্ষেত্ৰত মন কৰিবলগীয়া এয়ে যে অভিনেতা বা বিকৃত বেশ আদিক আশ্ৰয় যি জনে কৰে তেওঁৰ হাস্য ভাবৰ উদ্বেক মুঠেই নহয়, সি সহৃদয়জনৰ দেহতহে প্ৰকাশিত হয়।

গতিকে, বসাস্তৰত দৰ্শক বা শ্ৰোতাৰ সৈতে অভিনেতা বা কবিৰ যি সমন অনুভৱ বুলি কোৱা হৈছে সেই কথা হাস্যৰসৰ ক্ষেত্ৰত নাখাটে। এই হাস্যৰস লৌকিক ভাৱেই হওক বা কাব্য নাটকাদিৰ দ্বাৰাই হওক সদায়ে আনন্দ লহৰত উদ্বেলিত চিন্তাৰ বিকাশ কৰে।

৩। কৰুণ ৰস

প্ৰিয়জনৰ অনিষ্টপ্ৰাপ্তিৰ পৰা হোৱা মানসিক কাতৰতাজনক চিন্তাবৃত্তিটোৱেই হ'ল স্থায়ীভাৱে শোক। এই স্থায়ীভাৱেটো যেতিয়া প্ৰিয়জনৰ গুণ আদিৰ দ্বাৰা উদ্দীপিত, বোদ্ধন আদিৰ দ্বাৰা অনুভৱিত, দৈন্য মোহ আদিৰ দ্বাৰা সঞ্চাৰিত হৈ উঠে তেতিয়া তাক কৰুণ ৰস বোলে। যেনে—

অধোমুখে থাকিলন্ত পুত্ৰক সুমৰি।

দুনাই চেতন লাভি কান্দন্ত সুন্দৰী।।

হা সুকুমাৰ পুত্ৰ সৰ্বসুলক্ষণ।

কেনেবা কুবোণে আৰু মিলিল মৰণ।।

সৰ্বাঙ্গে সুন্দৰ যেন সোনাৰ পুতলি।

মোক এৰি পুতাই আৰে কোন থানে গৈলি।। (হৰিশ্চন্দ্ৰ উপাখ্যান) •

ভবভূতিৰ 'উত্তৰ-ৰাম-চৰিত' নাটকৰ টীকাৰ বীৰ ৰাঘৰাচাৰ্যই কৰুণ ৰসকেই একমাত্ৰ ৰস বুলি কৈছে। তেওঁৰ মতে আনবোৰ ৰস কৰুণ ৰসৰেই বিকৃতি মাথোন। শূঙ্গাৰ সন্তোগত যি আনন্দ আছে তাৰ মাজতো সোমাই আছে এটা সময়ত সেই সন্তোগ শেষ হৈ যোৱাৰ নিশ্চিত বেদনা। বীৰ ৰসৰ বেলিকাও সেই বীৰত্বৰ যিজন বলি হয় তেওঁৰ কাৰণে আৰু তেওঁৰ আত্মীয়স্বজনৰ কাৰণে এটা কৰুণ পৰিস্থিতি আহি পৰাটো স্বাভাৱিক। ভবভূতিৰ 'উত্তৰ ৰামচৰিত' নাটকৰ তৃতীয় অঙ্কৰ শেষৰফালে ৰাম আৰু সীতাৰ বিবহ বেদনাৰ মৰ্মস্পৰ্শী দৃশ্য দেখাৰ পিছত তমসাই মন্তব্য কৰিছে -

একো ৰসঃ কৰুণ এৱ নিমিত্তভেদাত্

ভিন্নঃ পৃথক্ পৃথগিৱাশ্ৰয়তে বিৱৰ্তন।

আৱৰ্তবৃন্দবুতৰঙ্গময়ান্ দ্বিকাবান্

অস্ত্ৰে যথা সলিলমেৱ তু তৎ সমগ্ৰম্।।

(যদিও মূলতে সি সম্পূৰ্ণৰূপে পানীয়েই, তথাপি পানীয়ে যেনেকৈ পকনীয়া, টো, সোঁত আদি বেলেগ বেলেগ বিকাৰৰ ৰূপ লয়, সেইদৰে বাস্তৱিকতে একোটা কৰুণ ৰসেই বেলেগ বেলেগ কাৰণৰ ফলত বেলেগ বেলেগ বিকৃতিৰ ৰূপ লয়)।

অৰ্থাৎ বিভাৱ আদি বেলেগ হ'লেই একোটা কৰুণ ৰসেই শূঙ্গাৰ বীৰ আদি বিভিন্ন ৰসৰূপে ধৰা দিয়ে। সেয়ে বীৰ ৰাঘৰাচাৰ্যই মন্তব্য দিছে যে 'শূঙ্গাৰ প্ৰকাশ'কাৰে অৰ্থাৎ ভোজৰাজে শূঙ্গাৰকেই একমাত্ৰ ৰস বুলি ক'লেও জীৱনত কৰুণ ৰসৰ প্ৰচুৰতা থকা হেতুকে আৰু সংসাৰী সংসাৰ বিৰাগী সকলো ধৰণৰ লোকৰ ক্ষেত্ৰত ই সাধাৰণভাৱে বিদ্যমান হোৱাৰ বাবে কৰুণেই হ'ল একমাত্ৰ ৰস।

৪। বৌদ্ধ ৰস

প্ৰতিকূল বস্তুৰ প্ৰতি মানসিক তীক্ষ্ণতাজনক চিন্তবৃত্তিৰ নাম ক্ৰোধ। এই স্থায়ীভাৱটো বৈৰী আদিক আলম্বন কৰি বৈৰীয়ে কৰা অপকাৰ আদিৰ দ্বাৰা উদ্দীপিত তৰ্জনগৰ্জন কম্পনাদিৰদ্বাৰা অনুভৱিত, গৰ্ব, অসহিবৃত্ততা আদিৰ দ্বাৰা সঞ্চাৰিত হৈ উঠিলে তাক বৌদ্ধ ৰস বোলে। যেনে-

ওনিয়া দুৰ্বাসা যেন জ্বলিল ক্ৰোধত।

তৰঙ্গ বৰঙ্গ ৰঙ্গে আমি আৰুত।।

কৰমৰ কবি ক্ৰোধে দশন চোৱাস্ত।

কি বুলিলি লক্ষণ কটাক্ষ কবি চাস্ত।।

ইয়াত লক্ষণ আলম্বন, বামক দেখা কৰিবলৈ নিদিয়াটো উদ্দীপন, ৰক্তচক্ষুযুক্ত তৰ্জন-গৰ্জন আদি অনুভাৱ, আমৰ্ষ গৰ্ব আদি ব্যভিচাৰীভাৱ আৰু ক্ৰোধ স্থায়ীভাৱ।

৫। বীৰ ৰস

কোনো কাৰ্য কৰিবৰ কাৰণে যি প্ৰস্তুতি বা তৎপৰতা মনৰ মাজত স্থায়ীভাৱে থাকে তাৰ নাম উৎসাহ। এই ভাৱটো প্ৰতিপক্ষ বা মহৎ কাৰ্য আদিক আলম্বন কৰি অপূৰণ বা বিপন্ন অৱস্থা আদিৰ দ্বাৰা উদ্দীপিত, প্ৰতিশোধ গ্ৰহণ বা বিপন্ন প্ৰতিকৰ আদিৰ দ্বাৰা অনুভাৱিত গৰ্ব, বিতৰ্ক, বোম্বাধাত আদিৰদ্বাৰা সঞ্চাৰিত হৈ আত্মাদিত হ'লে বীৰ ৰোলে। যেনে—

ধৰমাৰ বুলি সেনা কৰে কোলাহল।

ঘোৰায়ে হ্ৰেসনি পাৰে চিহ্নে দস্তাল।।

বাদ্যভণ্ড আন্দোল কৰ্ণত হানে তাল।

নসহে পৃথিৱী যেনে যায় ভূমিচাল।।

হেন চমৎকাৰে ৰুদ্ৰবীৰ খেদি যায়।

চতুৰ্ভিত্তি বেটিয়া কটকে নেই হাই।। (কষ্ণিণী হৰণ কাব্য)

৬। ভয়ানক ৰস

সম্ভৱত দুখৰ প্ৰতি উৎকট দ্বেষবশতঃ হোৱা মানসিক কাতৰতাজনিত চিন্তবৃত্তিৰ নাম ভয়। এই স্থায়ীভাৱটো যেতিয়া কোনো ভীষণ বস্তুক আলম্বন কৰি বিকট অৱস্থা বা কৰ্মৰ দ্বাৰা উদ্দীপিত কম্পন, পলায়ন আদিৰ দ্বাৰা অনুভাৱিত আৰু ত্ৰাস, উদ্বেগ আদিৰ দ্বাৰা সঞ্চাৰিত হয় তেতিয়া তাক ভয়ানক ৰস ৰোলে। যেনে—

বিকৃত আকাৰ তাৰ দেখিতে কুবন্ধ।

প্ৰহৰৰ পথত গাৱৰ পায় গন্ধ।

পৰ্বত আকাৰ তাৰ স্থূলতৰ কায়।

নাকৰ নিশ্বাসে তাৰ বাতাসে ফোকায়।।

কুলা যেন দেখি তাৰ দুইমান কাণ।

শালবৃক্ষ সমদেখি বাহু দুই খান।।

পৰ্বতৰ শূন্যেদে দাঁত দুই পাৰি।

শৰীৰৰ লোমে আছে উৰ্দ্ধক শিহৰি।।

চক্ষুৰ কোটৰ যেন পৰ্বতৰ গহুৰ।

লহ লহ জিহ্বা তাৰ দেখি লাগে ডব।

পোৰা শিৰি হেন দেখি শৰীৰৰ কাণ্ডি।

ভয়ঙ্কৰ মুখ তাৰ দৰ্শনত ভ্ৰান্তি।। (খটাসুৰ বধ কাব্য)

৭। বীভৎস বস

দোক দৰ্শনৰদ্বাৰা হোৱা চিত্ৰৰ সঙ্কেচজনক অবস্থাৰ নাম ঘৃণা। এই স্থায়ীভাৱটো ঘিণ লগা বস্তুক আলম্বন কৰি দুৰ্গন্ধ আদিৰ দ্বাৰা উদ্দীপিত, নাক কোঁচোৱা আদিৰ দ্বাৰা অনুভৱিত, গ্ৰানি, ব্যাধি আদিৰ দ্বাৰা সঞ্চাৰিত হৈ আত্মদিত হ'লে তাক বীভৎস বস বোলে।

৮। অদ্ভুত বস

কোনো বস্তুৰ মহাত্ম্যা দেখি হোৱা চিত্ৰৰ বিস্তাৰজনক বৃত্তিটোৰ নাম বিস্ময়। এই স্থায়ীভাৱটো যেতিয়া কোনো অস্বাভাৱিক ঘটনাৰ দ্বাৰা উদ্দীপিত, শিহৰণ, চকখোৱা আদিৰ দ্বাৰা অনুভৱিত, বিতৰ্ক, চিন্তা, আবেগ আদিৰ দ্বাৰা সঞ্চাৰিত হয়। তেতিয়া তাক কোৱা হয় অদ্ভুত বস। যেনে—

বাঘ ছেদ ভৈল বীৰ ক্ৰোধে গৈলা জ্বলি।

ইন্দুক গিলিবে যায় মুখ গোট মেলি।।

অধঃ ওষ্ঠগোট মেলি মাটিত হাপিল।

উৰ্দ্ধ ওষ্ঠগোট গই মেঘত লাগিল।। (বৃত্ৰাসুৰ বধ কাব্য)

৯। শান্ত বস

কোনো বস্তুৰ প্ৰতি মানসিক ঔদাসীন্যৰ নাম বৈৰাগ বা নিৰ্বেদ। ইয়াকে শম বুলিও কোৱা হয়। এই স্থায়ী ভাৱটো যেতিয়া দৃশ্যমান জগতৰ বস্তুবোৰৰ অনিত্যতাক অবলম্বন কৰি সাধুসঙ্গ আদিৰ দ্বাৰা অনুভৱিত, ধৃতি, মতি আদিৰ দ্বাৰা সঞ্চাৰিত হয় তেতিয়া তাক শান্ত বস বোলে। যেনে—

এহিমতে অনুক্ষণে ভৰত নৃপতি।

কৃষ্ণৰ সেৱাত দৃঢ় কৰিলন্ত মতি।।

এবিলন্ত ৰাজ্য বিচয়ৰ চিন্তা যত।

কৃষ্ণবিনে আনকিছু নপৰে মনত।।

কৃষ্ণসৰ চৰ্ম এক কটিত বেষ্টিত।

ধূলি ধূসৰিত অঙ্গ নাহি সংস্কাৰ।।

ৰাত্ৰিদিনে চিন্তা মাত্ৰ কৃষ্ণৰ পূজাৰ।। (অনিৰুদ্ধঃভাগৱত ৫ম)

অভিনৱগুপ্তই শান্তবসটোকেই সকলো বসৰ ভিতৰত প্ৰধান আৰু ইয়েই মূলবস বুলি কৈছে। শান্তবসৰ স্থায়ীভাৱ শম বা তত্ত্বজ্ঞান। প্ৰকৃততে তত্ত্বজ্ঞানৰ উদয় হ'লেহে বৈৰাগ্য উদয় হ'ব পাৰে। তত্ত্বজ্ঞান মানেই হ'ল আত্মজ্ঞান বা আত্মোপলব্ধি। শম ভাৱটো সচ্চিদানন্দ আত্মাৰ স্বভাৱ। শান্তবসৰ ক্ষেত্ৰত তত্ত্বজ্ঞান অৱগত হোৱাৰ ফলত আত্মাৰ স্বৰূপটোৰ বাহিৰে আন কোনো জ্ঞেয় বিষয় নাথাকে। সেইদৰে আন সকলোবিলাক বসৰে অনুভূতিৰ চৰমপৰ্যায়টোত সেই পৰমানন্দকেই পোৱা যায়।

২.১২ সাৰাংশ (Summing Up)

আনন্দবৰ্ষন, বিশ্বনাথ কবিৰাজ আদি আলংকাৰিকে বস কাব্যৰ প্ৰধান উপাদান বুলি কৈছে যদিও ভৰতমুনিয়ে বসৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰি গৈছে আৰু পোন প্ৰথম বাৰৰ বাবে বসৰ সূত্ৰ আগবঢ়াইছে। সেইমতে বিভাবানুভাৱব্যভিচাৰী সংযোগাদ্ বসনিষ্পত্তি : অৰ্থাৎ বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু ব্যভিচাৰীভাৱ একত্ৰ স্থায়ীভাৱৰ লগত সংযুক্ত হ'লে সন্দয়ৰ সন্দয়ত বসৰ সঞ্চাৰ হয়। তেনে বস স্থায়ীভাৱৰ বিৱৰ্তিত ৰূপ। ৰক্তি, হাস আদি ন- বিধ স্থায়ীভাৱৰ পৰা ক্ৰমে শৃংগাৰ হাস্য আদি ন- প্ৰকাৰ বসৰ নিষ্পত্তি হয়। অৱশ্যে ভৰতৰ পৰৱৰ্তী কালৰ ব্যাখ্যাকাৰ সকলে এই সূত্ৰক বিভিন্ন ধৰণে ব্যাখ্যা কৰিছে।

২.১৩ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১। বসৰ সংজ্ঞা লিখক। বস কেইপ্ৰকাৰৰ আৰু প্ৰত্যেকৰে উদাহৰণসহ চমু পৰিচয় দি এটি নিবন্ধ বুণ্ডত কৰক।
- ২। ভক্তিৰস প্ৰকৃততে কাক কোৱা হয়। এই ভক্তি কেইপ্ৰকাৰৰ বহলাই লিখক।
- ৩। বসৰ ভিতৰত কোন বিধক শ্ৰেষ্ঠ বুলি কোৱা হয়। যুক্তি দৰ্শাই আলোচনা কৰক।

২.১৪ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/ Suggested Readings)

ড° মুকুন্দ মাধৱ শৰ্মা	:	ধ্বনি আৰু বসতত্ত্ব
যতীন বৰা	:	ছন্দ, ধ্বনি আৰু অলঙ্কাৰ
ভীৰ্বনাথ শৰ্মা	:	সাহিত্য-বিদ্যা পৰিক্ৰমা
ত্ৰৈলোক্যনাথ গোস্বামী	:	নন্দনতত্ত্ব : প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্য
মনোবৰ্জুন শাস্ত্ৰী	:	সাহিত্য দৰ্শন
S.K. Dey	:	Sanskrit Poetics

বিভাগৰ গঠন :

- ৩.১ ভূমিকা (Introduction)
- ৩.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ৩.৩ বক্তোক্তিৰ সংজ্ঞা
- ৩.৪ বক্তোক্তিৰ ইতিহাস আৰু বক্তোক্তিবাদ
- ৩.৫ বক্তোক্তিৰ ভেদ
  - ৩.৫.১ বৰ্ণ-বিন্যাস বক্তোক্তি
  - ৩.৫.২ পদ-পূৰ্বস্বৰ্ণ বক্তোক্তি
  - ৩.৫.৩ পদোত্তৰস্বৰ্ণ বক্তোক্তি
  - ৩.৫.৪ বাক্য বক্তোক্তি
  - ৩.৫.৫ প্ৰকৰণ বক্তোক্তি
  - ৩.৫.৬ প্ৰবন্ধ বক্তোক্তি
- ৩.৬ সাৰাংশ (Summing Up)
- ৩.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ৩.৮ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/ Suggested Readings)

৩.১ ভূমিকা (Introduction)

কাব্যৰ আন এবিধ বহু চৰ্চিত উপাদান হ'ল বক্তোক্তি। কাব্যসম্মত আৰু আহ্বাদদায়ক ৰূপে উপস্থাপন কৰা কথাকে বক্তোক্তি বোলে। ভাৰতীয় কাব্যতত্ত্বৰ আলোচকসকলৰ ভিতৰত আচাৰ্য ডামহ আৰু দণ্ডীয়ে পোনতে বক্তোক্তিৰ আলোচনা আগবঢ়ায় আৰু কুন্তলাচাৰ্যই বক্তোক্তিক কাব্যৰ জীৱন বুলি প্ৰতিষ্ঠা কৰে। পৰবৰ্তী আলংকাৰিকসকলে বক্তোক্তিক বিশেষ গুৰুত্ব সহকাৰে আলোচনা কৰা নাই। এই পাঠটিত বক্তোক্তিৰ বিষয়ে বিশদভাৱে আলোচনা কৰা হৈছে।

৩.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰিলে আপুনি—

- ১। বক্তোক্তিৰ সংজ্ঞা নিৰূপন কৰিব পাৰিব,
- ২। বক্তোক্তিৰ ইতিহাস সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব,
- ৩। বক্তোক্তিবাদৰ স্বৰূপ সম্পৰ্কে ধাৰণা কৰিব পাৰিব,
- ৪। বক্তোক্তিৰ ভেদ বুজিবলৈ সমৰ্থ হ'ব।

৩.৩ বক্তোক্তির সংজ্ঞা

একাদশ শতিকাৰ আলংকাৰিক আচাৰ্য কুস্তকে বক্তোক্তিৰ এটি স্পষ্ট ধাৰণা দি কৈছে বক্তোক্তি হ'ল 'বৈনক্ষাতসী ভূনিত্তি' অৰ্থাৎ ই কথা কোৱাৰ এক বিনক্ষতাপূৰ্ণ ভঙ্গী। এনে বক্তোক্তিৰ স্বৰূপ সম্বন্ধে কুস্তকে কৈছে—“শাস্ত্ৰাদি প্ৰসিদ্ধ প্ৰস্থান ব্যতিৰেকী বৈচিত্ৰ্য বিশেষঃ” অৰ্থাৎ লোকত বা শাস্ত্ৰত যি অৰ্থ বুজাবৰ কাৰণে যি শব্দৰ গাঁথনি প্ৰসিদ্ধ বা প্ৰচলিত তাতকৈ অতিৰিক্ত বা পৃথক এক প্ৰকাৰ শব্দাৰ্থৰ বিচিত্ৰ গাঁথনি, যিটি থকাৰ কাৰণে শব্দাৰ্থৰ সহিতাই নিজক কাব্যৰূপে প্ৰকাশ কৰিব পাৰে আৰু সুন্দৰ তথা হৃদয়গ্ৰাহী হৈ সন্দৰ্ভ সমাজত আদৰ পাব পাৰে—এই বৈচিত্ৰ্যই হ'ল বক্ততা কুস্তকে ইয়াক বিচিত্ৰ অভিধা বিশেষ বুলিও কৈছে। কাব্যৰ অন্যতম উদ্দেশ্য চমৎকাৰ সাধন বা আহ্বাদ প্ৰদান। সেয়েহে ইয়াৰ উদ্দেশ্য সম্বন্ধে কোৱা হৈছে—“লোকোক্তৰ চমৎকাৰকাৰি বৈচিত্ৰ্য সিদ্ধয়ে”। অলৌকিক চমৎকাৰ সম্পাদক বৈচিত্ৰ্য সাধনেই হ'ল ইয়াৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য।

৩.৪ বক্তোক্তিৰ ইতিহাস আৰু বক্তোক্তিবাদ

কুস্তকে প্ৰতিষ্ঠা কৰা বক্তোক্তিক ষষ্ঠ শতিকাতে ভামহেই স্বীকৃতি দিছিল। অলংকাৰ নিকপণ প্ৰসংগত তেওঁ বক্তোক্তি নে সমস্ত অলংকাৰৰ আধাৰ তাক স্বীকাৰ কৰিছে তেওঁৰ মতে ব্যাক্যৰ দ্বাৰা অৰ্থ প্ৰকাশভাঙীৰ বৈচিত্ৰ্যই হ'ল বক্তোক্তি। ভামহে অতিশয়োক্তি আৰু বক্তোক্তিৰ মাজত প্ৰভেদ বিচাৰ কৰা নাই।

আচাৰ্য দণ্ডীয়ে বসাল অৰ্থৰ উপস্থাপক পদাৱলীক কাব্য বুলি কৈ অলংকাৰ নিকপণ প্ৰসংগত আকৌ স্বভাৱোক্তি আৰু বক্তোক্তি ভেদে বাস্তৱ্য দুবিধ বুলি কৈছে। তাৰ দ্বাৰা দণ্ডীয়ে ভামহৰ অভিপ্ৰেত বক্তোক্তিৰ পৰিসৰ কিছু সংকীৰ্ণ কৰিছে। ভামহৰ মতে অতিশয়োক্তি বা বক্তোক্তি ব্যতিৰেকে কোনো অলংকাৰ বা কাব্যৰ সঙ্গ্ৰহনা নাই। দণ্ডীয়ে স্বভাৱোক্তিকো অলংকাৰ বুলি আৰু তদযুক্ত বাক্যক কাব্য বুলি স্বীকাৰ কৰিছে। অবশ্যে বক্তোক্তিৰ স্বৰূপ সম্বন্ধেও ভামহৰ লগত দণ্ডীৰ কোনো মতভেদ দেখিবলৈ পোৱা নাযায়।

আলংকাৰিক বামণ আৰু ৰুপটে বক্তোক্তিক সমস্ত অৰ্থালংকাৰৰ সামান্যৰূপ বুলি স্বীকাৰ কৰা নাই। বৰং একোটা পৃথক অলংকাৰ বুলিহে স্বীকাৰ কৰিছে। মন্যটভট্ট, বিশ্বনাথ আদি পৰবৰ্তী আলংকাৰিকসকলে বক্তোক্তিক এটা শব্দালংকাৰ বুলি গণ্য কৰিছে। অবশ্যে আনন্দবৰ্ধনে বক্তোক্তিৰ ক্ষেত্ৰত ভামহৰ দৃষ্টিভাঙীকে সমৰ্থন কৰিছে। তেওঁৰ অমৰ গ্ৰন্থ “বক্তোক্তিঞ্জীৱিত”ত ভামহৰ দৃষ্টিভঙ্গী পৰিষ্কাৰ কৰি বক্তোক্তিক এনে উচ্চ স্থান দিলে যে, ই এটা স্বতন্ত্ৰ মতবাদৰূপে সাহিত্য ভাণ্ডাৰৰ বহুমূলীয়া বত্তুবাশিৰ ভিতৰত চিৰদিন বিৰাজ কৰি আছে।

শব্দ বাচক, অর্থ তাৰ বাচ্য, এই বাচ্য-বাচকৰ মিলিত ভাৱকে কাব্য বোলে।
 প্ৰতিভাৰ দাৰিদ্ৰ্য-বশতঃ যি সকলে কেবল শব্দছটাৰ মাধুৰ্য্য সৃষ্টি কৰে তেওঁবিলাকে
 কাব্যৰ যথার্থ সম্পদ বা স্বৰূপ প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰে; সেইদৰে কেবল অর্থৰ
 চাতুৰ্য্যৰ দ্বাৰা শুকান তৰ্কৰ গাঁথনিত কাব্য সম্পদ ফুটি নুঠে। প্ৰতিভাৰ প্ৰভাৱ
 দ্বাৰা প্ৰথমতে বৰ্ণনীয় বস্তুটি কবিৰ চিন্তিত অব্যক্তভাৱে উদ্ভাসিত হৈ উঠে। সেই
 বস্তুটি যেতিয়া 'বক্ত' অৰ্থাৎ বিচিত্ৰ বচনা ভঙ্গীৰ বাক্যৰ দ্বাৰা উজ্জ্বলভাৱে অভিব্যক্ত
 হৈ উঠে আৰু সহৃদয় জনৰ চিন্তিত পৰম আত্মদ বা চমৎকাৰ আধান কৰে তেতিয়াই
 তাক কাব্য বোলা হয়। গতিকে যিসকলে, বচনা বৈচিত্ৰ্যৰ দ্বাৰা চমৎকাৰপ্ৰদ,
 কবিকৌশলকল্পিত, কমনীয় শব্দকে বা অর্থকে কাব্য বোলে তেওঁলোক উভয়ে
 ভ্ৰান্ত।

ভানুহৰ "শব্দার্থৌ সহিতৌ কাব্যম্"—এই বাক্যতো শব্দার্থৰ বিচিত্ৰভাৱে
 মিলিত সত্তাকে কাব্য বুলি কোৱা হৈছে। কুন্তকে কৈছে যে, একে কথা বাক্যৰ
 ভঙ্গীত বিভিন্নভাৱে প্ৰকাশিত হ'লে কাব্য সম্পদৰ প্ৰচুৰ তাৰতম্য ঘটে।

মানী-বিলোচন-পাতানয়ঃ-রাঙ্গ কলুবানভিগৃহন।
 মন্দ মন্দ মুদিতঃ প্ৰয়যৌ খং ভীত ভীত ইব শীতমযুধঃ ॥
 ক্ৰমাদেক-দ্বিত্তি প্ৰভৃতি পৰিপাটীঃ প্ৰকটয়ন্
 কলাঃ স্বৈৰং স্বৈৰং নৱকমল-কন্দাকুবকতঃ।
 পুৰঞ্জীণাং প্ৰেয়ো-বিবহ-দহনোদীপিত-দুশাং
 কটাক্ষেভ্যো বিভ্ৰামিত্ত ইব চশ্ৰোহ ভ্ৰূদয়তে ॥”

এই দুটা কবিতাত একে অর্থ বিভিন্নভাৱে বিভিন্ন বৰ্ণ-বিন্যাসেৰে প্ৰকাশ
 হোৱাত ওপৰৰটোতকৈ তলৰটো বেছি বৰ্ণনীয় হৈছে।

“অভিমানি ললনাৰ শীতল চকুলৌ টুপি—
 হৰিলে পৃথিৱীৰ পৰা
 ভয়ে ভয়ে জোন বাই আকাশত উঠি যাই
 হাঁহি বোলে নপৰিলো ধৰা ॥”
 “প্ৰিয় বিবহ বেদনা-দাহৰ বহণ সনা
 অসহন কটাক্ষ ঈক্ষণ।
 দেখি জোন-বাই ডৰে কোমল মৃগাল কৰে
 সামৰি ললিত কলাগণ ॥
 এটি দুটিকৈ লৈ চুপি চুপি আঁৰ হৈ
 নীলাঞ্জলে লাহৰি বদন।
 ঢাকি পাচে জুমি চাই বোলে আৰু ভয় নাই মাৰি হাঁহি বিশ্ববিমোহন ॥”

ইয়াতো একে অৰ্থ ভিন্ ভিন্ ধৰণৰ বৰ্ণবিন্যাস বা বচনা ভঙ্গিমাৰ কাৰণে তলৰটো যেনে মনোহৰ হৈছে—ওপৰৰটো তাতকৈ কম বৰ্মণীয় হৈছে।

যদি শব্দ আৰু অৰ্থৰ মিলিত সত্তাই কাব্যত হয়—তেন্তে সকলো বাক্যত সৰ্ব্বদাই শব্দ আৰু অৰ্থৰ মিলন অবশ্যে থাকে,—বাচ্য অৰ্থ আৰু বাচক শব্দৰ মিলনৰ অভাৱ ক'তোই থাকিব নোৱাৰে, গতিকে ইহঁতৰ মিলিত সত্তাক কাব্য বোলাৰ অৰ্থ কি?

এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰত কুন্তকে কৈছে যে, কাব্য হ'ব লাগিলে এই শব্দাৰ্থৰ মিলনৰ এটা অসাধাৰণ—অৰ্থাৎ যিটো সাধাৰণ বাক্যত পোৱা নাযায়—তেনে বৈশিষ্ট্য (যাক চমৎকাৰিতা আদি শব্দৰ দ্বাৰা কোৱা হয়) থাকিব লাগিব। যেতিয়া এটা বাক্য আন এটা বাক্যৰ লগত বিচিত্ৰ বিন্যাসত সংযোজিত হ'ব তেতিয়া বৰ্ণৰ লগত বৰ্ণ মিলি সি যেনেকৈ একপিনে ছন্দ আৰু ধ্বনিৰ সাহায্যত স্বৰ আৰু ধ্বনি লহৰীৰ লিলায়িত গতিৰ দ্বাৰা অতি বৰ্মণীয় মাধুৰ্য্য সৃষ্টি কৰিব, আন পিনে তেনেকৈ তাৰ কৃষ্ণিগত অথবিলাকো তাৰ ললিত গতিৰ অনুকপভাবে তাৰ লগত তুল্য-যোগিতা ৰাখি, পৰস্পৰে মিলি নতুন চমৎকাৰিত্বৰ সৃষ্টি কৰিব। এনেকৈ ধ্বনিৰ লগত ধ্বনিৰ মিলনত আৰু অৰ্থ লগত অৰ্থৰ মিলনত যি পৰস্পৰস্পৰ্শী অৰ্থাৎ জেদাজেদিভাৱে দুই প্ৰকাৰৰ (শব্দ সমাবেশ আৰু অৰ্থ সমাবেশৰ) চাকতা উৎপন্ন হ'ব; সিহঁতৰ পৰস্পৰৰ সমঞ্জস্যই ইয়াত, সাহিত্য বা মিলন শব্দ অৰ্থ। তেনে মিলনে ই কাব্যত্বৰ প্ৰয়োজক (হেতু): উদাহৰণস্বৰূপে কুন্তকে, 'মালতী মাধৱ' নাটকৰ শ্লোক এটি উদ্ধৃত কৰিছে। যেনে—

“অসৰং সংসাৰং পৰিমুখিতং বহুং ত্ৰিভুবনং
নিবালোকং লোকং মৰণ-শৰণং বাহুব্ৰজনম্।
অদৰ্পং কন্দৰ্পং জন-নয়ন-নিৰ্ম্মাণমফলং
জগজ্জীৰ্ণাৰণ্যং কথমসি বিধাতুং ধ্যাসিতঃ।।”

—সংসাৰ অসাৰ হ'ব ত্ৰিভুবনে হেৰুৱাব
অজি হেবা অমূল্য বতন।

লোকৰ আলোক বাঁতি ইয়াতেই শেষ হ'ব
মৰি যাব য'ত বহু জন।।

কন্দৰ্পৰ-দৰ্প আৰু নাথাকিব জগতত
বৃথা হ'ব নয়ন নিৰ্ম্মাণ।

ভুকন বননি হ'ব তোমাৰ কুৰণ বব
এই কাৰে হ'লে যত্নবান্।।

কোনো কাপালিকে সুন্দৰী এজনীক বধ কৰিবলৈ উদাত হোৱাত কোনো এজনে সুন্দৰীৰ অসাধাৰণ ৰূপ-লাবণ্য বৰ্ণনা কৰিবলৈ গৈ এই কথা কৈছে। ইয়াত, সুন্দৰীক বধ কৰিলে সংসাৰৰ কি ক্ষতি হ'ব তাকে ক'বলৈ গৈ, যে কবিৰ মনত এটা এটাকৈ কথা ভাহি উঠিছে, তাৰ লগে লগে এইটো ও প্ৰতিভাত হৈছে যে, এইখিনিৰ দ্বাৰা ঠিক যথেষ্ট নহ'ল—এই অভাৱ বোধৰ দ্বাৰা প্ৰণোদিত হৈ কবিয়ে, অৰ্থাৎ কেনেকৈ আৰু সম্পূৰ্ণভাৱে ফুটাই তুলিব পাৰে—তাৰে চেষ্টা কৰিছে; আৰু যত্নৰ লগে লগে তেওঁৰ প্ৰতিভাচক্ৰৰ প্ৰত্যেকটি কলা যেন এটা এটাকৈ উদ্ভাসিত হৈ, নতুন নতুন ভাব-ৰশ্মি বিকীৰণ কৰিছে। তাতে পৰস্পৰস্পৰ্শী, ভাবৰ মাজেদি একোটি অৰণ্ড, পৰিপূৰ্ণ অৰ্থ-সম্পদ ফুটি উঠিছে। প্ৰথমতে ক'লে যে, সুন্দৰী মৰিলে সংসাৰ অসাৰ হ'ব; কিন্তু ইয়াৰ দ্বাৰা অন্তৰৰ বেদনা সম্পূৰ্ণভাৱে প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰাত কবিয়ে আকৌ ক'লে যে, ত্ৰিভুবনৰ একমাত্ৰ অমূল্য বস্তু অপহৃত হ'ব; পৃথিৱীৰ আলোক বহু নুমাই যাব, এওঁৰ বন্ধু বান্ধৱে মৃত্যু-শয্যা গ্ৰহণ কৰিব, মানুহৰ চক্ষুৰিভ্ৰিত সৃষ্টি নিৰ্ফল হ'ব, জগৎ অব্যত পৰিণত হ'ব; এইদৰে এটা এটাকৈ ভাবৰ কলাবোৰ পৰস্পৰে জেদাজেদি কৈ, প্ৰকাশিত হোৱাত সমগ্ৰ ভাৱময় পূৰ্ণ চক্ৰটি উদ্ভাসিত হৈ উঠিল। কবিয়ে, যদি কেৱল ক'লেহেঁতেন যে এওঁ নিহত হ'লে সংসাৰ অসাৰ হ'ব; বা বন্ধু বান্ধৱৰ মৃত্যু অবশ্যহাৰী, তেন্তে তাত কোনো চমৎকাৰিত্ব নাথাকিলহেঁতেন। ইয়াত, অনেক বিলাক ৰমণীয়ভাৱে জেদাজেদিকৈ, পৰস্পৰৰ সম্পূৰ্ণভাৱে এটা মহাভাবৰ মাজেদি একেলগে প্ৰতিভাত হ'বৰ কাৰণে এটাই যেন আনটোক অপেক্ষা কৰি, তাৰ লগত সমানভাৱে নিজক প্ৰকাশিত কৰিবলৈ, কবি হৃদয়ৰ ধাৰাবাহিক যত্নৰ দ্বাৰা, কবি-প্ৰতিভাক ফুটাই তুলিছে আৰু সিহঁতে পৰস্পৰে অঙ্গাঙ্গিভাৱে যি এটা কাব্য সম্পদৰ সৃষ্টি কৰিছে তাতেই তাৰ ৰমণীয়তা বা চমৎকাৰিত্ব ঘটিছে। তৰঙ্গায়িতভাৱে, ভাবৰ উপৰি ভাব উঠি যি আকাঙ্ক্ষা উৎপন্ন কৰিছে তাক যদি, নতুন ভাব উঠি পূৰণ কৰি দিব নোৱাৰিহেঁতেন তেন্তে ইয়াৰ এনে মনোহাৰিত্ব নাথাকিলহেঁতেন। সেইদৰে শব্দৰ গাঁথনি যদি ভাবৰ অনুকূপ নহ'লেহেঁতেন—বিকল্প সমাস বা ক্ৰম-ভঙ্গ দোষ, নাইবা যি শব্দৰ য'ত, প্ৰয়োজন তাৰ অভাৱ থাকি গ'লহেঁতেন, তেন্তে ইয়াৰ সৌন্দৰ্য্য হানি ঘটিলহেঁতেন। আৰু শব্দৰ সৌন্দৰ্য্য হানিৰ দ্বাৰা অৰ্থ-সৌন্দৰ্য্যৰো হানি হ'লহেঁতেন। শব্দ আৰু অৰ্থ, এই উভয়কে লৈ যি সমগ্ৰতা বা সাহিত্য, তাৰ প্ৰতি অবয়বৰ, পৰস্পৰৰ সৌন্দৰ্য্যত, সমগ্ৰটোৰ সৌন্দৰ্য্য ফুটি উঠে। এই সমগ্ৰতাৰ সামঞ্জস্যই, কুন্তকৰ অভিমত ব্ৰহ্মজিৱ সাধাৰণ ধৰ্ম বা লক্ষণ।

ভাৱময় পদানুসৰণ কৰি কুন্তকেও, স্বভাৱোক্তিৰ অলঙ্কাৰতা খণ্ডন কৰিছে। তেখেতে কয় যে, যিকোনো বস্তুৰ বৰ্ণনা কৰিলেও তাৰ স্বভাৱ তাত অৱশ্যে থাকিব, স্বভাৱক এৰি কোনো বস্তু উপস্থিত হ'ব নোৱাৰে। সেই স্বভাৱৰ লগত অতিবিক্ত কোনো ধৰ্ম যোগ নহ'লে কোনো ধৰ্মৰ যোগ নহয়; গতিকে ই

অলঙ্কাৰ নহয়। কিন্তু স্বভাবোক্তি অলঙ্কাৰ বোলোতাসকলে, ইয়াতে ক'ব যে, যথার্থ স্বভাবোক্তি স্থলতো বিষয় বস্তুটিৰ বহিৰঙ্গ, জড় ভাবটো প্ৰকাশ কৰা সম্ভৱপৰ নহয়; মানুহৰ চিন্তিত প্ৰৱেশ কৰিলেই সি বিশিষ্ট চিন্তা ধৰ্মৰ দ্বাৰা অধিবাসিত বা অনুৰঞ্জিত হৈ উঠে। কবিয়ে সেই ৰূপটি হে শব্দৰ দ্বাৰা প্ৰকাশ কৰে।

৩.৫ বক্তৃতাৰ ভেদ

কুন্তকে কৈছে যে, কাব্যৰ আত্মস্বৰূপ বক্তৃতা ছবিধ। যেনে—বৰ্ণ বিন্যাস বক্তৃতা, পদ-পূৰ্ব্বাৰ্দ্ধ—(প্ৰাতিপদিক) বক্তৃতা, পদোত্তৰাৰ্দ্ধ (প্ৰত্যয়) বক্তৃতা, বাক্য-বক্তৃতা, প্ৰকৰণ বক্তৃতা, আৰু পৰবন্ধ-বক্তৃতা। ইহঁতৰ প্ৰত্যেকৰ অৱাস্তৰ-ভেদ বহুত। কবিপ্ৰতিভাৰ বৈচিত্ৰ্য বশতঃ—ই নানাকোপে প্ৰস্তুটিত হৈ কাব্যোদ্যানক অলৌকিক শোভা-সম্পন্ন কৰি তোলে।

৩.৫.১ বৰ্ণ-বিন্যাস-বক্তৃতা

ফুলৰ পাহিবোৰৰ দৰে বৰ্ণবিলাক যাতে যথাস্থানত সন্নিবিষ্ট আৰু পৰস্পৰস্পৰ্দ্ধিভাবে সজ্জিত হৈ সহৃদয় সমাজৰ হৃদয়ত অলৌকিক আহ্বান বা আনন্দৰ আধান কৰে, তেনে ভাৱে কৰা, অক্ষৰ সন্নিবেশ বা আখৰৰ গাঁথনি বিশেষেই বৰ্ণবিন্যাস-বক্তৃতা। ইয়াকে আনবিলাকে, অনুপ্ৰাস আৰু যমক বুলি কয়। যেনে—

“কাপি বিলাসবিলোলবিলোচনখেলন-জনিত-মনোজন্ম।
 ধায়তি মুগ্ধ-বধুবধিকং মধুসূদন-বদন-সৰোজম্।।

কবতল-তাল-তবল-বলয়াৱলি কলিত কলস্বন-বংশে।
 বাসৰাসে সহ নৃত্য পৰা হৰিণা যুবতিঃ প্ৰশংসে।।”

—(গীতগোবিন্দ)

“জানকী কামিণী কৌতুকে চলি লীলায়ে সখীসৰ সঙ্গ
 ৰঙ্গে কৰতু কেলি মেলি আঞ্চোল ডূলাবে।

নৱ পিউ পবন বসিক কৰু বালা মালা কবতলে জোলে।”

ইত্যাদি। (বাম বিজয় নাট)

ইয়াত, আখৰ গাঁথনিৰ দ্বাৰা, কবিতাটো শূন্য মাৰ্গেই শ্ৰোতাৰ হৃদয় আনন্দত নাছি উঠে। কবি ৰঘুনাথচৌধুৰীদেৱৰ ‘মাধুৰী’ কবিতাটিও এই বক্তৃতাৰ উৎকৃষ্ট উদাহৰণ।

৩.৫.২ পদ-পূর্ববর্দ্ধ বক্ততা

প্রকৃতি আৰু প্রত্যয় লগ লাগি এটা পদ হয়। প্রকৃতি বা প্রাতিপদিকেই পদৰ পূর্ববর্দ্ধ বা প্রথম অংশ। কবিতাত সেই প্রাতিপদিক সন্ধিবেশৰ বৈচিত্ৰ্যক বোলা হয় পদ-পূর্ববর্দ্ধবক্ততা। ইয়াৰ অৱান্তৰ-ভেদ বহুত। উদাহৰণ ৰূপে আমি, ইয়াত কেইটামানৰ হে উল্লেখ কৰিম।

কটিবৈচিত্ৰ্য বক্ততাঃ ব'ত বাচ্য অৰ্থৰ অসাধাৰণ উৎকৰ্ষ বা অপকৰ্ষ বুজাবৰ কাৰণে কটি শব্দ প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা কোনো অসম্ভাৱা ধৰ্মৰ অস্তিত্ব সূচনা কৰা হয়, নাইবা সম্ভাৱিত ধৰ্মৰে আধিকা-প্রতীতি জন্মোৱা হয়, তাকে 'কটি-বৈচিত্ৰ্য-বক্ততা' বোলে। যেনে—

“ভাগৰি বামক জিনিয়ে শ্ৰীৰাম-চন্দ্ৰ প্ৰিয়া-সহিতে অযোধ্যাপুৰ প্ৰবেশল।”
(বামবিজয়)

ইয়াত পৰশুৰাম শব্দৰ বদলি 'বাম' এই এই প্রাতিপদিকটোৰ ব্যৱহাৰৰ দ্বাৰা কৰিয়ে, বাচ্য পৰশুৰামৰ শৌৰ্য্য বীৰ্য্য আদিৰ আতিশয্য প্ৰকাশ-পূৰ্বক শ্ৰীৰামৰ প্ৰতিপক্ষৰূপে ঠিয় হ'ব পৰা ক্ষমতা, আৰু তেওঁকো জয় কৰিছে বুলি শ্ৰীৰামৰ, তদধিক বিক্রমৰ সূচনা কৰিছে। বাম শব্দটি কঢ় শব্দ, গতিকে ই কটি-বৈচিত্ৰ্য-পদ-পূর্ববর্দ্ধ-বক্ততা।

সেইদৰে-

“তদনন্তৰ স্ত্ৰীক দুৰ্জ্জন স্বভাৱ গুণহ।” (কেলি গোপাল)

ইয়াত গোপীণ দৌৰ্জ্জন্যৰ আতিশয্য বা অনন্য-সাধাৰণতা প্ৰকাশ-পূৰ্বক, স্ত্ৰীসঙ্গৰ হেয়তা সূচনা কৰিবলৈ কটি 'স্ত্ৰী' শব্দটিৰ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে।

পৰ্য্যায় বক্ততা—এক অৰ্থৰ বোধক নানা শব্দ থাকিলেও যিটোৱে কৰিব অভিপ্ৰেত অৰ্থটি বেছি পৰিষ্কাৰ কৈ উপস্থাপিত কৰে নাইবা স্বয়ং বা বিশেষণ আদিৰ যোগত কোনো বৰ্ণনীয় অৰ্থৰ ইঙ্গিত দি বাচ্য অৰ্থটিক অলঙ্কৃত কৰি তোলে, তেনে শব্দৰ যথাস্থানত প্ৰয়োগ কৰাক পৰ্য্যায়-বক্ততা বোলে। ইও এক প্ৰকাৰ পদপূর্ববর্দ্ধ-বক্ততা। যেনে-

পাৰিজাতস্য হৰণং নিশমা কুপিতা সচী।

পতিং পুন্দৰং প্ৰাহ ধিগ্জন্ম তব বজ্জিণঃ।।

(পাৰিজাত হৰণ নাট)

ইঙ্গৰ বাচক নানা শব্দ থাকিলেও 'পুন্দৰ' আৰু 'বজ্জী' শব্দ প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা 'পৰম পৰাক্ৰমী ইঙ্গৰ বজ্জনাৰ মহাপুত্ৰ হাতত থকা সত্ত্বেও প্ৰতিকাৰ নকৰাৰ কাৰণে ধিক্কাৰ দিয়াটো সঙ্গত হৈছে'—এই বোধ, বিজ্ঞ শ্ৰোতাৰ জন্মে। গতিকে, ই পৰ্য্যায়-বক্ততা। সেইদৰে-

‘ভালমন্দ লোক চৰচাক নাই লাজ।

কিবা ৰাতি কিবা দিন তিবী লৈয়া কাজ।।

শঙ্কৰৰ বচনে হৰিৰ ভৈল হাস।

বোলে মন দিয়া গুন গুন দিগবাস।।” (উষাপৰিণয়, পীতাম্বৰবিজ)

‘তোমাৰ লাজ নাই, এই কথাৰ উদ্ভৱত ‘দিগবাস’ বুলি সন্দোহনৰ দ্বাৰা-
‘মোৰ লাজ নাই বুলিছা—তুমি বিবস্ত্ৰ হৈ ফুৰা’—এই অৰ্থৰ সূচনা কৰি ‘হৰিৰ
হাসক সমৰ্থন কৰা হ’ল। গতিকে ‘দিগবাস’ এই শব্দটিয়ে ইয়াত পৰ্য্যায়-বক্তৃত্যৰ
ঘটকা হৈছে। এই দুবিধ বক্তৃত্যত অভিধামূলক ব্যঞ্জনা, সৰ্বদাই থাকে। গতিকে
এয়ে ধৰ্মনিবাদীসকলৰ অভিধামূলক ধৰ্মনি।

“জয় ওক শঙ্কৰ সৰ্বগুণাকৰ যাকেৰি নাই উপাম।”

ইয়াত ‘শঙ্কৰ’ শব্দটি ‘সৰ্বগুণাকৰ’ ইত্যাদি বিশেষণৰ দ্বাৰা মহাদেৱৰ ইঙ্গিত
দি, বাচ্য অৰ্থটিক অধিক ৰমণীয় কৰিছে। য’ত এনে বিশেষণ নাই কেৱল ‘শঙ্কৰ
আছে যেনে-

“শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰে পাৰ ভাষ্টি দিলে

বহে ব্ৰহ্মাওক ভেদি।”

ইয়াত স্বয়ং শঙ্কৰ শব্দটোৱে মহাদেৱৰ ইঙ্গিত দি, তেওঁৰ লগত মহাপুৰুষ
শঙ্কৰদেৱৰ উপমানোপমেয়-ভাৱ সূচনাৰ দ্বাৰা বাচ্য অৰ্থটিক ৰমণীয় কৰিছে।
পূৰ্বোক্ত শব্দ-শব্দোদ্ভৱ-ধৰ্মনিৰ উদাহৰণ ৰূপে উদ্ধৃত কবিতাও এইবিধ বক্তৃত্যৰ
উদাহৰণ।

কোনো কোনো শব্দই স্থান-বিশেষে নিজৰ অৰ্থৰ বা স্বৰূপৰ সৌকুমাৰ্য্যৰ
দ্বাৰাই শ্ৰোতাৰ হৃদয়বঞ্জন কৰিব পাৰে। তাত সেই শব্দৰ সমাবেশো ‘পৰ্য্যায় বক্তৃত্য’
নামৰ ‘পদপূৰ্ব্বাৰ্জ-বক্তৃত্য’। যেনে—“ধীৰ গন্ত্ৰীৰ মনোহৰ গতি” বুলিলেও য’ত
অৰ্থবোধ হয় তাত কোৱা হৈছে—“সুন্দৰ ধীৰ-ললিত-গজাগমনা”। স্তনব্যচক নানা
শব্দ থাকিলেও “পয়োধৰ অধৰ দৰ্শন নৰ হাল”—ইয়াত ‘পয়োধৰ’ আদি শব্দৰ
ব্যৱহাৰ পৰ্য্যায়-বক্তৃত্যৰ পোষক।

উপচাৰ-বক্তৃত্যঃ পদপূৰ্ব্বাৰ্জ-বক্তৃত্যৰ আন এটা ৰূপ হৈছে—উপচাৰ-
বক্তৃত্য। এই বক্তৃত্যৰ উদাহৰণ সকলো সাহিত্যতে বহুলভাৱে পোৱা যায়। য’ত
আন এটা স্বভাৱৰ বস্তুত আন এটা বস্তুৰ স্বভাৱ আৰোপ কৰা হয় তেনে শব্দ
সম্মিলনক ‘উপচাৰ-বক্তৃত্য’ বোলে। মুৰ্ত্তত অমূৰ্ত্তৰ ধৰ্ম (স্বভাৱ) বা অমূৰ্ত্তত মূৰ্ত্তৰ
ধৰ্ম চেতনত অচেতনৰ বা অচেতনত চেতনৰ ধৰ্ম, দ্ৰৱত ঘনৰ বা ঘনত দ্ৰৱৰ
ধৰ্ম আৰু সুশ্লত স্থূলৰ বা স্থূলত সুশ্লৰ ধৰ্ম আৰোপ কৰি কবিতাক অতিশয়
আহ্লাদজনক কৰি তোলা হয়।

কাণাইব কপৰ কিছু নাহিকে উপাম।”

একপুঞ্জ হয় আছে গোপিনীৰ প্ৰেম।।” (বড়গীত)

ইয়াত মূৰ্ত্ত কাণহিত অমূৰ্ত্ত-স্বভাৱ প্ৰেমকপতা আৰু অমূৰ্ত্ত প্ৰেমত মূৰ্ত্তৰ ধৰ্ম, পুঞ্জীভাৱ আৰোপ কৰা হৈছে।

বতাহে উবাই আনি ঢালি দিয়ে তাত।

চেনেহৰ সুমধুৰ তান।

সোণালী কিবণ জালে আৰবে জীৱন

আবেগত কঁপি উঠে প্ৰাণ।। (যতীন্দ্ৰনাথ দুৱৰা)

ইয়াত অমূৰ্ত্ত চেনেহত মূৰ্ত্তৰ ধৰ্ম 'বতাহে উবাই আনি, আৰু মূৰ্ত্তৰ ধৰ্ম 'ঢালি দিয়া', সুৰৰ ধৰ্ম তানত আৰোপ কৰা হৈছে। আৰু প্ৰাণত মূৰ্ত্তৰ ধৰ্ম, কম্পন আৰোপ কৰা হৈছে। এই উপচাৰ বক্তৃতা ধৰ্মনিবাদী সকলৰ মতে লক্ষণামূলক ধৰ্মনিৰ বিষয় অৰ্থাৎ—য'তে য'তে লক্ষণামূলক ব্যঞ্জনা ত'তে ত'তে উপচাৰ বক্তৃতা থাকে।

বিশেষণ-বক্তৃতাঃ য'ত বিশেষণৰ দ্বাৰা ক্ৰিয়া বা কাৰ্য সৌন্দৰ্য্য ফুটি উঠে তাৰ নাম বিশেষণ-বক্তৃতা। যেনে-

“দেখু সখী ঐচন নিকৰণ কাল।

পয়োধৰ অধৰ দৰ্শন নখ হাল।।

খসল কেশ-পাশ তুটল হাব।।” ইত্যাদি (কেলিগোপাল)

ইয়াত গৃহীত বিশেষণ বোৰৰ দ্বাৰা গোপী-কৃষ্ণৰ মিলন ক্ৰিয়াটিক অত্যন্ত বৰ্ণনীয় কৰি তোলা হৈছে।

“চিন্তিত গোপিনী পেখয়ে নৈবাশ্য।

লম্বিত আনন ফোকাৰে নিশ্বাস।।

তনুমন বামৰি নয়নে বুৰে বাৰি।

পদনৰ ক্ষিতি লেখু দেখু অন্ধিয়াৰি।।

কুচ দুহ কুঙ্কুম লেপিত লোলে।

তাপিত ব্ৰজবধু শঙ্কৰে বোলে।” (কেলিগোপাল)

ইয়াত উল্লিখিত বিশেষণবোৰৰ দ্বাৰা বিবহ-কাতৰা গোপিনী অতি বৰ্ণনীয় হৈ উঠিছে। এই বিশেষণ-বক্তৃতাই বৰ্ণনীয় বিষয়ৰ লগত খাপ খাই ঔচিত্য অনুসৰী হ'লে সমস্ত সংকাব্যৰ জীৱনকপে থাকে। ইয়াৰ দ্বাৰাই বস অতিশয় পৰিপুষ্টভাৱে উথলি উঠে। যিটোৱে নিজ মহিমাৰ দ্বাৰা বস-স্বভাৱ অলঙ্কাৰক অলৌকিক শোভা-সম্পন্ন কৰি তোলে; কাব্যত তেনে বিশেষণ ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে।

সম্বন্ধি বক্তব্যঃ য'ত বৈচিত্ৰ্য প্ৰকাশৰ অৰ্থে সৰ্বনাম আদি শব্দ প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা কোনো বিষয় আবৃত কৰি ৰখা হয় তাক সম্বন্ধি-বক্তব্য বোলে। ইও পদ-পূৰ্বাৰ্দ্ধ-বক্তব্যৰ প্ৰকাৰ-বিশেষ।

“মলয়া পৰনে আহি ক'লে কিবা কাণে কাণে।”

ইয়াত মলয়া পৰনৰ কথাৰ অৰ্থটি যে ভাষাৰে প্ৰকাশ কৰিব পৰা অৰ্ধবিলাকতকৈ অতিবিস্তৃত এক ধৰণৰ—এইটো বুজাবৰ কাৰণে ‘কিবা’ সৰ্বনাম শব্দৰ দ্বাৰা অৰ্থটি আবৃত কৰি কোৱা হৈছে।

লিঙ্গ-বৈচিত্ৰ্য-বক্তব্যঃ আন একপ্ৰকাৰ পদ পূৰ্বাৰ্দ্ধ-বক্তব্য হৈছে লিঙ্গ-বৈচিত্ৰ্য-বক্তব্য। বিভিন্ন-লিঙ্গক শব্দৰ প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা বক্তব্য অৰ্থ প্ৰকাশিত হ'লেও যে কোনো, বিশেষ লিঙ্গৰ শব্দ ব্যৱহাৰ কৰি, ৰমণীয়তা বঢ়াই দিয়া হয় সেয়ে লিঙ্গ-বৈচিত্ৰ্য-বক্তব্য।

“কাৰ পৰশত ফুলিলি বাঁহে” ইত্যাদি-(বমুনাথ চৌধুৰী)

ইয়াত পুলিঙ্গ ‘বন্ধু’ শব্দ প্ৰয়োগ নকৰি স্ত্ৰীলিঙ্গ ‘বাঁহে’ (বাঁহী) শব্দ প্ৰয়োগ কৰাত লিঙ্গ-বৈচিত্ৰ্য-বক্তব্যৰ পুষ্টি হৈছে।

বৃত্তি-বক্তব্য, ধাতু বা ক্ৰিয়া-বৈচিত্ৰ্য-বক্তব্য আদি, পদ-পূৰ্বাৰ্দ্ধ-বক্তব্যৰ, আৰু কেইটামান ভেদ আছে।

৩.৫.৩ পদোত্তৰাৰ্দ্ধ বক্তব্য

সুপ্-তিঙ্ কপ প্ৰত্যয়ৰ সন্নিবেশৰ দ্বাৰা য'ত বৰ্ণনাটিক হৃদয়গ্ৰাহী কৰি তোলা হয়, সেইপ্ৰত্যয়াশ্ৰিত বক্তব্যক প্ৰত্যয়-বক্তব্য বা পদোত্তৰাৰ্দ্ধ-বক্তব্য বোলা হয়। এই বক্তব্যও কাৰকবৈচিত্ৰ-বিহিত, পুৰুষ বৈচিত্ৰ্য-বিহিত আদি ভেদে নানাপ্ৰকাৰ।

কাৰক-বৈচিত্ৰ্য-বিহিতঃ য'ত কাব্যৰ শোভাৰ্থে অকাৰকক কাৰকৰূপে বা আন কাৰকক আন কাৰকৰূপে উপস্থাপিত কৰা হয় সেই বক্তব্য কাৰকবৈচিত্ৰ্যবিহিত। যেনে-

“সুখৰ আহত শান্ত উল্লাসে বহন কৰিছে ব্যৰ্থ নিশ্বাস।” (দেৱকান্ত বৰুৱা)

আৰু - “উল্লাস আৰু অশ্রুৰ মাজত গুইছে বিশ্ৰামে ক্লান্ত হৈ।”

ইয়াত বহন আৰু শয়ন ক্ৰিয়াৰ অকৰ্তা উল্লাস আৰু বিশ্ৰামক তাৰ কৰ্তাকৰূপে উপস্থাপিত কৰাত কবিতা ফাকি বেছি মনোমোহা হৈছে।

“কৰুণা ভৰা হৃদয় মাজে। কিয়নো বিকল বাগিনী বাজে।।”

হৃদয় মাজ বাগিনী বাজনাৰ কোনো কাৰক নহয় যদিও, তাক কাব্য শোভাৰ্থে অধিকৰণ কাৰকৰূপে উপস্থাপিত কৰা হৈছে।

পুৰুষ-বৈচিত্ৰ্য-বিহিতঃ কাব্য শোভাৰ্থে য'ত প্ৰথম, মধ্যম, উত্তম পুৰুষৰ কোনো এটা ব্যৱহাৰ কৰা হয় সেই বক্তৃতা 'পুৰুষ-বৈচিত্ৰ্যবিহিত'।

"কহে কৃষ্ণ-কিঙ্কৰ হৰিক ভক্ত লোহি।

হৰি বিনে সুহৃদ বাহুৰ নাহি কেই।।" (বৰগীত)

এই কথা কৃষ্ণকিঙ্কৰে নিজে কৈছে হেতুকে যদিও ইয়াত উত্তম পুৰুষ ব্যৱহাৰ কৰা উচিত আছিল। তথাপি প্ৰথম পুৰুষ ব্যৱহাৰ কৰি নিজৰ বিনয় প্ৰকাশৰ দ্বাৰা কাব্য-শোভাৰ পুষ্টিসাধন কৰা হৈছে।

দৃষ্টান্তৰূপে ইয়াত কেই প্ৰকাৰমান বক্তৃতাৰ কথা কোৱা হ'ল। কবিৰ প্ৰতিভা-প্ৰভাৱত পূৰ্বোক্ত পদপূৰ্বাৰ্দ্ধবক্তৃতা আৰু পদোত্তৰাৰ্দ্ধ-বক্তৃতা আৰু বহুপ্ৰকাৰ হ'ব পাৰে।

৩.৫.৪ বাক্য বক্তৃতা

অৱয়বী এটা, সৰ্বাঙ্গসুন্দৰ হ'বলৈ হ'লে যিদৰে অৱয়ব বিলাকৰ প্ৰত্যেকৰ সৌন্দৰ্য্যৰ বাহিৰেও সেইবিলাকৰ বিৱেশ-সৌষ্ঠৱ অৱশ্যে অপেক্ষণীয়, সেইদৰে সৰ্বাঙ্গসুন্দৰ কাব্য হ'বলৈ হ'লেও বক্তৃতাৰাপন্ন পদ বিলাকৰ বক্তৃতাৰে বা বিচিত্ৰভাৱে সমাবেশ অৱশ্যে অপেক্ষণীয়। অৱয়ববিলাকৰ সৌন্দৰ্য্য আৰু সেইবিলাকৰ সন্নিবেশ-সৌন্দৰ্য্যৰ দ্বাৰা অৱয়বীত তদতিৰিক্ত একপ্ৰকাৰ সামূহিক সৌন্দৰ্য্য ফুটি উঠে। পদ আদি অৱয়বৰ বক্তৃতাৰ বাহিৰে বাক্যত পদবিলাকৰ সন্নিবেশ-বৈচিত্ৰ্যাকপ আন একপ্ৰকাৰ বক্তৃতা থাকে; তাকে বোলে বাক্যবক্তৃতা। অৰ্থাৎ বাক্যটি যিবিলাক পদৰ দ্বাৰা, যেনেভাৱে গঠন কৰিলে সহায় সামাজিকৰ হৃদয়ত অলৌকিক আত্মদ বা আনন্দপৰিস্পন্দবিশেষ আধন কৰিব পাৰে, কাব্যৰ সেই ভঙ্গিমাটিৰ নাম বাক্যবক্তৃতা।

এই বাক্য-বক্তৃতাও কবিৰ কচি আৰু প্ৰতিভা অনুসৰি বহু প্ৰকাৰ হয়। সমস্ত অৰ্থালঙ্কাৰ এই বাক্য-বক্তৃতাৰ ভিতৰতে পৰে। সকলো সালঙ্কাৰ, বসাল কবিতাই ইয়াৰ উদাহৰণ।

৩.৫.৫ প্ৰকৰণ বক্তৃতা

বাক্য কিছুমান লগ-লগি একোটা প্ৰকৰণ হয়। যিদৰে কিছুমান সুন্দৰ বস্তু সুন্দৰভাৱে সজ্জিত কৰি ৰাখিলে তাৰ দ্বাৰা তাত এটা সামুদায়িক সৌন্দৰ্য্য উৎপন্ন হয়,—তাৰ ভিতৰত কোনো এটা বস্তু যথাস্থানত সন্নিবিষ্ট নহ'লে সেই সৌন্দৰ্য্যৰ ভ্ৰুটি ঘটে; সেইদৰে বাক্যাৰ্থবিলাকৰ যথাৰীতি সন্নিবেশৰ দ্বাৰাহে প্ৰকৰণ বা অধ্যায় এটা, নাটকৰ ক্ষেত্ৰত, প্ৰত্যেকটা অঙ্ক মনোহৰ হৈ উঠে। এনে প্ৰকৰণৰ মনোহাৰী ৰচনাই প্ৰকৰণ-বক্তৃতা। যেনে শ্ৰীশঙ্কৰদেৱৰ ৰচিত 'বাম বিজয়' নাটকত পৰশুৰামৰ লগত বামৰ সমাগম-প্ৰসঙ্গত, পৰশুৰামৰ আৰু মহৰ্ষি বিশ্বামিত্ৰৰ

হতাহতিৰ কথা অৱতাৰণা কৰা হৈছে। মহৰ্ষি বিশ্বামিত্ৰ নিজে লগত থাকি শ্ৰীৰামৰ এনে বিপদৰ সময়ত একাধাৰ কথাও নোকোবাকৈ থকাটো অশোভন। কবিয়ে এই অশোভাৰ বাৰণৰ অৰ্থেই এই খণ্ড যুদ্ধখনৰ অৱতাৰণা কৰিছে। এনেকৈ কাব্য বা নাটকত বসৰ পৰিপুষ্টিৰ কাৰণে নানা পাত্ৰ-পাত্ৰী বা ঘটনা-বৈচিত্ৰ্যৰ অৱতাৰণা সৰ্বত্ৰই কৰা হয়।

৩.৫.৬ প্ৰবন্ধ বক্তৃতা

ওপৰৰ পাঁচবিধ বক্তৃতাৰ সমাবেশত গোটেই গ্ৰন্থখনত যি এটা সামূহিক বৈচিত্ৰ্য জন্মে যিটোৰ দ্বাৰা, সমগ্ৰ গ্ৰন্থখন এটা পৰিপুষ্টি চমৎকাৰাঙ্কক আহ্লাদৰ হেতু হয় ; সেইটোক বোলা হয় প্ৰবন্ধবক্তৃতা। সমগ্ৰ কাব্য বা নাটক ইয়াৰ উদাহৰণ। কুম্ভকে বৈচিত্ৰ্যপূৰ্ণ বাক্য ভঙ্গীক কাব্যৰ জীৱন বুলিছে। বসবাদীসকলৰ বস আৰু বসভাস আদিক নাইবা, অন্যান্য কাব্য ধৰ্মক তেওঁ অস্বীকাৰ কৰা নাই।

“নিবস্তৱ বসোদ্ধাৰ-গৰ্ভ-সৌন্দৰ্য্যনিৰ্ভৰাঃ।

গিৰাঃ কবীনাং জয়ন্তি ন কথামাত্ৰমাপ্তিতঃ।। (বক্ৰোক্তি জীবিত)

এই শ্লোকত কুম্ভকে স্পষ্টভাৱে কবিবাক্যত বসৰ প্ৰাধান্য স্বীকাৰ কৰিছে।
আচাৰ্যজনে কৈছে যে—

“মাৰ্গনিঃশূন্যসুভগো মাধুৰ্য্যাদিগুণোদয়ঃ।

অলঙ্কৰণ-বিন্যাসো বক্তৃতাতি-শয়াশ্চিতঃ।।

কুণ্ডলীচিহ্না-মনোহাৰি বসানাং পৰিপোষণম্।

স্পৰ্দ্ধয়া বিদ্যাতে যত্র যথাস্বমুভয়োৰপি।।

সা কাপ্যৱস্থিতি শুদ্ধিদাত্ৰাদৈক নিৰন্ধনম্।

পদাদিবাক্‌পৰিস্পন্দ-সাৰঃ সাহিত্যমুচ্যতে।।”

উক্ত মাৰ্গ, মাধুৰ্য্যাদি গুণ, অলঙ্কাৰ বিন্যাস, বক্তৃতা বিন্যাস, বৃত্তি, ঔচিত্য আৰু নানাবিধ বসৰ পৰিপুষ্টি - এই সকলো শব্দ আৰু অৰ্থ এই উভয়কে আশ্ৰয় কৰি, পৰস্পৰে স্পৰ্দ্ধা সহকাৰে (জেদাজেদিভাৱে) থাকে। সেই বাক্য-শোভাৰ সাৰভূত, সামাজিকৰ আহ্লাদৰ হেতু, অৱস্থা বিশেষেই প্ৰকৃত সাহিত্য।

ইয়াৰ দ্বাৰা, অন্যান্য সাহিত্যিকৰ অস্বীকৃত, সকলো সাহিত্য ধৰ্মৰে উপযোগিতা বা উপাদেয়তা স্বীকাৰ কৰা হৈছে। কিন্তু পূৰ্বোক্তৰূপ, বক্তৃতাৰ দ্বাৰাই বস ব্যঞ্জিত বা আত্মাদিত হয় গতিকে, এওঁৰ মতে, বক্ৰোক্তিয়ে কাব্যৰ প্ৰাণ বা আত্মা।
“বক্ৰোক্তিঃ কাব্য-জীবিতম্”।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

বামন, কদমত আৰু পৰৱৰ্তী আলংকাৰিকসকলে বক্ত্ৰোক্তিক কেনেদৰে স্বীকৃতি দিছে? (৬০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

.....

.....

.....

.....

.....

৩.৬ সাৰাংশ (Summing Up)

ষষ্ঠশতিকাতে ভামহে বক্ত্ৰোক্তিক সকলো অলংকাৰৰ সাধাৰণ ধৰ্ম বুলি মত পোষণ কৰিছিলে। ভামহৰ এই অভিমতকে আধাৰ ৰূপে গ্ৰহণ কৰি ৰাজানক কুন্তকে 'বক্ত্ৰোক্তি কাব্য-জীৱিতম্' অৰ্থাৎ বক্ত্ৰোক্তিয়ে কাব্যৰ জীৱন বা প্ৰাণ বুলি যুক্তিৰে বক্ত্ৰোক্তিবাদ প্ৰতিষ্ঠা কৰিলে। তেওঁৰ মতে বক্ত্ৰোক্তি হ'ল 'বৈদম্বা ভংগী ভনিতি এনে বিপ্লৱত'পূৰ্ণ ভংগীতে কাব্যসুখমা লুকাই থাকে। তেওঁৰ মতে কাব্যত বক্ত্ৰোক্তি ছয় প্ৰকাৰে প্ৰকাশ পায়। তেনেদৰে আশ্ৰয় অনুযায়ী বক্ত্ৰোক্তিক ছটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি।

৩.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

১. বক্ত্ৰোক্তিৰ সংজ্ঞা লিখি কুন্তকৰ বক্ত্ৰোক্তিবাদৰ আলোচনা কৰক।
২. ব্যাখ্যা কৰা—'বক্ত্ৰোক্তি কাব্যজীৱিতম্'।

৩.৮ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/ Suggested Readings)

ড° মুকুন্দ মাধৱ শৰ্মা	: ধ্বনি আৰু বসতত্ত্ব
যতীন বৰা	: ছন্দ, ধ্বনি আৰু অলঙ্কাৰ
তীৰ্থনাথ শৰ্মা	: সাহিত্য-বিদ্যা পৰিক্ৰমা
ত্ৰৈলোক্যনাথ গোস্বামী	: নন্দনতত্ত্ব : প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্য
মনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰী	: সাহিত্য দৰ্শন
S.K. Dey	: Sanskrit Poetics

চতুৰ্থ বিভাগ
বীতিবাদ আৰু ঔচিত্যবাদ

বিভাগৰ গঠন :

- ৪.১ ভূমিকা (Introduction)
- ৪.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ৪.৩ অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ স্বৰূপ
- ৪.৪ অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ বিভিন্ন সম্প্ৰদায়
- ৪.৫ বীতি পদটিৰ অৰ্থ, প্ৰকাৰভেদ
- ৪.৬ ঔচিত্যৰ অৰ্থ
- ৪.৭ বীতিবাদ
- ৪.৮ ঔচিত্যবাদ
- ৪.৯ সাৰাংশ (Summing Up)
- ৪.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ৪.১১ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

৪.১ ভূমিকা (Introduction)

ভাৰতীয় অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ পৰিধি বিস্তৃত। প্ৰাচীন কালত মানুহৰ সমাজত খাদ্য, বস্ত্ৰ আৰু বাসস্থানৰ প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণ হোৱাৰ পাছতেই সাহিত্যিক আনন্দ লাভৰ বাবে সাহিত্যৰ সূচনা হয়। বেদ-বেদান্ত-বেদাঙ্গসমূহে এই কথাৰেই প্ৰমাণিত কৰে। সাহিত্যৰ লগে লগে সমাজত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ প্ৰয়োজনীয়তা অনুভূত হয় আৰু ইয়াৰ ফলস্বৰূপে অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ আৰম্ভণি হোৱা দেখা যায়। সাহিত্যৰ গুণাগুণ তথা লক্ষণ আদি যি শাস্ত্ৰত আলোচনা কৰা হয় সেয়াই হ'ল অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰ। ভাৰতবৰ্ষত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ আৰম্ভণি কেতিয়া হৈছিল সেই বিষয়ে প্ৰমাণিত তথ্য দিয়াটো সম্ভৱ নহয় যদিও যাক্ষপ্ৰণীত নিকন্তু গ্ৰন্থত পোৱা উপমাৰ কথা, আদিকাব্য বামাংগত পোৱা বিভিন্ন বসৰ কথা আদিয়ে এইটোকে প্ৰমাণ কৰে যে ভাৰতবৰ্ষত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ অস্তিত্ব বহু প্ৰাচীন। পৰৱৰ্তী কালত পণ্ডিতসকলে অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ বিষয়ে বিভিন্ন ধৰণৰ চিন্তা-চৰ্চা আৰম্ভ হয়। প্ৰথম অৱস্থাত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ এটি সীমিত পৰিধি আছিল যদিও সময়ৰ লগে লগে এই শাস্ত্ৰই বিস্তৃত পৰিধি লাভ কৰে আৰু বিভিন্ন সময়ত পৃথক পৃথক পণ্ডিতৰ গবেষণাসমৃদ্ধ দৃষ্টিভঙ্গীৰে আলোকিত হৈ এই শাস্ত্ৰই এটি বিশেষ ৰূপ লাভ কৰে। ইয়াৰ লগে লগে সৃষ্টি হয় অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ বিভিন্ন সম্প্ৰদায়। আচাৰ্য্য ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰেৰে যি শাস্ত্ৰৰ আনুষ্ঠানিকভাৱে সূচনা হয় পৰৱৰ্তী কালত সেই অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰই এটি বৃহৎ আকাৰ ধাৰণ কৰে।

বৰ্তমান যুগত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰ বুলি ক'লে সাহিত্যৰ লগত জড়িত বিভিন্ন ধ্যান-ধাৰণাক সামৰি লোৱা শাস্ত্ৰকেই বুজায়। এই অধ্যায়টিত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ অন্তৰ্গত ৰীতিবাদ আৰু ঔচিত্যবাদৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে।

৪.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ বিষয়ে এটি ধাৰণা লাভ কৰিব পাৰিব,
- অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ বিভিন্ন সম্প্ৰদায়ৰ লগত পৰিচিত হ'ব পাৰিব,
- অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত থকা ৰীতিৰ লক্ষণৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব,
- অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত আলোচনা কৰা ঔচিত্যৰ স্বৰূপ বিচাৰ কৰিব পাৰিব।

৪.৩ অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ স্বৰূপ

সমাজত গঢ় লোৱা প্ৰত্যেক শাস্ত্ৰে এটি নিজা ইতিহাস থাকে। আন আন শাস্ত্ৰৰ নিচিনাকৈ অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰেও এটি ইতিহাস আছে। এই ইতিহাস অধ্যয়ন কৰিলে জনা যায় যে এদিনতে অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ আৰম্ভণি আৰু বিকাশ হোৱা নাছিল। সাহিত্যৰ সৃষ্টি আৰু সাহিত্য বিষয়ৰ অধ্যয়ন তথা আলোচনাৰ ফলেই হ'ল অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰ। ভাৰতীয় অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰক সাহিত্য শাস্ত্ৰ বুলিও কোৱা হৈছিল। সাহিত্য পদটোৱে শব্দ আৰু অৰ্থৰ সাহচৰ্য্যত প্ৰকাশ পোৱা এটি সম্মিলিত ৰূপক বুজায়। 'সহিতস্য ভাবঃ সাহিত্যম্'—এই ব্যুৎপত্তি অনুসৰি সাহিত্যক সামগ্ৰিকভাৱে শব্দ আৰু অৰ্থৰ যথোপযুক্ত সম্মিলনৰ বিষয় হিচাপে গণ্য কৰা হয়। কাব্যমীমাংসা গ্ৰন্থত আচাৰ্য বাজশেখৰে সাহিত্যবিদ্যা প্ৰসঙ্গত কৈছে—'শব্দার্থয়োৰ্থথা বৎ সহভাৱেন বিদ্যা সাহিত্যবিদ্যা'। এই ব্যুৎপত্তিয়ে সাহিত্য পদৰ জৰিয়তে কাব্যকেই সূচায়। ভাৰতীয় অলঙ্কাৰশাস্ত্ৰত কাব্য শব্দটোৱে সকলো ধৰণৰ সাহিত্যক বুজায়। আচাৰ্য ভামহৰ কথাই ইয়াকে প্ৰমাণ কৰে। ভামহে কাব্যৰ স্বৰূপ প্ৰসঙ্গত কৈছে—'শব্দার্থৌ সহিতৌ কাব্যম্'। কাব্য বা সাহিত্যৰ বিভিন্ন অঙ্গ বা উপাদান থাকে। যেনে—গুণ, দোষ, ৰীতি, বস, ভাব আদি। কাব্য বা সাহিত্যৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিবলৈ গ'লে স্বাভাৱিকভাৱে এই অঙ্গ বা উপাদানসমূহৰ আলোচনা আহি পৰে। বিভিন্ন পণ্ডিতে বিভিন্ন ধৰণে তেওঁলোকৰ গ্ৰন্থত এই উপাদানসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে। প্ৰকৃততে যি শাস্ত্ৰত কাব্যৰ লক্ষণ, কাব্যৰ বিভাগ, গুণ-অলঙ্কাৰ-ৰীতি আদি কাব্যৰ উপাদানসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হয় তাকেই অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰ বোলে। এইখিনিতে মনককিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰ বুলি ক'লে যে কেবল মাত্ৰ অলঙ্কাৰ বিষয়ক গ্ৰন্থকে বুজাব সেইটো নহয়। অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত কাব্যৰ স্বৰূপ, বস, ধ্বনি, বক্তব্য, ৰীতি, গুণ তথা অলঙ্কাৰ আদি কাব্যৰ লগত নিবিড়ভাৱে জড়িত বিষয়বোৰৰ আলোচনা কৰা

হয়। অলঙ্কার শব্দটোৰ অৰ্থ হ'ল ভূষণ—অৰ্থাৎ যিটোৱে সৌন্দৰ্য বৃদ্ধি কৰে। কাব্যালঙ্কাৰসূত্ৰবৃত্তিত আচাৰ্য বামনে কৈছে—'সৌন্দৰ্য্যমলংকাৰঃ'। অৰ্থাৎ বামনৰ মতে সৌন্দৰ্যই হ'ল অলঙ্কাৰ। গতিকে সৌন্দৰ্যৰ লগত অলঙ্কাৰ গভীৰভাৱে জড়িত। কাব্যতো অলঙ্কাৰে সৌন্দৰ্য বৃদ্ধি কৰে। সেইকাৰণে অলঙ্কাৰক কটক-কুণ্ডলৰ লগত তুলনা কৰা হয়। সাহিত্য-দৰ্পণত কোৱা হৈছে—'অলঙ্কাৰাঃ কটককুণ্ডলাদিবৎ'। কিন্তু অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত থকা অলঙ্কাৰ পদটোত 'ভূষণ' বা 'সৌন্দৰ্য্যকাৰক'—অৰ্থ গ্ৰহণ কৰিলে দোষ আদি কাব্যৰ উপাদান এই শাস্ত্ৰৰ অন্তৰ্ভুক্ত হ'ব নোৱাৰে। সেই কাৰণে কোৱা যায় যে এই ক্ষেত্ৰত অলঙ্কাৰ পদটো উপলক্ষণত ব্যৱহাৰ হৈছে। ইয়াত অলঙ্কাৰ শব্দটোৱে কাব্যৰ সকলো উপাদান তথা কাব্যৰ লক্ষণ আদিকে সামৰি লৈছে। তদুপৰি 'অলং' পদটো সংস্কৃতত যথেষ্ট অৰ্থতো ব্যৱহাৰ হয়। এই অৰ্থগ্ৰহণ কৰিলে অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ অৰ্থ হয় যি শাস্ত্ৰৰ দ্বাৰা যথেষ্ট বা পৰ্যাপ্ত কৰা হয়। এই ক্ষেত্ৰত সামগ্ৰিক অৰ্থ হ'ব যি শাস্ত্ৰৰ দ্বাৰা কাব্যক বা সাহিত্যক পৰ্যাপ্ত কৰা হয় তাকেই অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰ বোলে। অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত থকা আলোচনাৰ মাজেদি কাব্য বা সাহিত্যক সম্পূৰ্ণভাৱে জনা যায়। কাব্য বা সাহিত্যৰ সামগ্ৰিক ৰূপটো দাঙি ধৰাই হ'ল অলঙ্কাৰ গ্ৰন্থ, সেইদৰে ধ্বনিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা গ্ৰন্থখনো অলঙ্কাৰ গ্ৰন্থ। ৰাজশেখৰৰ কাব্যমীমাংসা, ধনঞ্জয়ৰ দশৰূপক, ক্ষেমেস্তৰ ঔচিত্যবিচাৰচৰ্চা, ভোজৰ সৰস্বতীকণ্ঠাভৰণ, মন্যট ভট্টৰ কাব্যপ্ৰকাশ, বিশ্বনাথ কবিৰাজৰ সাহিত্যদৰ্পণ, আনন্দবৰ্ধনৰ ধ্বন্যালোক, দণ্ডীৰ কাব্যদৰ্শ, ভামহৰ কাব্যালঙ্কাৰ, বামণৰ কাব্যালঙ্কাৰসূত্ৰবৃত্তি আদি সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ মূল্যবান গ্ৰন্থ। ভৰত মুনিক ভাৰতীয় অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ প্ৰবৰ্তক হিচাপে স্বীকাৰ কৰা হয় আৰু তেওঁৰ নাট্যশাস্ত্ৰক এতিয়ালৈকে প্ৰাপ্ত অলঙ্কাৰ গ্ৰন্থসমূহৰ ভিতৰত প্ৰাচীনতম বুলি স্বীকৃতি দিয়া হয়।

আত্মমূল্যায়ণৰ প্ৰশ্ন :

অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ মূল প্ৰাতিপদ্য বিষয় কি? (৪০ টামান শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক।)

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

ইতিমধ্যে পূৰ্বোক্ত অধ্যায় সমূহত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ বিভিন্ন সম্প্ৰদায়ৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। এই বিষয়ে ভালদৰে জানিবলৈ ইয়াতো সংক্ষেপে আলোচনা কৰা হৈছে। আন আন শাস্ত্ৰৰ দৰে অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰতো বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন ধৰণৰ মতবাদৰ সংযোজন হৈছে। বিভিন্ন পণ্ডিতে আগবঢ়োৱা এই মতামতৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি ভাৰতীয় অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত কিছুমান সম্প্ৰদায় গঢ় লৈছে। একে একোটা সম্প্ৰদায়ত একাধিক পণ্ডিতে নিজৰ গ্ৰন্থ বা আলোচনাৰ মাধ্যমেৰে মতামত আগবঢ়াইছে। এই প্ৰথা এতিয়াও চলি আছে আৰু ইয়াৰ মাজেৰে ভাৰতীয় অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ প্ৰসাৰ বৃদ্ধি পাই আহিছে। বেলেগ বেলেগ সময়ত লাভ কৰা তথ্যসমূহৰ ভিত্তিত ভাৰতীয় অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত মূলতঃ পাঁচ প্ৰকাৰৰ সম্প্ৰদায় নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হৈছে। সেইবোৰ হ'ল—বস সম্প্ৰদায়, অলঙ্কাৰ সম্প্ৰদায়, বীতি সম্প্ৰদায়, ধ্বনি সম্প্ৰদায় আৰু বক্ৰেন্দ্ৰ সম্প্ৰদায়। ইয়াৰ উপৰি কিছুমান পণ্ডিতে ঔচিত্যক পৃথক সম্প্ৰদায় বুলি ক'ব খোজে কিন্তু এইটো সৰ্বজন স্বীকৃত সিদ্ধান্ত নহয়। তদুপৰি বহু পণ্ডিতে বক্ৰেন্দ্ৰ আৰু ঔচিত্যক সম্প্ৰদায় বুলি নকৈ সিদ্ধান্ত বা বাদ হিচাপেহে গ্ৰহণ কৰিব খোজে। কিন্তু সম্প্ৰদায়ৰ সংখ্যা গিমােনেই নহওক কিয় বস-অলঙ্কাৰ-বীতি-ধ্বনি-বক্ৰেন্দ্ৰ আৰু ঔচিত্যক লৈ সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত বেলেগ বেলেগ আলোচনা দেখিবলৈ পোৱা যায়। তলত এই সম্প্ৰদায়সমূহৰ বিষয়ে চমুকৈ আলোচনা কৰা হ'ল।

বস সম্প্ৰদায় : ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰেৰে এই সম্প্ৰদায়ৰ আৰম্ভণি বুলি কোৱা হয়। আচাৰ্য ভৰতে তেওঁৰ গ্ৰন্থত বসসূত্ৰৰ বিষয়ে কৈছে— 'তত্র বিভাবানুভাবব্যভিচাৰিসংযোগাদ্ৰসনিম্পত্তিঃ' অৰ্থাৎ বিভাব, অনুভাব আৰু ব্যভিচাৰী ভাবৰ সম্বন্ধৰ ফলত সহায় পাঠকৰ হৃদয়ত প্ৰকাশ পোৱা ৰতি আদি স্থায়ী ভাবেই হ'ল বস। যদিও নাট্যশাস্ত্ৰত ভৰত মুনিৱে নাটকৰ বিষয়তহে বসৰ কথা প্ৰত্যক্ষভাৱে এইদৰে কৈছে কিন্তু প্ৰকৃততে ভৰত মুনিৰ গ্ৰন্থত অধিকাংশ ক্ষেত্ৰতে কাব্য আৰু নাট্য সমাৰ্থক শব্দ ৰূপে ব্যৱহৃত হৈছে। অভিনৱগুপ্তই স্পষ্টকৈ কৈছে—'কাব্যং চ নাট্যমেব' অৰ্থাৎ 'কাব্য হ'ল নাটক'। এই সম্প্ৰদায়ৰ মতে ৰসেই হ'ল কাব্যৰ প্ৰধান, কাব্যৰ মূল, আত্মা। নাট্যশাস্ত্ৰত বসৰ প্ৰাধান্য ব্যাখ্যা কৰি কোৱা হৈছে—'ন হি বসাদৃতে কশ্চিদৰ্থঃ প্ৰবৰ্ততে' —অৰ্থাৎ বস অবিহনে কোনো অৰ্থই প্ৰযুক্ত নহয়। নাট্যশাস্ত্ৰত থকা বসৰ বিষয়ে এই ধাৰণাক কেন্দ্ৰ কৰি পৰৱৰ্তী কালত বিভিন্ন আলঙ্কাৰিকে কাব্যৰ প্ৰসঙ্গত বসৰ চৰ্তবিহীন প্ৰাধান্য মানি লৈছে। এই ক্ষেত্ৰত আচাৰ্য মন্মটভট্ট, ভোজ, ধনঞ্জয়, বিশ্বনাথ কবিৰাজ আদিৰ নাম উল্লেখ কৰিব পাৰি। বিশ্বনাথ কবিৰাজে তেওঁৰ 'সাহিত্য দৰ্পণ' গ্ৰন্থত কাব্যৰ লক্ষণ প্ৰসঙ্গত কৈছে— 'বাক্যং বসায়কং কাব্যং' অৰ্থাৎ 'বস আত্মা সৰ'—তেনেকুৱা বাক্যই হ'ল কাব্য। এইদৰে বস সম্প্ৰদায়ে বসকেই কাব্যৰ আত্মা বুলি স্বীকাৰ কৰিছে। ইয়াত বস বুলি ক'লে ভাৱ-বসান্ধাৰ-ভাৱাভাস আদিও অন্তৰ্ভুক্ত হয়। কাব্য বস ন বিধ। এই সম্প্ৰদায় মতে কাব্য

পাঠৰ মাজেদি পাঠকে যি আনন্দ লাভ কৰে সেইটো 'ব্ৰহ্মাখাদসহোদৰঃ' অৰ্থাৎ ব্ৰহ্মপ্ৰাপ্তিৰ আনন্দৰ দৰে।' পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথেও এই মন্তব্যৰ অনুগামী।

অলঙ্কাৰ সম্প্ৰদায় : আচাৰ্য ভামহক কেন্দ্ৰ কৰি এই সম্প্ৰদায় গঢ় লয় আৰু উদ্ভট, দণ্ডী, কছট আৰু প্ৰতীহাৰেব্দুৰাজক এই সম্প্ৰদায়ৰ আলঙ্কাৰিক বুলি স্বীকাৰ কৰা হয়। এইখিনিতে উল্লেখযোগ্য কথাটো হ'ল যে অলঙ্কাৰ সম্প্ৰদায়ৰ পণ্ডিতসকলে যে বসৰ বিষয়ে জনা নাছিল এইটো নহয় কিন্তু তেওঁলোকে বসক কাব্যৰ আত্মা হিচাপে স্বীকাৰ নকৰি কাব্যত অলঙ্কাৰেই প্ৰাধান্য থকা বুলি মত পোষণ কৰিছে। তদুপৰি এই আলঙ্কাৰিকসকলে বহুতো ক্ষেত্ৰত বসক অলঙ্কাৰৰ অধীন কৰি সেই প্ৰসঙ্গত 'বসবৎ' অলঙ্কাৰৰ অৱস্থিতি স্বীকাৰ কৰিছে। অৱশ্যে সকলো আলঙ্কাৰিকে একে সংখ্যক অলঙ্কাৰৰ অৱস্থিতি স্বীকাৰ কৰা নাই। আকৌ বহুতো ক্ষেত্ৰত এই সম্প্ৰদায়ৰ আলঙ্কাৰিকে গুণ আৰু অলঙ্কাৰৰ মাজত থকা প্ৰভেদক মানি লোৱা নাই। এই ক্ষেত্ৰত ভামহ আৰু দণ্ডীৰ নাম উল্লেখযোগ্য। অন্যান্য আলঙ্কাৰিকে অলঙ্কাৰ হিচাপে স্বীকাৰ কৰা 'ভাৰিক'ক আচাৰ্য ভামহ আৰু দণ্ডীয়ে গুণ হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছে। আকৌ দণ্ডীয়ে ব্যাপক অৰ্থত গুণক অলঙ্কাৰৰ ভিতৰতেই সামৰি লৈছে। এনেদৰে বিশ্লেষণ কৰিলে দেখা যায় যে অলঙ্কাৰৰ সংখ্যা বা বৈশিষ্ট্যৰ ক্ষেত্ৰত এই সম্প্ৰদায়ৰ আলঙ্কাৰিকসকলে সকলো ক্ষেত্ৰত সন্মত নহয়। কিন্তু তেওঁলোক সকলোৰে কাব্যত অলঙ্কাৰৰ প্ৰাধান্য স্বীকাৰ কৰি লৈছে। ইয়াতেই মনকৰিবলগীয়া বিষয়টো হ'ল যে আচাৰ্য ভামহ আৰু দণ্ডীয়ে যদিও তেওঁলোকৰ গ্ৰন্থত ধ্বনিৰ বিষয়ে প্ৰত্যক্ষভাৱে একো কোৱা নাই তথাপি তেওঁলোকে অলঙ্কাৰৰ মূল হিচাপে বক্তৃষ্টি বা অতিশয়োক্তিক গ্ৰহণ কৰিছে য'ত ব্যঙ্গ্যৰ অস্তিত্ব বিৰাজমান।

বীতি সম্প্ৰদায় : আচাৰ্য বামণক কেন্দ্ৰ কৰি এই সম্প্ৰদায়ৰ উদ্ভৱ হয়। বামণে বীতিক কাব্যৰ আত্মা বুলি স্বীকাৰ কৰি কৈছে—'বীতিৰাত্মা কাব্যস্য' আচাৰ্য দণ্ডীয়ে অৱশ্যে তেওঁৰ গ্ৰন্থত বীতিৰ বিষয়ে বহুবিস্তৃত আলোচনা আগবঢ়োৱা দেখা যায়। বিশ্বনাথ কবিৰাজেও তেওঁৰ 'সাহিত্য-দৰ্পণ'ত বীতিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে। এইখিনিতে মনকৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে বহুসংখ্যক আলঙ্কাৰিকে বীতিৰ অস্তিত্ব মানি লৈছে যদিও তেওঁলোকে বীতিকেই কাব্যৰ আত্মা বুলি স্বীকৃতি দিয়া নাই। এই সম্প্ৰদায়ৰ বিষয়ে পৰৱৰ্তী অংশত নিম্নত আলোচনা দাঙি ধৰা হ'ব।

ধ্বনি সম্প্ৰদায় : ধ্বনি বা বাঙ্গাৰ্থকেই কাব্যৰ আত্মা বুলি স্বীকাৰ কৰি লোৱা আলঙ্কাৰিকসকলক লৈ এই সম্প্ৰদায় গঠিত। আনন্দবৰ্ধনকেই এই সম্প্ৰদায়ৰ মূল প্ৰবক্তা হিচাপে মানিলেও ধ্বনিৰ অস্তিত্ব বহু প্ৰাচীন। আনন্দবৰ্ধনে হয়ঃ তেওঁৰ 'ধ্বন্যালোক' গ্ৰন্থৰ আৰম্ভণিতে কৈছে— 'কাব্যস্যাত্মা ধ্বনিবিত্তি বুধেঃ যঃ সমান্নাতপূৰ্বঃ'। অৰ্থাৎ 'প্ৰাচীন বৈয়াকৰণ আদিয়ে যি ধ্বনিক কাব্যৰ আত্মা হিচাপে

স্বীকাৰ কৰিছে সেই ধৰ্মৰ বিষয়েহে তেওঁ আলোচনা আগবঢ়াব লৈছে। আনন্দবৰ্ধনৰ এই উক্তিৰে প্ৰমাণ কৰে যে তেওঁৰ আগতেই পণ্ডিতসকলৰ মাজত ধৰ্মৰ বিষয়ে আলোচনা যথেষ্ট পৰিমাণে আছিল। এই কথা অনস্বীকাৰ্য যে আনন্দবৰ্ধনে তেওঁৰ 'ধৰ্ম্যালোক'ত ধৰ্মৰ বিস্তৃত ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে আৰু তেওঁ ইয়াকে দেখুৱাইছে কেনেদৰে ধৰ্মিয়ে কাব্যৰ আত্মা হ'ব পাৰে। যি নহওক ধৰ্মিতত্ত্বটো বসতত্ত্বৰ পৰাই সম্বৃত। কাৰণ আনন্দবৰ্ধনে আন ধৰ্মিসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰি বসধৰ্মিয়েই প্ৰাধান্য প্ৰদান কৰিছে। এই সম্প্ৰদায় মতে অপূৰ্ব ব্যঙ্গ্যার্থ ধৰ্ম কবোই হ'ল উত্তমকাব্য। যি কাব্যত ব্যঙ্গ্যার্থ বাচ্যার্থক অতিক্ৰম কৰি গৈ হৃদয় সংযোগী হয় তাকেই শ্ৰেষ্ঠ কাব্য বুলি স্বীকৃতি দিয়া হয়। এই সম্প্ৰদায়ৰ আনন্দবৰ্ধনসকলৰ মতে বৰ্ণ, পদ, বাক্য, মহাকাব্য, পদ আদিয়ে ধৰ্মৰ আশ্ৰয়ত হয়। তদুপৰি গুণ, অলঙ্কাৰ আদিয়ে বসধৰ্মনিকে আশ্ৰয় কৰি ইয়াৰেই সৌন্দৰ্য বৃদ্ধি কৰে। আনন্দবৰ্ধনে ধৰ্মৰ লক্ষণ এনেদৰে প্ৰকাশ কৰিছে—

“যত্রার্থঃ শব্দো বা তমর্থমুপসর্জনীকৃতস্থার্থো।

ব্যঞ্জিতঃ কাব্যবিশেষঃ স ধৰ্মবিত্তি সৃষ্টিভিঃ কথিতঃ।।”

অৰ্থাৎ 'য'ত শব্দ আৰু বাচ্যার্থ গৌণ থাকি ব্যঙ্গ্যার্থ প্ৰকাশ কৰে অৰ্থাৎ 'য'ত শব্দ আৰু বাচ্যার্থ গৌণ থাকি ব্যঙ্গ্যার্থ প্ৰকাশ কৰে তাকেই ধৰ্ম বুলি কোৱা হয়।' গতিকে ধৰ্ম বুলি ক'লে এক বিশেষ ধৰণৰ কাব্যক বুজোৱা হয়। ধৰ্মৰ অস্তিত্ব আৰু প্ৰাধান্য এতিয়া সৰ্বজনস্বীকৃত যদিও প্ৰথম অৱস্থাত প্ৰতীহাৰেন্দুবাজ, ভট্টনাথক, মহিমভট্ট আদি পণ্ডিতে এই সম্প্ৰদায়ৰ যথেষ্ট বিৰোধিতা কৰিছিল।

বক্ৰোক্তি সম্প্ৰদায় : বক্ৰোক্তি শব্দটো বহু প্ৰাচীন। ভাৰতীয় সাহিত্যত বিভিন্ন প্ৰসঙ্গত বক্ৰোক্তি পদটিৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায়। আচাৰ্য ভামহ আৰু দণ্ডীৰ মতে বক্ৰোক্তি হ'ল কাব্যৰ আৱশ্যকীয় ধৰ্ম। ভামহৰ মতে বক্ৰোক্তি সকলো অলঙ্কাৰৰ মূল। বক্ৰোক্তি হ'ল এটি বিশেষ ধৰণৰ অৰ্থপ্ৰকাশ ভঙ্গী যাৰ মূলত আছে শ্লেষ আৰু এই ভঙ্গী সাধাৰণভাৱে বাক্য প্ৰকাশৰ ভঙ্গীৰপৰা সম্পূৰ্ণ পৃথক। ভামহ প্ৰভৃতি আচাৰ্যৰ গ্ৰন্থত বক্ৰোক্তিৰ বিষয়ে আলোচনা থাকিলেও বক্ৰোক্তি সম্প্ৰদায়ৰ গুড়ি ধৰোতা হ'ল কুন্তক। কুন্তকে তেওঁৰ 'বক্ৰোক্তি-জীৱিত' নামৰ গ্ৰন্থত এই বিষয়ে গভীৰ আলোচনা আগবঢ়াইছে। আচাৰ্য কুন্তকে ভামহৰ অভিমতক পৰিস্ফুট কৰি বক্ৰোক্তিকেই কাব্যৰ আত্মা হিচাপে প্ৰতিপাদিত কৰিছে, 'বক্ৰোক্তিঃ কাব্য-জীৱিতম্'। বক্ৰোক্তিৰ প্ৰসঙ্গত কুন্তকে কৈছে- 'শাস্ত্ৰাদিপ্ৰসিদ্ধপ্ৰস্থানব্যতৰেকিবৈচিত্ৰ্যবিশেষঃ'। অৰ্থাৎ 'শাস্ত্ৰ আদিত প্ৰসিদ্ধ গাঁথনিৰ পৰা বেলেগ এটি বৈচিত্ৰ্য বিশেষেই হ'ল বক্ৰোক্তি।' কবি প্ৰতিভাৰ ফলস্বৰূপে প্ৰচলিত শব্দবোৰেই যি অৰ্থক নতুন ৰূপে প্ৰকাশ কৰাৰ পাৰে-সেই নতুন ৰূপায়ণ প্ৰক্ৰিয়াই হ'ল বক্ৰতা বা বক্ৰোক্তি। আচাৰ্য কুন্তকে বক্ৰোক্তিৰ প্ৰকাৰভেদ

সম্বন্ধেও তেওঁৰ গ্ৰন্থত বিস্তৃত আলোচনা আগবঢ়াইছে। ৰুদ্ৰট আৰু ৰুদ্ৰকেও তেওঁলোকৰ গ্ৰন্থত বক্তোক্তি বিষয়ক ধাৰণা আগবঢ়াইছে। কিন্তু উল্লেখনীয় কথাটো হ'ল যে ৰুদ্ৰটে আৰু ৰুদ্ৰকে বক্তোক্তি সম্বন্ধে যি ধাৰণা আগবঢ়াইছে সেয়া ভাস্কৰ, দণ্ডী আৰু কুন্তকৰ বক্তোক্তি বিষয়ক ধাৰণাতকৈ অলপ বেলেগ আৰু সীমিত পৰিধিৰ। বক্তোক্তিবাদক বহু পণ্ডিতে অলঙ্কাৰ সম্প্ৰদায়ৰ অন্তৰ্ভুক্ত ধাৰণা বুলি অভিমত প্ৰকাশ কৰে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ বিভিন্ন সম্প্ৰদায় গঢ় লৈ উঠাৰ কাৰণ কি? (৫০ টা মান শব্দ ভিতৰত উত্তৰ লিখক।)

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

৪.৫ বীতি পদটিৰ অৰ্থ আৰু প্ৰকাৰভেদ

সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত বীতিৰ বিষয়ে বিস্তৃত আলোচনা থকা দেখিবলৈ পোৱা যায়। বীতি শব্দটিৰ ব্যুৎপত্তিৰ বিষয়ে 'সৰস্বতীকণ্ঠাভৰণ' গ্ৰন্থত ভোজৰাজে কৈছে—'বীতিতাবিতিধাতোঃ সা ব্যুৎপত্ত্যাক বীতিৰুচাতে'। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল 'গতার্থক বীড় ধাতুৰ পৰা বীতি শব্দৰ উৎপত্তি হৈছে।' অৰ্থাৎ যাৰ দ্বাৰা গতি কৰা হয় তাকে বীতি বোলে। ভোজৰাজে বীতি বিষয়ত মৰ্গ পদটোৰ ব্যৱহাৰ কৰিছে আৰু এই ক্ষেত্ৰত তেওঁ স্পষ্টকৈ কৈছে—'বৈদৰ্ভাদিকৃতঃ পস্থাঃ কাব্যে মাৰ্গ ইতি শ্মৃতঃ'। অৰ্থাৎ 'বিদৰ্ভ আদি দেশত প্ৰচলিত কাব্য গতিৰ পস্থাৰু মাৰ্গ বুলি কোৱা হয়'। এই ধাৰণা অনুসৰি বীতি পদটোৱে কাব্য ৰচনাৰ ধৰণ বা পস্থাকেই বুজায়। 'সাহিত্য দৰ্পণ' গ্ৰন্থৰ নৱম পৰিচ্ছেদত বিশ্বনাথ কবিৰাজে বীতিৰ লক্ষণ প্ৰসঙ্গত কৈছে—'পদসংঘটনা বীতিৰঙ্গসংস্থাবিশেষবৎ। উপকৰ্ত্তী ৰসাদীনাম্ সা পুনঃ স্যাচ্চতুৰিধ'। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল 'মানুহৰ শৰীৰত যথাস্থানত হাত-ভৰি আদি অৱয়বৰ সন্নিবেশৰ দৰে শব্দার্থ শৰীৰযুক্ত কাব্যত যথাস্থানত পদসমূহৰ যোজনেই হ'ল বীতি'। বীতি কাব্যৰ আত্মকৰ্মী ৰসৰ উপকাৰ সাধন কৰে। বিশ্বনাথ কবিৰাজৰ মতে বীতি চাৰিবিধ—বৈদৰ্ভী, গৌড়ী, পাঞ্চালী আৰু লাটী। আচাৰ্য মনোৰঞ্জন

শাস্ত্ৰীদেৱে তেওঁৰ 'সাহিত্য-দৰ্শন' গ্ৰন্থত বীতিৰ বিষয়ে এটি যৌগিক অৰ্থ গ্ৰহণ কৰিছে। তেওঁৰ মতে, বীতি শব্দটো যোগকট আৰু ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল অন্তৰৰ শৌৰ্য বীৰ্য আদি গুণসমূহ ফুটি উঠোৱা বাৰ দ্বাৰা, কাব্যৰ তেনে অঙ্গসংস্থান বা গঠনেই হ'ল বীতি। বীতিৰ প্ৰকাৰভেদ লৈ আলঙ্কাৰিকসকলৰ মাজত মতভেদ দেখা যায়। এই প্ৰসঙ্গত কোৱা যায় যে দণ্ডীয়ে তেওঁৰ 'কাব্যদৰ্শ'ত নানা প্ৰকাৰৰ বীতি বা মাৰ্গৰ কথা স্বীকাৰ কৰিলেও এই গ্ৰন্থত কেৱল বৈদৰ্ভী আৰু গৌড়ী বীতিৰহে লক্ষণ আদি আলোচনা কৰিছে। বিশ্বনাথ কবিৰাজে চাৰি প্ৰকাৰৰ বীতিক স্বীকাৰ কৰিছে। ভোজ্যে আকৌ এই চাৰিবিধ বীতিৰ লগত অৱন্তিকা আৰু মগধী বীতিৰ সংযোজন আনিছে। বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বীতিৰ স্বৰূপৰ বিষয়েও আলঙ্কাৰিকসকলে বেলেগ বেলেগ অভিমত প্ৰকাশ কৰা দেখা যায়। বিশ্বনাথ কবিৰাজে বৈদৰ্ভী বীতি প্ৰসঙ্গত কৈছে—

“মাধুৰ্য্যবান্ধকৈবৰ্গৈ ৰচনা ললিতাধিকা।

অবন্তিবল্লবৃত্তিধা বৈদৰ্ভী বীতিৰিখ্যতে।।”

মাধুৰ্য্যগুণ প্ৰকাশক বৰ্ণৰ সহায়ত সুন্দৰ, সমাসহীন বা অলপ সমাস বিশিষ্ট ৰচনাকেই বৈদৰ্ভী বীতি বোলে। বামনাচাৰ্যৰ মতে কাব্যগুণসমূহ য'ত থাকে আৰু কোনো এটা শব্দগুণবো অভাৱ য'ত পোৱা নাযায় তাকে বৈদৰ্ভী বীতি বোলে। গৌড়ী বীতিৰ প্ৰসঙ্গত বিশ্বনাথ কবিৰাজে কৈছে—

“ওজঃপ্ৰকাশকৈবৰ্গৈৰ্বন্ধ আড়ম্বৰঃ পুনঃ।

সমাসবহলা গৌড়ী—।।”

‘ওজঃ প্ৰকাশক বৰ্ণেৰে উৎকট ৰচনাসমৃদ্ধ, সমাসৰ বাহ্যল্যযুক্ত বীতিয়েই হ'ল গৌড়ী বীতি’। সমাসৰ বাহলা গৌড়ী বীতিৰ সুস্পষ্ট লক্ষণ। পাঞ্চালী বীতিৰ লক্ষণ প্ৰসঙ্গত বিশ্বনাথ কবিৰাজে কৈছে—

“বৰ্ণেঃ শৌৰ্যেঃ পুনৰ্বয়োঃ।

সমস্ত-পঞ্চম-পদো বন্ধঃ পাঞ্চালিকা সভা।।”

মাধুৰ্য্য গুণ প্ৰকাশ নকৰা, ওজঃ গুণ প্ৰকাশ নকৰা, মধ্যম পৰিমাণৰ সমাস বিশিষ্ট ৰচনাকে পাঞ্চালী বীতি বোলে। কিন্তু ভোজ্যৰাজে পাঞ্চালী বীতিৰ বিষয়ে অলপ বেলেগ ধৰণে কৈছে—

“সমস্তপঞ্চমপদামোজঃ কান্তিসমম্বিতাম্।

মধুবাং সুকুমাৰাঞ্চ পাঞ্চালীং কৰয়ো বিদুঃ।।”

এই লক্ষণ অনুসৰি পাঁচ-ছয় সংখ্যক সমাসবদ্ধ পদযুক্ত, ওজঃ আৰু কান্তি গুণযুক্ত, মধুৰ আৰু সুকুমাৰ ৰচনাকেই পাঞ্চালী বুলি কোৱা হয়। গতিকে দেখা গ'ল পাঞ্চালী বীতিৰ লক্ষণ প্ৰসঙ্গত আলঙ্কাৰিকসকলৰ মাজত মতভেদ আছে। লাটী

বীতিৰ লক্ষণ প্ৰসঙ্গত বিশ্বনাথ কবিৰাজে কৈছে—

“লাটী তু বীতিবৈদৰ্ভীপাঞ্চাল্যোবস্তবা স্থিতা।”

বৈদৰ্ভী আৰু পাঞ্চালী বীতিৰ মাজত থকা বীতিক লাটী বীতি বোলে।
আকৌ এই চাৰিবিধ বীতিৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে—

“গৌড়ী ডম্বৰবন্ধা স্যাদ্বৈদৰ্ভী ললিতক্ৰমা।

পাঞ্চালী মিশ্ৰভাবেন লাটী তু মৃদুভিঃ পদৈঃ।।”

অৰ্থাৎ ‘উৎকট বচনা বীতি হ’ল গৌড়ী, মধুৰ শব্দবিন্যাসৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত
বচনাবীতি হ’ল বৈদৰ্ভী, গৌড়ী আৰু বৈদৰ্ভীৰ মিশ্ৰ বীতিয়েই হ’ল পাঞ্চালী আৰু
মৃদু পদ সংযোগেৰে প্ৰকাশিত বচনাবীতি হ’ল লাটী। ভোজৰাজৰ মতে ‘অবস্থিকা’
আৰু ‘মাগধী’ নামৰ বীতি দুটা উক্ত চাৰিবিধ বীতিৰেই বিভিন্ন ধৰণৰ মিশ্ৰণত
প্ৰকাশ পায়। এই আলোচনাৰ পৰা এই কথাটো স্পষ্ট যে সংস্কৃত
আলঙ্কাৰিকসকলে বীতিৰ বিষয়ে সদায় একেধৰণৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়োৱা নাই।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন :

বীতিৰ বিভিন্ন বিভাজন কিহৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি হৈছে? (৪৫টা শব্দৰ ভিতৰত
উত্তৰ দিয়ক)

৪.৬ ঔচিত্য পদটিৰ অৰ্থ

বিখ্যাত আলঙ্কাৰিক ক্ষেমেন্দৰ ‘ঔচিত্যবিচাৰচৰ্চা’ নামৰ গ্ৰন্থখনত ঔচিত্যৰ
বিষয়ে বিস্তৃত ব্যাখ্যা আগবঢ়োৱা হৈছে। ঔচিত্যৰ ভাৱকেই ঔচিত্য বুলি কোৱা হয়।
কাব্যত কৰণীৰ পদাৰ্থৰ ভাবেই ঔচিত্য। এই প্ৰসঙ্গত ক্ষেমেন্দৰই তেওঁৰ ‘ঔচিত্য
বিচাৰচৰ্চা’ গ্ৰন্থত কৈছে—

“উচিতং প্ৰাঞ্চাচাৰ্য্যাঃ সদৃশং কিল যস্য যৎ।

উচিতস্য চ যো ভাৱঃ তদৌচিত্যং প্ৰচক্ষতে।।”

‘য’ত যিটো সদৃশ সেইটোৱে উচিত, এই উচিতৰ ভাৱকেই ঔচিত্য বুলি
কোৱা হয়।

এই কথা অনস্বীকাৰ্য যে কাব্যত যিবোৰ দোষ দৃষ্ট হয় সেইবোৰৰ মূলতেই আছে অনৌচিত্য। কাৰণ আলঙ্কাৰিকসকলৰ অভিমত অধ্যয়ন কৰিলে দেখা যায় যে বিভিন্ন আলঙ্কাৰিকে বিভিন্ন বৰ্ণনাত দোষৰ গুণ প্ৰয়োজকত্বৰ বিষয়ে কৈছে। উদাহৰণস্বৰূপে কোৱা যায় যে বিশ্বনাথ কবিৰাজ আদি আলঙ্কাৰিকে দুঃশ্ৰবত্বক, শৃঙ্গাৰ আদি বসৰ বৰ্ণনা দোষ হিচাপে স্বীকাৰ কৰিছে কিন্তু সেই একে ধৰণৰ বৰ্ণনাকেই আকৌ বীৰ আদি বসৰ বিষয়ে গুণ প্ৰয়োজক বুলি গ্ৰহণ কৰিছে। ইয়াৰ অন্তৰ্নিহিত কাৰণেই হ'ল ঔচিত্য-অনৌচিত্য প্ৰসঙ্গ। শৃঙ্গাৰ বসৰ বৰ্ণনাত কঠিন বৰ্ণ প্ৰয়োগ উচিত নহয় কাৰণ ই বসাস্বাদনত বাধাৰ সৃষ্টি কৰে। আনফালে বীৰ আদি আদি বসৰ ক্ষেত্ৰত কঠিন বৰ্ণৰ প্ৰয়োগ উচিত কাৰণ এনেকুৱা বৰ্ণইহে এই বসৰ বাহক হয়। গতিকে ঔচিত্যৰ ওপৰতে বসৰ গতি নিৰ্ভৰ কৰে। উপযুক্তভাৱে, বসৰ চাহিদা অনুসৰি, পাঠকৰ হৃদয় স্পৰ্শ কৰিব পৰা শব্দ আৰু অৰ্থৰ সন্নিবেশেই হ'ল ঔচিত্য। ঔচিত্যৰ অভাবত আপাত দৃষ্টিত ধুনীয়া বুলি ভবা বৰ্ণনাবো প্ৰকৃততে কোনো মূল্য নাথাকে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন :

ঔচিত্য মানে কি? (৩০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক)

.....

.....

.....

.....

.....

.....

৪.৭ ভাৰতীয় অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত বীতিবাদ

বীতিকেই কাব্যৰ মূল হিচাপে স্বীকাৰ কৰা আলঙ্কাৰিকসকলৰ ধাৰণাকেই সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত বীতিবাদ বুলি কোৱা হয়। এই বাদ বা সম্প্ৰদায় অনুসৰি বীতিয়েই হ'ল কাব্যৰ আত্মা—'বীতিবান্ধা কাব্যস্য।' আচাৰ্য বামণে তেওঁৰ 'কাব্যালঙ্কাৰসূত্ৰ'ৰ প্ৰথম অধিকৰণত বীতিকেই কাব্যৰ আত্মা বুলি স্বীকাৰ কৰি বীতিবাদৰ পুৰোধা হিচাপে স্বীকৃতি লাভ কৰিছে। দণ্ডীয়ে তেওঁৰ গ্ৰন্থত বীতিৰ বিষয়ে যথেষ্ট আলোচনা আগবঢ়াইছে। বিশ্বনাথ কবিৰাজ আদি আলঙ্কাৰিকেও তেওঁলোকৰ গ্ৰন্থত বীতিৰ বিষয়ে বিস্তৃত আলোচনা কৰিছে। বামণাচাৰ্যৰ গ্ৰন্থত গুণ আৰু অলঙ্কাৰৰ মাজত থকা প্ৰভেদ সুস্পষ্টভাৱে দেখুৱাই দিয়া হৈছে। গুণৰ লগত বীতি নিবিড়ভাৱে

জড়িত। কাৰণ প্ৰায় প্ৰত্যেকজন আলঙ্কাৰিকেই গুণ প্ৰকাশক বৰ্ণৰ সমাবেশৰ ভিত্তিত বীতি নিৰ্ণয় কৰিছে। এইখিনিতেই উল্লেখযোগ্য কথাটো হ'ল আচাৰ্য দণ্ডীৰ গ্ৰন্থত যদিও বীতিৰ বিষয়ে আলোচনা পোবা যায় কিন্তু দণ্ডীয়ে কেতিয়াও তেওঁৰ গ্ৰন্থত বীতি শব্দটোৰ ব্যৱহাৰ কৰা নাই। বীতি শব্দৰ পৰিৱৰ্তে তেওঁ সম্পূৰ্ণ 'কাব্যান্বৰ্ত' মৰ্গ পদটোৰ ব্যৱহাৰ কৰিছে। আচাৰ্য দণ্ডীয়ে স্পষ্টকৈ তেওঁৰ গ্ৰন্থত বৈদৰ্ভী আৰু গৌড়ী বীতিৰ মাজত থকা প্ৰভেদসমূহ উপস্থাপন কৰিছে। তেওঁৰ গ্ৰন্থত গৌড়ীয় মৰ্গক পৌৰস্ত্য আৰু বৈদৰ্ভ মৰ্গক দাক্ষিণাত্য—এই দুটা শব্দেৰে সংযুক্ত কৰা হৈছে। দণ্ডীয়ে কৈছে— 'অবেক্ষমাৰ্গা ববুধে পৌৰস্ত্যা কাব্যপদ্ধতিঃ'। এই ক্ষেত্ৰত সূচনা কৰা 'পৌৰস্ত্যা কাব্যপদ্ধতিঃ' পদ দুটাই গৌড়ীয় বীতিক বুজাইছে। তেওঁ আকৌ কৈছে— 'অতো নৈবমনুপ্ৰাসং দাক্ষিণাত্যাঃ প্ৰযুক্ততে'— এইখিনিতে দাক্ষিণাত্য পদটোৰে বৈদৰ্ভী বীতি সমৃদ্ধ কাব্য পদ্ধতিক ইঙ্গিত কৰিছে। আচাৰ্য দণ্ডীয়ে দহটা কাব্য গুণকেই বৈদৰ্ভ মৰ্গৰ মূল বুলি কৈছে। আচাৰ্য মন্থটৰ মতে বামনাচাৰ্য আদিয়ে উপনাগৰিকা বৃত্তিক বৈদৰ্ভী, পৰম বৃত্তিক গৌড়ী আৰু কোমলাবৃত্তিক পাঞ্চালী বীতি হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছে। 'ব্ৰতান্ত্ৰো বৃত্তয়ো বামনাদীনাং মতে বৈদৰ্ভী-গৌড়ী-পাঞ্চালাখ্যা বীতয়ো মতাঃ' (কাব্যপ্ৰকাশ ১০ উল্লাস)। ভোজ্যে বীতি আৰু বৃত্তিক শব্দালংকাৰৰ ভিতৰত সামৰি লৈ ছবিধ বীতিক স্বীকাৰ কৰিছে। 'ধন্যালোক' গ্ৰন্থত সংঘটনা শব্দটো বহুবাৰ ব্যৱহৃত হৈছে আৰু বিশ্বনাথ কবিৰাজৰ বীতি লক্ষণত এই পদটোৰ ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়।

বীতিৰ বিষয়ে বিভিন্ন আলঙ্কাৰিকে বেলেগ বেলেগ কথা ক'লেও বীতি সম্প্ৰদায়ে কিন্তু কাব্যৰ আত্মা বা মূল হিচাপে বীতিকেই স্বীকাৰ কৰে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন :

বীতি আৰু মৰ্গৰ সম্পৰ্ক কি? (৪০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক)

.....

.....

.....

.....

.....

.....

৪.৮ ভাৰতীয় অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত ঔচিত্যবাদ

ভাৰতীয় অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰ অৰ্থাৎ সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত ঔচিত্যৰ গুৰুত্ব লৈ বহু পণ্ডিতে বিভিন্ন ধৰণে মতামত আগবঢ়াইছে। কিছুমান আলঙ্কাৰিকে ঔচিত্যৰ গুৰুত্ব

কাব্যত অনুভব কৰি ইয়াক অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ এটি অতি প্ৰয়োজনীয় সম্প্ৰদায় বুলি অভিমত ব্যক্ত কৰিছে। আকৌ কিছুমান পণ্ডিতে ইয়াক পৃথক সম্প্ৰদায় হিচাপে স্বীকাৰ নকৰি এটি তত্ত্ব হিচাপে মানি ল'ব খোজে। উচিত্য এটি সম্প্ৰদায় নে তত্ত্ব— এই বিষয়ে মতানৈক্য থাকিলেও কাব্যত উচিত্যৰ গুৰুত্ব সকলো আলঙ্কাৰিকেই কোনোবা এটা দিশত হ'লেও স্বীকাৰ কৰিছে। এই ক্ষেত্ৰত অবিসংবাদিতাৰে ক্ষেমেन्द्रৰ 'ঔচিত্যবিচাৰচৰ্চা'ৰ কথা আহি পৰে। আচাৰ্য ক্ষেমেन्द्रই এই গ্ৰন্থত ঔচিত্যক বসৰো মূল বা আশ্ৰয় বুলি কৈছে। তেওঁৰ মতে—'ঔচিত্যস্য চনৎকাৰকবিৰ্ণশ্চাকচৰ্বণে। বসতীৰিতত্বতস্য বিচাৰং কুবতেধুনঃ' ক্ষেমেन्द्रই এইখন গ্ৰন্থত পদং বাক্যং, প্ৰবন্ধাৰ্ণ, গুণ, অলঙ্কাৰ, বস, ত্ৰিয়া, কাৰক, লিঙ্গ, বচনং, উপসৰ্গ, কাল, দেশ আদিৰ প্ৰসঙ্গত ঔচিত্যৰ অৱস্থিতিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে। এইখিনিতেই মন কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল 'ধন্যলোক' গ্ৰন্থত আনন্দবৰ্ধনাচাৰ্যই ঔচিত্যৰ অভাৱ বা অনৌচিত্যকেই বস হ'নিৰ কাৰণ বুলি ব্যাখ্যা কৰিছে—

অনৌচিত্যাদৃতে নান্যপ্ৰসঙ্গস্য কাৰণম্। প্ৰসিদ্ধৌচিত্যবন্ধস্ত বসস্যোপনি
যৎপৰা।

কুন্তকৰ 'বক্ত্ৰেণক্তিৰ্ভীৰিত' নামৰ গ্ৰন্থখনতো ঔচিত্যক সকলো মাৰ্গৰেই গুণ বুলি স্বীকাৰ কৰা হৈছে। ইয়াত ঔচিত্য প্ৰসঙ্গত কোৱা হৈছে—

"যত্র বক্তুঃ প্ৰমাতুৰ্বা বাচাং শোভাতিশায়িনা। আচ্ছাদ্যতে স্বভাবেন
তদপ্যৌচিত্যমুচ্যতে।।"

গতিকে সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ ইতিহাস অধ্যয়ন কৰিলে জনা যায় যে ঔচিত্যক প্ৰায় সকলো আলঙ্কাৰিকেই যথাযোগ্য গুৰুত্ব দিছে। কিন্তু ক্ষেমেन्द्रই এথোপ আঙুৰাই গৈ ঔচিত্যক 'কাব্যজীৱিত' বুলি কোৱা কাৰণে এই বাদৰ মুখ্য প্ৰবক্তা হিচাপে তেওঁকেই গণ্য কৰা হয়। ক্ষেমেन्द्रৰ ঔচিত্যৰ উদ্দেশ্যে কৰা এই গভীৰ মন্তব্যই সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত এটি নতুন দিশ উন্মোচন কৰিলে। ক্ষেমেन्द्रৰ মতে অলঙ্কাৰ, গুণ, বস আদিয়ে ঔচিত্যক মানি লৈছে কাব্যত নিজৰ নিজৰ উদ্দেশ্য সাধন কৰিব পাৰে ঔচিত্য শূন্য অলঙ্কাৰে কাব্যৰ শোভা বৃদ্ধি কৰিব নোৱাৰে, ঔচিত্যহীন গুণ কাব্যগুণ হিচাপে স্বীকৃত নহয়। আনফালে ঔচিত্যযুক্ত হ'লে আপাত দৃষ্টিত যিটো কাব্য দোষ ৰূপে প্ৰতিভাত হয় প্ৰকৃততে সেইটো কাব্য গুণলৈ উন্নীত হয়। এই প্ৰসঙ্গত ক্ষেমেन्द्रই কৈছে—

"উচিতস্থানবিন্যাসাদলঙ্কৃতিৰঙ্কৃতিঃ।

উচিত্যাদচ্যুতা নিত্যং ভৱন্তেৰ গুণা গুণাঃ।।"

এনেদৰে ঔচিত্যৰ ধাৰণাই ভাৰতীয় তথা সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত এটি গুৰুত্বপূৰ্ণ মতবাদৰ বীজ ৰোপন কৰিছে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন :

ঔচিত্যবাদৰ হোতা হিচাপে কাক আৰু কিয় স্বীকৃতি দিয়া হয়? (৪০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক)

.....

.....

.....

.....

.....

.....

৪.৯ সাৰাংশ (Summing Up)

এই অধ্যায়টিত আপুনি অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিলে। ভাৰতীয় অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰ বুলিলে সাধাৰণতে সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰক বুজায়। এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰি সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ স্বৰূপ তথা ইয়াৰ বিশাল পৰিধিৰ বিষয়ে জানিলে। সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন ধাৰা উন্মেষ হৈছে। আৰু এই ধাৰাবোৰৰ লগত সামঞ্জস্য ৰাখি সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ বিশাল জগতত একো একোটা বেলেগ বেলেগ সম্প্ৰদায় গঢ়ি উঠিছে। প্ৰত্যেকটো সম্প্ৰদায়ে কাব্যৰ লক্ষণ, গুণ, দোষ, অলঙ্কাৰ আদিৰ বিষয়ে আলোচনা আগবঢ়ালেও একো একোটা বিশেষ ধাৰণাক কেন্দ্ৰ কৰি গঢ় লোৱা এই সম্প্ৰদায়সমূহে স্বকীয় বৈশিষ্ট্য বজায় ৰাখিছে। এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰি আপুনি জানিলে যে সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত বস সম্প্ৰদায়, ধ্বনি সম্প্ৰদায়, অলঙ্কাৰ সম্প্ৰদায়, বীতি সম্প্ৰদায় আৰু বক্ৰোক্তি সম্প্ৰদায় আছে। ইংৰাজীত এইবোৰক এটা এটা স্কুল (school) বুলি কোৱা হৈছে। সম্প্ৰদায়ৰ সংখ্যা লৈ আলঙ্কাৰিকসকলৰ মাজত মত বিৰোধ আছে। বক্ৰোক্তিক বহুতে সম্প্ৰদায় বুলি মানি নলয়। আকৌ ঔচিত্যৰ বিষয়েও আলঙ্কাৰিকসকলৰ মত এক আৰু অভিন্ন নহয়। এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি বীতিপদৰ অৰ্থ বিবয়ত বিভিন্ন আলঙ্কাৰিকৰ অভিমত তথা বীতিৰ প্ৰকাৰভেদৰ বিষয়ে সবিশেষ জানিব পাৰিলে। বীতিৰ লক্ষণ প্ৰসঙ্গত বিভিন্ন আলঙ্কাৰিকে পৃথক পৃথক ধাৰণা পোষণ কৰে আৰু কাব্যত বীতিৰ গুৰুত্বৰ বিষয়েও আলঙ্কাৰিকসকলৰ সিদ্ধান্ত একে নহয়। কিছুমান অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰ গ্ৰন্থত বীতিৰ ঠাইত মৰ্গপদটোৰ ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়। মানুহৰ শৰীৰত উপযুক্ত ঠাইত অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গসমূহৰ অবস্থানৰ নিচিনা কাব্যত উপযুক্ত ঠাইত উপযুক্ত পদৰ ব্যৱহাৰেই বীতি পদৰ অৰ্থ। বীতিক কাব্য ৰচনাৰ কৌশল বুলিও ধৰা যায়। কাব্য ৰচনা কৰোতে কবিয়ে বিভিন্ন ধৰণৰ বৰ্ণৰ সহযোগত যি কাব্য পদ্ধতি ব্যৱহাৰ কৰে তাকেই বীতি বুলি কোৱা হয়। সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত চাৰিবিধ

মূল বীতি পোৰা যায়। সেইবোৰ হ'ল—বৈদৰ্ভী, গৌড়ী, পাঞ্চালী আৰু লাটী। এইবোৰৰ সংমিশ্ৰণত আকৌ অৱন্তিকা আৰু মাগধী বীতি পোৰা বুলি কিছুমান আলঙ্কাৰিকে অভিমত প্ৰকাশ কৰিছে। এই অধ্যায়টিত সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত বহুলভাৱে চৰ্চিত বীতিবাদৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। সেইদৰে এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি ঔচিত্যৰ বিষয়েও ধাৰণা লাভ কৰিলে। ঔচিত্যক সম্পূৰ্ণ পৃথক সম্প্ৰদায় হিচাপে সকলো আলঙ্কাৰিকে প্ৰত্যক্ষভাৱে স্বীকাৰ নকৰিলেও ইয়াৰ প্ৰাধান্য কাব্যত অনস্বীকাৰ্য। প্ৰকৃততে ঔচিত্য অবিহনে কাব্যৰ বসাত্মাদন প্ৰক্ৰিয়া বিদ্বিত হয়। আচাৰ্য ক্লেমেন্দ্ৰৰ 'ঔচিত্যবিচাৰচৰ্চা' নামৰ গ্ৰন্থখনত ঔচিত্যক বসবো মূল বুলি কোৱা হৈছে। আনন্দবৰ্ধনে তেওঁৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থ 'ধন্যলোক'ত ঔচিত্যৰ অনবস্থাকেই বসভঙ্গৰ কাৰণ হিচাপে দেখুৱাইছে। এইবোৰ আলোচনাই সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত ঔচিত্যৰ গুৰুত্ব নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিছে।

8.10 আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১। সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ বিষয়ে এটি চমু টোকা লিখা।
- ২। সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত থকা বিভিন্ন সম্প্ৰদায়সমূহ কি কি? প্ৰত্যেকটোৰ বিষয়ে আলোচনা দাঙি ধৰা।
- ৩। বীতি পদৰ অৰ্থ কি? সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত বীতিবাদৰ স্থান সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা।
- ৪। ঔচিত্য পদটোৱে কি বুজায়। ঔচিত্যবাদৰ প্ৰবক্তা কোন? ঔচিত্যবাদ সম্পৰ্কে এটি চমু টোকা লিখা।
- ৫। চমু টোকা লিখা :
বস, অলঙ্কাৰ, বীতি, ঔচিত্য, বহ্ৰেঞ্জি, বৈদৰ্ভী বীতি, পাঞ্চালী বীতি, অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰ, ধন্যলোক, সাহিত্য দৰ্পণ।

8.11 প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

বিষ্ণুনাথ কবিৰাজ, অনু.-বিষ্ণুনাথায়ণ শাস্ত্ৰী :	সাহিত্যদৰ্পণ
আনন্দবৰ্ধন, সম্পা.—বিষ্ণুপদ ভট্টাচাৰ্য :	ধন্যলোক
মন্মটভট্ট, সম্পা.—শ্ৰীহৰিশঙ্কৰ শৰ্মা :	কাব্যপ্ৰকাশ
শ্ৰীমনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰী :	সাহিত্যদৰ্শন
পি. ডি. কানে :	হিষ্টৰি অব সংস্কৃত পোয়েটিক্স
ভৰত, সম্পা.—ব্ৰজমোহন চতুৰ্বেদী :	নাট্যশাস্ত্ৰম
ধনঞ্জয়, শ্ৰীভোলাশঙ্কৰ ব্যাস :	দশকপক

